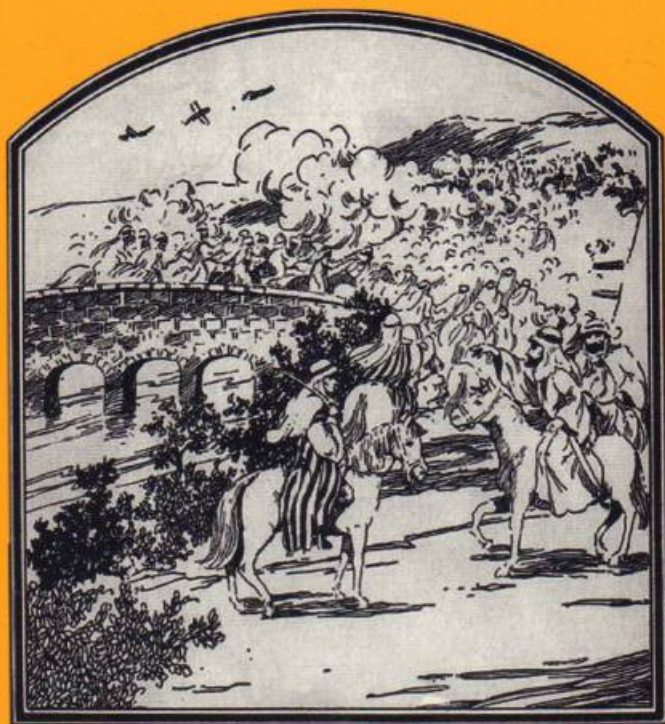

ԴԱՐԴԱՆԵԼԻՑ

ՄԻՆՉԵՎ

ՊԱՂԵՍՏԻՆ

ՍԱՐԳԻՍ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ՆՏԴ 994/99
ԳՄԴ 63.3
Թ 822

Հրատարակվում է ՆՃ ԳԱԿ Հայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի գիտխորհրդի որոշմամբ

Նախորդը փպագրվել է Ռալֆ Յիրիկյանի աջակցությամբ

Թորոսյան Մարգիս
Թ 822 Դարդանելից մինչև Պաղեստին / Մ. Թորոսյան, թարգմ.
անգլերեն բնագրից՝ Լիլիթ Թուֆխալյանի. - Եր.: Հայոց
ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012. - 208 էջ:

Մարգիս Թորոսյանի հուշագրությունը ներկայացնում է Առա-
ջին աշխարհամարտի թոհուրոհով անցած օսմանյան բանակի
հայազգի սպայի ողիսականը: Դեպքերի ու դեմքերի անսպա-
սելի անցումները, ցեղասպանության պարմությունը բոլորովին
անսպասելի կողմից ներկայացնելը Մարգիս Թորոսյանի իրապա-
րումը դարձնում է խիստ հեղափոխիչ ու գրավիչ հուշագրու-
թյուն, որի ընթերցումն անջնջելի փպավորություններ է թողնում:

Նախաբեռված է ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

ՆՏԴ 994/99
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-822-19-8

Մարգիս Թորոսյան, 2012
ՆՅԹԻ, 2012

9
Թ-82
Խ

ՈՐՊԵՍ ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ ընթերցողին առաջին անգամ ներկայացվում է բացառիկ
մի հուշագրություն, որի հեղինակը օսմանյան բանակի հայազգի
զինվորական է, ով անցել է Առաջին աշխարհամարտի և դրան հա-
ջորդած փարիկների թոհուրոհի միջով, ապրել մարդկային ողբերգու-
թյան իրզավաբաժինը, հայտնվել անելանելի թվացող բազում փորձու-
թյունների ու փվայրանքների մեջ... Նրա անունը Մարգիս Թորոսյան է:
Նա չի վերապրել Մեծ եղեռնը, սակայն քսաներորդ դարի մեծագույն
ոճրագործություններից մեկի՝ օսմանյան կառավարության կողմից
կազմակերպված հայոց ցեղասպանության գոհն է:

Մարգիս Թորոսյանի՝ իր բովանդակությամբ աննախադեպ ու
եզակի այս հուշագրությունը պարմում է ճակատագրի բերումով և
զինվորական պարտքի զգացումով Օսմանյան Թուրքիային բացա-
ռիկ ծառայություն մատուցած հայ սպայի կյանքի ու գործունեության
մասին, որտեղ մեկտեղված են հերոսությունն ու անձնագոհությունը,
դավաճանությունն ու դավադրությունը, սերն ու կորստի ցավը...

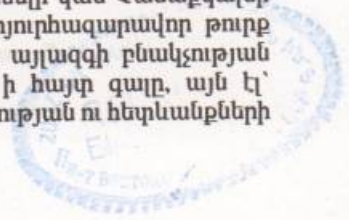
Անգլերենով լույս փետսած այս հուշագրության առաջին ընթեր-
ցումից սրացած փպավորություններս շար մեծ էին: Ջինվորակա-
նին հապուկ մարքերի կուռ և ճշգրիտ նկարագրությունների հեղ մեկ-
տեղ հեղինակի շարադրանքում նկատելի է նաև անսպասելի անցում-
ների ու զարգացումների հուզական մատուցումը, ինչի շնորհիվ
գիրքը, բառիս բուն իմաստով, կարդացվում է մեկ շնչով:

Մարգիս Թորոսյանի կարևոր այս հուշագրությունը փպագրված
է նաև թուրքերեն և, մեր ունեցած փվյալներով, այն արդեն առաջաց-
րել է լուրջ հեղափոխություն թուրքական շրջանակներում՝ մին-
նույն ժամանակ դառնալով փարաբնույթ մեկնաբանությունների
ու բանավեճերի առարկա: Առանց վարանելու կարող ենք ասել՝
այս գիրքը մի յուրօրինակ փորձաքար էր նաև թուրքական այսպես
կոչված լիբերալ շրջանների համար, որոնք, սպասվածին հակա-
ռակ, մեծ դժկամությամբ ընդունեցին այս հուշագրության փաստը՝
այն դիտելով որպես լուրջ մարտահրավեր իրերի ու պարմության՝
գոյություն ունեցող վիճակին ու ընկալմանը:

Ինչու՞...

Ակնհայտ է, որ թուրքական պարմագրության և հիշողության
համար սրբություն սրբոց դիտվող Դարդանելի կամ Չանաքկալի
ճակատամարտում, որտեղ գոհվեցին հարյուրազարավոր թուրք
զինվորներ, այդ թվում նաև կայսրության այլազգի բնակչության
ներկայացուցիչներ, «հայկական հեղքի» ի հայտ գալը, այն էլ՝
ագուցված ցեղասպանության դաժան իրողության ու հեղափոխության

6321

հեղ, Թուրքիայում ցնցում պետք է առաջացնեն:

Տեղին է նաև նշել, որ Սարգիս Թորոսյանի այս հուշագրությունը կրկին շրջանառության մեջ դնելու և լայն լսարանին մատուցելու մեր աշխատանքներին զուգընթաց՝ բազմաթիվ նամակներ ստացանք Թուրքիայից: Թուրք նամակագիրները փորձում էին կասկածի տակ դնել Սարգիս Թորոսյան անձի գոյությունը՝ ի մասնավորի, և նրա պատմության հավաստիությունը՝ ընդհանրապես: Այստեղ հարց է առաջանում. ինչու՞ Թուրքիայում այս հուշագրությունը նման սուր հակազդեցություն առաջացրեց: Մեր խորին համոզմամբ՝ այստեղ պատճառներն առնվազն երկուսն են. նախ՝ Չանաքկալեի ճակատամարտում, որտեղ, ըստ թուրքական պատմագրության, հանուն հայրենիքի կռվում ու զոհվում էին միայն թուրքեր, տեղ չկար Սարգիս Թորոսյանի նման «հայ հերոսի» համար: Ապա՝ այդ նույն հայ հերոսը, որ հիանալի կատարում է իր առջև դրված խնդիրները և նույնիսկ խորհուրդներ է տալիս թուրք ու զերմանացի բարձրաստիճան զինվորականներին, գալիս է սրվելու հենց Դարդանելում ձևավորված՝ Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիր Մուսթաֆա Քեմալի «անզուգական» կերպարը: Մեր խորին համոզմամբ՝ հենց այստեղ պետք է փնտրել նման ցավոտ արձագանքի ու հակազդեցության հոգեբանական ակունքները:

Սակայն հերթական հուսախաբությունը, որը վիճակված էր թուրք ազգայնականներին և կեղծ ազատական դիմակներով հանդես եկող պատմաբաններին, վրա հասավ այն ժամանակ, երբ ազգությամբ թուրք պատմաբան Թաներ Աքչամը Միացյալ Նահանգներում՝ Ֆիլադելֆիա քաղաքում, հանդիպեց Սարգիս Թորոսյանի թոռնուհուն, ով պատմաբանին ներկայացրեց գրքում հիշատակված թուրքական շնորհակալագրերի, այդ թվում Էնվերի կողմից ստորագրված փաստաթղթի բնօրինակները: Այս բացահայտումը ևս մեկ հուժկու հարված էր թուրքական ժխտողականության դիրքերին, ևս մեկ բացառիկ առիթ՝ օսմանյան բանակում իր ծառայությունների դիմաց հայ զինվորականի հարազատներին բռնագաղթի ու կոտորածի ենթարկող Օսմանյան Թուրքիայի ոճրագործությունների հայտնի ձեռագիրը բացահայտելու համար:

ՀԱՅԿ ԴԵՄՈՑԱՆ

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն

ԴԱՐԴԱՆԵԼԻՑ ՄԻՆՉԵՎ

ՊԱՂԵՍՏԻՆ

*Իրական պատմություն Թուրքիայի հինգ
ուսումնասիրների, նրա դաշնակիցների և
հարեմական սիրավեպի մասին*

ԿԱՊԻՏԱՆ ՍԱՐԳԻՍ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Թուրքական բանակի հրետանային կապիտան և վերահսկիչ սպա, Դամասկոսում վեցիազարանոց արաբական հեծելազորի ու դաշնակցային զորքի հրամանատար, դասակի հրամանատար, հեծելազորի շտաբ-կայանի սպա, Կիլիկիայում ֆրանսիացիների հրամանատարությամբ գործող Հայկական լեգեոնի սպա

Նվիրում եմ նահապարակված
ձեռողներին հիշարակին

Օսմանյան կառավարության վկայագիր՝ հանուն Ալլահի
Օսմանյան կայսերական բանակի
գլխավոր հրամանատար

Ներքառային կապիտան Սարգիս բեյ Թորոսյան
Որդի Օհանի
Շենդավայրը՝ Կեսարիա, քաղաք Էվերեկ

Կապիտան Սարգիս բեյ Թորոսյանը Դարդանեյի պարերազմի ընթացքում
Էրթողրուլի բերդամասի ծանր հրեքանային Վեցերորդ գումարտակի «Քափ
Շր» հրեքանային մարտկոցի հրամանատարն էր: 1915թ. փետրվարի 19-ին
և 25-ին թշնամու կողմից Դարդանեյի նեղուցի վրա կապարված հարձակման
ժամանակ կապիտան Թորոսյանը բացառիկ խիզախությամբ դիմակայեց
թշնամու ռազմանավերին՝ խորպակելով մեկը և անդառնալի վնասներ
հասցնելով մյուսին: Ներազայում նա սրանձնեց Ռուսնի-Նամիդիեի բերդա-
մասի հրամանատարությունը: 1915թ. մարտի 18-ին Դարդանեյի նեղուցի
վրա թշնամու ռազմանավերի հրեշավոր հարձակման ժամանակ նա կրկին
մարտնչեց թշնամու դեմ մեծ անձնվիրությամբ և խորպակեց թշնամու մեկ այլ
ռազմանավ: Նիշյալ անձնավորությունը վիրավորվել է պարերազմական
գործողությունների ժամանակ՝ ցուցաբերելով մեծ խիզախություն և հաղթա-
նակ է բերել Կայսերական բանակին: Ուստի նա արժանանում է Բանակի
երախարագիտությանը և 1915 թ. դեկտեմբերի 16-ին ստանում է կապիտանի
կոչում: Նաև պարգևատրվել է Օսմանյան կայսերական բանակի Պարե-
րազմի շքանշանով:

Ի հավատարմուն՝ այս վկայագիրը տրվում է հիշյալ անձնավորությանը:
Գրված է 1915թ. մայիսի 18-ին:

Գլխավոր հրամանատար
և
Պարերազմի նախարար՝ Էնվեր

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՑԵՐ

Սարգիս Թորոսյանը ծնվել է 1891 թվականին Էվերեկ քաղաքում, որը գտնվում է Օսմանյան կայսրության հարավ-կենտրոնական մասում: Տարրական կրթությունը սրացել է հայկական ծխական դպրոցում, ինչը նրան մտավոր զգալի առավելություն էր տվել չկրթված մահմեդական հարևանների շրջանում, որոնց իննսունհինգ տոկոսը որևէ կրթություն երբևէ չէր սրացել և իր ապրելակերպով վայրենիներից շարք էր փոխառել: Դեռ վաղ պատանեկությունից Սարգիսը երազում էր զինվորական դառնալ՝ մի ասպարեզ, որը, թուրքական օրենքների համաձայն, խստիվ արգելված էր՝ քրիստոնյա հպատակներին: Սակայն... Ադրիանապոլսի պետական ուսումնարանում սովորելու տարիներին նա բարեկամացավ Կոստանդուպոլսի բրիգադային գեներալի որդու՝ Մուհարեմ անունով երիտասարդ արաբի հետ: Այդ բարեկամության շնորհիվ Մուհարեմի տանը նրան վերաբերվում էին որպես հարազատ որդու, և Մուհարեմի հոր՝ այդ ազդեցիկ փաշայի շնորհիվ երկու պատանիները դարձան Ռազմական ուսումնարանի ուսանողներ: Փաշայի տուն հաճախակի կատարած այցելությունների ժամանակ ծնվեց նրա սիրավեպը Մուհարեմի քրոջ հետ:

1914 թվականին Ռազմական ուսումնարանը հրեպանային երկրորդ լեյտենանտի կոչումով ավարտելուց հետո Թորոսյանը երեք ամսով ուղարկվեց Գերմանիա և Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելուց անմիջապես առաջ նշանակվեց Էրթոդրուլի բերդամասի հրամանատար (Նյլեսի հրվանդան): Նսկում էին Դարդանեղի մուրքը: Այդ ժամանակից ի վեր և մինչ Ալլենբիի՝ Պաղեստին ժամանելը նա ապրեց այնպիսի կյանքով, որ արժանացավ իր վերադասների գովասանքին,

պարզներ սրացավ Թուրքիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի և Բուլղարիայի կառավարություններից: Սակայն այդ տարիները նաև սարսափելի դառնություններ բերեցին նրան. կյանքից վաղաժամ հեռացան նրա նշանածը, պատանեկության մրերիմ ընկեր Մուհարեմը, իսկ ծնողները դաժանորեն սպանվեցին թուրքերի կողմից:

Տեղեկանալով այն մասին, որ իր եղբայրները, ովքեր մեկնել էին Ամերիկա հենց այն ժամանակ, երբ նա ընդունվեց Ռազմական ուսումնարան, վերադարձել են հազարավոր հայ կամավորականների հետ՝ դաշնակիցների կողքին կռվելու, իր ծնողներին նենգաբար սպանած թուրքերի հանդեպ անհուն արելությանը լցված՝ նա բաց չթողեց թուրքական բանակը լքելու և Նուրի Յուսուֆի հրամանատարությամբ կռվող արաբներին միանալու հնարավորությունը: Այնուհետև Պաղեստին՝ Նեմեյազորի գլխավոր շտաբ՝ որպես գումարտակի հրամանատար, ապա Ֆրանսիական հրամանատարությամբ գործող Նայկական լեզեռն... Բեյրութից մինչև Կիլիկիա ռազմական ծառայություններ մատուցելու համար նա պարզապարզեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների կողմից:

Նինգ ռազմաճակատներում պատերազմական գործողություններին մասնակցելը, ինչը զուգակցվում էր ռազմական փորձով ձեռք բերված խորքային գիտելիքներով, կապիտան Թորոսյանին հնարավորություն ընձեռեց ծավալուն նյութ կուտակելու անձնական օրագրի համար: Կարծում ենք՝ կհամաձայնեք, որ նա այդ նյութը լավ է մատուցել:

Կապիտան Թորոսյանը հայրնի է Ֆիլադելֆիայում և նրա շրջակայքում, որտեղ նա լեզեռնների բազում հավաքների ժամանակ հանդես է եկել դասախոսություններով:

ԳԼՈՒԽ 1

ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՕՐԵՐԻՆ

Մի ամբողջ փաստամյակ կամ ավելին է անցել Արևելքում անցկացրած իմ օրերից: Մի ամբողջ փաստամյակ կամ ավելին է անցել խաղաղության հաստատման և Ամերիկայում գոյարևման համար մղած պայքարիս օրերից: Ես մտորելու շարժմանակ ունեի և եկա այն եզրակացության, որ երջանկությունը հենց ապրելն է, խենթ ուրախության հրճվանքն է, փխրության ցավն է, սիրելն ու արելն է: Կյանքով լի ապրել նշանակում է հասկանալ սոցիալական ու փնտրեսական ուժերի էությունը, հասկանալ մարդկանց, խմբերի և ազգերի գործողությունների շարժառիթները:

Նոգեբանական առումով, կարծում եմ, իմ մեջ դեռ շարժան է մնացել զինվորականից, իմ մտածելակերպը ձևավորվել էր դեռևս Ռազմական ուսումնարանում: Ես գրականության մարդ չեմ: Այն, ինչ կպատմեն ձեզ, կարող է արկած թվալ: Իրականում դա իմ կյանքի մի հարվածի պատմությունն է: Ես կշարադրեմ այն այնպես, ինչպես կարող եմ, ուստի ներողամիտ եղեք, եթե փարվեմ այն ամենով, ինչ կապված է եղել հաղթական մարտերի հետ: Ես փնտրել եմ գիշերային անապատի երկնքում առկայծող պայծառ ու սառը աստղերը, փնտրել եմ լուսնի ցուլերը Բոսֆորի ջրերի վրա, հիշում եմ թուրքական հին այգիները, որոնց մթնշաղը պարուրում էր աներևակայելի գեղեցկությամբ, և արևուր օրերը, երբ փքված ամպերը արագաշարժ սուրհանդակների նման սլանում էին երկնքում: Հիշում եմ արևամուտը, որ մանուշակագույն էր, վարդագույն, ոսկեգույն ու ծիրանի: Ես լավ եմ ճանաչում Արևելքը՝ կործանված առաջին սեր, խոսքի գեղեցիկ դարձվածք և ձանձրալի դարարկախոսություն... Մակայն շարժ

ավելի լավ ճանաչում եմ պատերազմը, խարդավանքն ու անձանոթ սարերը, մինչ նրանք կծածկվեն վերահաս փոթորկի չարագուշակ սևով:

* * *

Կարո՞ղ եմ արդյոք հինգ չափազանց կարճ գլուխներում չջեղվել պատմությունիցս: Խոստանում եմ, այլևս դա չանել: Այդպիսով միտքս արագ կազապեմ նախորդող փարիներից և արագ կանցնեմ բուն պատմության:

Աշխարհը փոխվում է: Մակայն այն ժամանակներում, որոնց մասին գրում եմ, աշխարհը կառավարում էին մարդկանց ճախրող սրվերները: Այդ մարդիկ խոշոր էին կամ մանրակազմ, բարձրահասակ էին կամ գաճաճ. դրանք մարդուկներ էին, որոնց ամենաակնառու հատկանիշներն էին նրանց անփարբերությունը մարդկային կյանքի հանդեպ և հանուն սեփական հավակնությունների մյուսներին զոհաբերելու պատրաստակամությունը: Դրանք անկում ապրող կարգերի անհետացող ազդարարներն էին: Նավանաբար նրանց փեղը պատմության մեջ մահաբերի ու գրոպեսիկի շարքում է: Նրանք խորհրդանիշներ էին, եթե կուզեք՝ ճակատագրի խորհրդանիշներ, որոնց խորթ էին թե՛ ուրախությունը և թե՛ ապաշխարանքը, հանցավոր անփարբեր էին միլիոնավոր մարդկանց հերոսության և ինքնազոհության հանդեպ. նրանց համարում էին իրենց խամաճիկները: Նրանք նույնքան անդեմ էին, որքան ճակատագիրը, սակայն հիմա արդեն ես երջանիկ եմ այն համոզմամբ, որ նրանք նույնքան անխոստափելի չէին: Նրանք նման էին դաժան ու հնարամիտ աստղաբանների, որոնք անփարբեր ու անխնայ կործանում էին մարդկային հսկայական զանգվածներ, միլիոնավոր ու միլիոնավոր մարդկանց կյանքեր, ովքեր փառապալմ ու փքնում էին, և ի վերջո հենց նրանք էին բոլոր մեծ սխարանքներ կատարողները:

Այս ամենը հեզմանք է, քանզի այն սրվերները, որոնց

մասին ասացի, աշխարհի փերերն էին: Իսկ հեզնանք ասելիս նկարի ունեմ այն, որ այդ սքվերները՝ աշխարհի այդ փերերը, որպես անհարներ նույնքան անկարևոր էին իրենց իսկ ծնած հասարակության համար, որքան նրանց կողմից ոչնչացված միլիոնավորների կյանքը՝ իրենց համար: Նրանք սոսկ գործիքներ էին օտարերկրյա փողափեր իմպերիալիստների ձեռքին, ովքեր այն օրերին կառավարում էին ողջ աշխարհը: Դրանք այն անձինք էին, որոնց օտարերկրյա իմպերիալիստական մեքենայությունների զոհը դարձան իմ ծնողները, կոտորվեցին հարյուրհազարավոր, միլիոնավոր իմ հայրենակիցները: Նրանք թշվառականներին մարտնչներն էին ու դարապարտված էին անհետանալու այնպես, ինչպես դարապարտված էր իմ ժողովուրդը:

* * *

Առաջին համաշխարհային պատերազմի փրփրներին ես կապիտան էի, թուրքական բանակի հրետանային գումարակի հրամանատար, իսկ այնուհետև՝ Արաբական ապստամբության ընթացքում, առաջնորդել եմ վեց հազար արաբ հեծյալների, այն ժամանակ, երբ Արաբիայի գեղապետ Լուրենսը բրիտանական ոսկու պարկեր էր քարշ փայլա խոր թիկունքում: Մենք նրան արաբերեն անվանում էինք *Havajjel-Masra*՝ գանձապահ: Իրականում նա և՛ գանձապահ էր, և՛ վերահսկիչ ու այնպես էր ուղարկվել՝ հեղեղում համար, որ մեր բրիտանացի իմպերիալիստ փերերն իրենց վճարածի դիմաց լիարժեք աշխատանք ստանան:

Կար ժամանակ, երբ ես անկեղծորեն հավատում էի, թե իմ ծնողներին ու իմ ժողովրդին սպանողները թուրքերն էին, և որ նրանց դաժանությունը դարձավ իմ քրոջ մահվան պատճառը: Սակայն հիմա գիտեմ, որ իրական մարդասպանները Անգլիան ու Ֆրանսիան էին, թեև դրանց փոխարեն կարող էր լինել օտարերկրյա իմպերիալիստական ցանկացած երկիր:

Թուրքերը սոսկ գործիք էին օտարերկրյա իմպերիալիստների ձեռքին:

Ես ասում եմ, որ դրանք Անգլիան ու Ֆրանսիան էին, քանի որ Գալիպոլի թերակղզու Էրթոդրուլի բերդամասում թուրքական հրետանային մարտկոցի հրամանատար էի և փեսել եմ մեր պաշտպանական դիրքերը՝ ամրակետ ամրակետի հետևից, որոնց ծվեն-ծվեն արեցին անգլիական ու ֆրանսիական ռազմանավերը: Եվ փեսա, թե ինչպես հաղթողները թիկունքով շրջվեցին դեպի այդ հաղթանակը, հեռացան ու այլևս չվերադարձան: Համաշխարհային պատերազմը կարող էր ավարտվել՝ դեռ չսկսված, եթե անգլիացիները ցանկանային հաղթել Դարդանեղու: Բայց անգլիական ու ֆրանսիական իմպերիալիստները հաղթանակի չէին ձգտում, չէին ցանկանում, որ ռուս իմպերիալիստները փիրանան Դարդանեղին, չէին ուզում, որ Ռուսաստանը խանգարի Անգլիային շահագործելու Նդկաստանի գաղութային կայսրությունը կամ սպառնա Ֆրանսիայի ազդեցությանը Միջերկրականում: Այդ պատճառով սպանվեցին իմ ծնողները, և անհաշիվ մարդիկ զոհվեցին՝ անիմաստ հերոսական սխրանքներ կատարելով բազում ռազմաճակատներում:

* * *

Թեև ծառայել եմ թուրքական բանակում, սակայն ճնունդով հայ եմ և այն սակավաթիվ բրիտանացիներից մեկը, որ դարձավ օսմանյան բանակի սպա:

Ահա այսպես, մի կարճ պարբերության մեջ, հուսով եմ, հնարավորինս հստակ ներկայացրի ազգային ու աշխարհագրական պարկանելությունս: Նին փունս մանրամասն նկարագրելը շատ դժվար է: Դա մի աշխարհ է, որը բացարձակապես օտար է Ամերիկային:

Հայերս՝ որպես ճնշված ազգային փոքրամասնություն, անշնորհք կառավարվող, շահագործվող, փզեպ մուեզգին-

ների* թելադրանքով ապրող մարդկանց երկրում միշտ եղել ենք գաղտնապահության ու կասկածի մթնոլորտում: Մեզ կառավարում էին լրտեսության ու արյունահեղության, անասելի վայրագությունների, ջարդերի ու դաժանությունների միջոցով: Կարճ ասած՝ մեզ կառավարում էին այնպես, ինչպես բոլոր ազգային փոքրամասնություններին ճակատագրով նախանշված է կառավարված լինել աշխարհի բոլոր անկյուններում: Ինքնավարության մեր մոլեգին րենջանքը մեզ խաղալիք դարձրեց նախ իմպերիալիստական Ռուսաստանի, ապա իմպերիալիստական Անգլիայի, իսկ վերջում իմպերիալիստական Ֆրանսիայի ձեռքին: Մակայն պետությունների անվանումները կարևոր չեն: Օտարերկրյա իմպերիալիզմի նպատակն ու գործելակերպը գրեթե անփոփոխ են. խորքում այն մնում է անազնիվ և կատարելապես նողկալի: Օտարերկրյա իմպերիալիստները, որոնք բորբոքում էին մեր ազգային րենջերը ու մղում էին ապստամբության, վերևի աղացաքարն էին, իսկ ներքևինը՝ շահագործված թուրք ամբոխը, որին վայրագությունների էին դրդում իր առաջնորդները՝ ամբոխահաճները, ովքեր փորձում էին մոռանալ իրենց սեփական խղճով վիճակը՝ հայերին հալածելով ու կրոնական մոլեռանդություն բորբոքելով: Մեզ դրդում էին անհրակասանալի, երևակայական ազգային նկրումների իրականացման այնքան ժամանակ, մինչև թուրքերն ի վերջո, մեր ապստամբության մշտական վրանգից կատարված, որոշեցին մեկընդմիջ լուծել Հայկական հարցը Համաշխարհային պատերազմի օրերին կազմակերպված գանգվածային ջարդերի միջոցով:

Երբ հիշում եմ մանկությունս, կարծես թե ամեն բան՝ այն մթնոլորտը, որում ապրում էինք, րենքը, որպես բնակվում էինք ու աղոթում, դպրոցները, ուր հաճախում էինք, ներշնչված էր ռազմական ոգով: Թվում էր, թե ապրում ենք պաշարված

* Մուլեգին - միևրեթից հավատացյալներին աղոթքի կոչող մահմեդական կրոնավոր

քաղաքում, զինված ճամբարում, միայն թե զենք չկար, քանզի Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակներին արգելված էր որևէ զենք ունենալ, նույնիսկ թուր: Մթնոլորտը, որ հագեցած էր անվերջանալի ասեկոսներով, կատարի զսպվածությամբ, մռայլ համբերությամբ և հավերժական վախով, միշտ լարված էր: Էվերեկում մենք՝ հայերս, անվերջ սպասում էինք ինչ-որ մի նշանի՝ խորհրդավոր ու գուշակողական, որը կմեղմացներ կատաղի իրադարձությունների համայնապարկերը. դա կրոնական զգացում էր: Ես հաճախում էի մի դպրոց, որը գտնվում էր հասարակարգի հեթանոս՝ հայկական եկեղեցու փարածքում: Կարծես ամբողջ էի մրկում. պատերը վեց մետր բարձրություն ունեին, իսկ դրանց ներսում եկեղեցին էր, ծխական դպրոցները և հոգևորականների րները:

Մեր րները կառուցված էին այդ նույն միտումով՝ հնարավորինս պաշտպանել անզեն և հաճախ հալածանքի ենթարկվող մարդկանց: Դրանք ունեին քարե հասարակարգ, րասնվեցից քսան սենյակ, այնպես որ ողջ ընտանիքը (րարերն ու պապերը, մորաքույրներն ու հորեղբայրները) կարողանար ապրել հնարավորինս համախմբված: Մեր միակ պաշտպանությունը մեր միասնականությունն էր: Ամեն րուն ուներ մութի միայն մեկ դուռ, որը չափազանց մեծ էր՝ կառուցված ամուր փայտից: Տների րակ սրորգեպնյա անցումների ու թաքստոցների մի ամբողջ ցանց կար, ուր արագ իջեցնում էին կանանց ու երեխաներին. նրանք մնում էին այնպեղ առանց րարրական հարմարությունների այնքան ժամանակ, մինչև անցնում էր Օսմանյան կառավարության նախաձեռնած հերթական կտրորածը: Հայ րդամարդիկ կռվում էին քարերով ու մահակներով. դրանք էին նրանց միակ զենքը:

Հիշում եմ նաև մեկ այլ հատկանիշ. եթե քաղաքը կամ գյուղը հայկական էր, ուրեմն րները կանգնած էին կողք-կողքի՝ րանիքներն իրար կպած: Դա էլ էր համախմբվածություն: Դա մեր միակ պաշտպանությունն էր: Նույնիսկ ազարա-

կարերերն էին ապրում գյուղում և ամեն առավուր գնում էին իրենց ազարակները, որոնք գյուղի ծայրամասում էին:

Ես խաղում էի մտայլ պարերի ու վախի սրվերների ներքո, իսկ երբ դարձա պարանի, իմ համերկրացիներից երեսուհինգ հազարը թուրքական Կիլիկիա գավառում ենթարկվեցին կոտորածի: Դա արեղի ունեցավ 1908 թվականին՝ երիտթուրքերի ապստամբությունից անմիջապես հետո, այն ժամանակ, երբ թուրքերն ու հայերը միասին ուրախ էին, որ սուլթան Աբդուլ Նամիդը զահրնկեց եղավ: Այդ ջարդերի հետևանքը եղավ այն, որը սուլթանը վերջնականորեն հեռացվեց իշխանությունից: Նրան բանք նետեցին, և մենք բոլորս հավարացած էինք, որ վերջապես խաղաղություն կտիրի, ու կազարվենք հեղափոխումներից: Իմ ավագ եղբայրները նավով մեկնեցին Ամերիկա, որն այն ժամանակ առաքության երկիր էր համարվում: Մեր ընտանիքը համեստ եկամուտ ուներ, և Ամերիկայից նրանց ուղարկած դուրսերը մեծ օգնություն էին:

Թուրքական սպառնալիքը և Նայկական հարցն այլևս պերք է վերանային:

ԳԼՈՒԽ 2

ՆԱՐԵՄԱԿԱՆ ՈՍԿԵ ՕՐԵՐԸ

6321

Կյանքը շար ավելի իմաստալից է, քան այն օրերը, որ մնում են հիշողության մեջ: Մեր երազանքներով ազնվացած՝ ոչ կարևոր միջադեպերը ժամանակի ընթացքում սրանում են կարևորագույն իրադարձությունների արժեք, իսկ մեր անցյալ արարքներն ինչ-որ կերպ բացաբրվում ու մեկնաբանվում են այնպես, որ համապարասխանեն մեր այսօրվա համոզմունքներին: Ես փորձեցի խուսափել այդ վրանգից: Թվում է, թե մենք՝ Էվերեկի փոքրաթիվ հայերս, պարերազմ էինք խաղում չափից ավելի խանդավառ և չափից ավելի մտայլ, քանի որ Թուրքիայում հայի համար ոչ թե զորակոչիկ, այլ իրական զինվոր դառնալը պարզապես անհնարին էր: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, երկյուղի նվազող սրվերներից բացի, որոնք միշտ մեզ հետ էին, իմ վաղ պարանեկությունը իրադարձություններով հարուստ չէր:

Նինգ հարյուր կամ ավելի մղոն քնից հեռու, ծնողներիս մեծագույն գոհաբերության շնորհիվ, Ադրիանապոլսի թուրքական պերական ուսումնարանի ուսանող էի, երբ կյանքն ինձ ներկայացավ իր ամենաուրջ կողմով, ու սկսվեց իմ քարոքինակ ուղին:

Շար քարիններ առաջ, երբ վիշտը խոցում էր սիրտս, եթե ինձ խնդրեիք ողջ կյանքս ներկայացնել մեկ նախադասությամբ, ես կպարասխանեի՝ ինձ համար կյանքը սկսվեց այն սերտ բարեկամությամբ, որ ծնվեց Ադրիանապոլսում ու ավարբվեց Արաբիայում՝ հին պարբերգի ձիթենու մտք:

Մուհարեմն արաբ էր, իսկ նրա հայրը՝ Կոստանդնուպոլսի բրիգադային գեներալն էր:

Ճակարագիր: Ննարավորություն...

Ճակատագիրը ճանապարհի վերջն է, իսկ պատահականությունը՝ այն բամին, որ բշում է մարդկանց այնպեղ: Երկուան էլ ծածկված են անթափանց բողով:

Անվանեք ինձ դանդաղամիտ: Ասեք, որ իմ մեջ ապրում է Արևելքի միստիցիզմը: Սակայն եթե ես չհանդիպեի Մուհարեմին, ո՞վ գիտի...

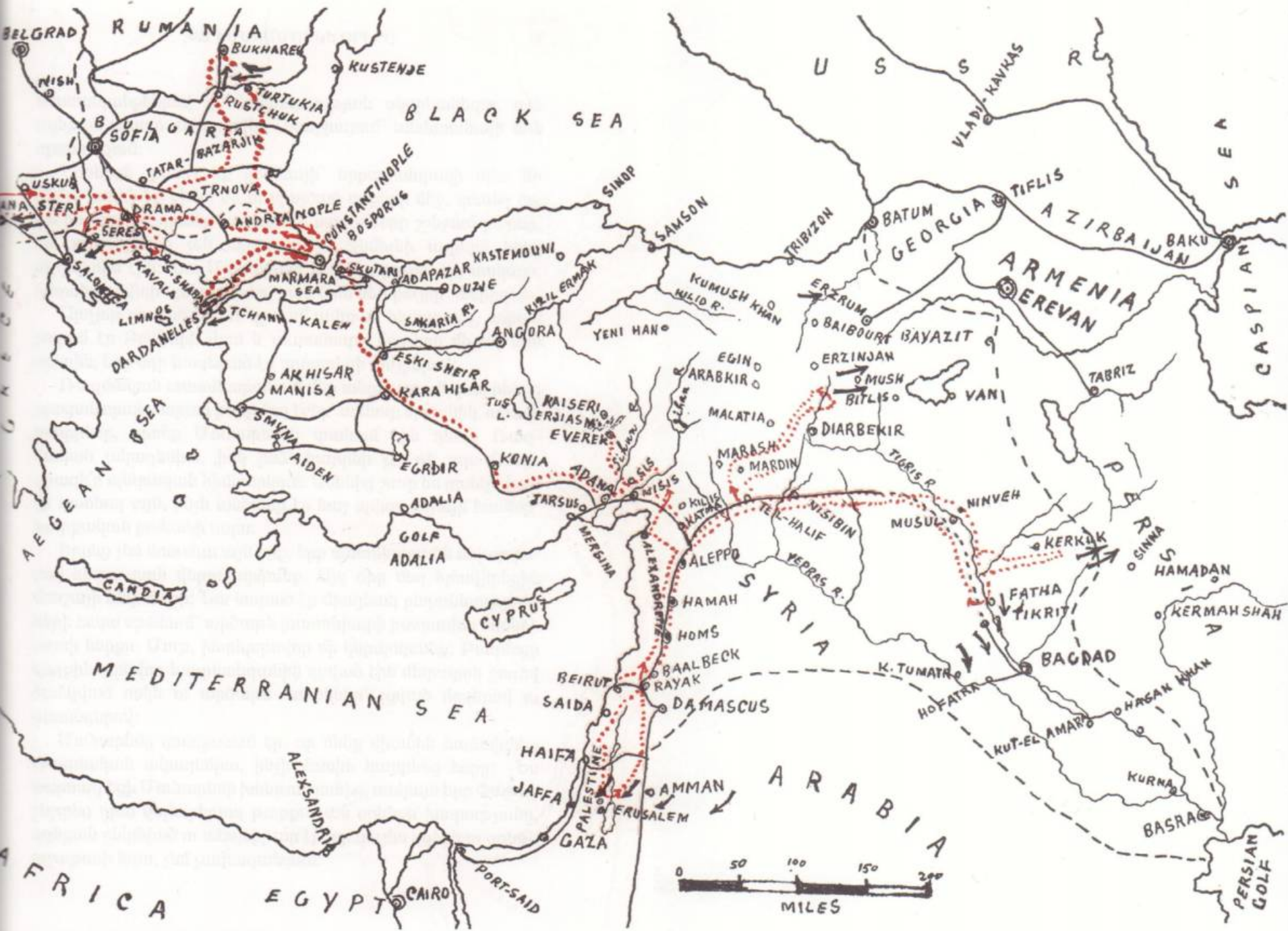
Ուսումնարանական առաջին օրերին մենք հանդիպեցինք որպես սովորական համակուրսեցիներ: Մեր ծանոթության սկիզբը չնշանավորվեց որևէ արտակարգ բանով, և այդուհանդերձ մենք դարձանք այնքան մտերիմ ընկերներ, որ ասես եղբայրներ լինեինք: Մեր առաջին ամառային արձակուրդի նախօրեին մենք արդեն անբաժան էինք, և Մուհարեմի րնից ստացված նամակների շնորհիվ գիտեի նրա ընտանիքը նույնքան լավ, որքան իմ սեփականը: Ակնհայտ էր, Մուհարեմի նամակները լի էին մեր բարեկամության նկարագրությամբ, քանի որ ես հրավեր ստացա արձակուրդս անցկացնելու Բոսֆորի ափին գտնվող Փաշայի դղյակում:

Երանի՛ կարողանայի նկարագրել այն հիասքանչ օրերի խանդավառությունը, որն ապրում էի այն ժամանակ և դեռ հիմա էլ զգում եմ՝ ապշեցնող շքեղություն, անսովոր պերճություն...

Դղյակում ես շրջապատված էի Արևելքի հանդարտ մեծաշքությամբ ու հիանալի ճաշակով. թանկարժեք խճանկարներով, շքեղ գործվածքներով, պարսկական անգին, հնաոճ գորգերով, որոնց առջև նստում էի հիացած և ուսումնասիրում գորգերի գարմանազան նախշերը, բարձր պատուհանների՝ արծաթաթել դիպակից կարված վարագույրները, բազմոցների ձեռագործ կաշվե ծածկոցները:

Դա նման էր մի կախարդական հեքիաթի: Ամեն բան այնքան հիասքանչ ու իրական էր և միաժամանակ մի քիչ աներևակայելի: Ու ինձ թվում է, որ Մուհարեմի բարի մայրը, նրա քաղցրիկ ու նրբագգաց քույրերն ինձ հասկանում էին: Փաշայի րումը դարձավ իմ նրջանկության օրրանը, նաև այն

Մարդիկ Թորոսյանի մարտական ուղին

փառապանքներով լի ճամփորդության սկզբնակետը, որն այնքան փխուր ավարտվեց Արաբիայում՝ անմոռանալի այն պարտեզում:

Երբևիցե փեսե՛լ եք կամեայի՝ նրբաբանդակի պես մի դեմք, նայե՛լ եք ջինջ, սև ու պայծառ աչքերի մեջ, փեսե՛լ եք, թե ինչպես են դրանց ցուքերն ու սրվերները շշջում բառեր, որ շրթունքները չեն արփասանի: Ջեմիլեի աչքերը հենց այդպիսին էին: Նա Մուհարեմի կրտսեր քույրն էր, սակայն, կարծես, ավելի պճնասեր էր, քան նրա մեծ քույրը՝ Ֆերիդեն:

Արդյոք լուսինը երբևէ կշողա՞ այնքան հիասքանչ, որքան շողում էր Բոսֆորի վրա և լուսամուտի ճաղերի միջով այն օրերին, երբ օդը հագեցած էր պարտեզի բույրերով:

Ռազմական ուսումնարանում մեր անցկացրած փարիները սլացան որպես արագ թերթվող էջեր՝ անհոգ, երջանիկ, ուրախ փարիներ, որոնք Մուհարեմին փանում էին դեպի Ռազմական ակադեմիա, իսկ ինձ՝ հայրնի չէ, թե ուր: Գուցե գրագի՛ր պեղական հիմնարկում: Ամենից շար էս ցանկանում էի դառնալ այն, ինչն անհնար էր հայ քրիստոնյայի համար՝ թուրքական բանակի սպա:

Երբեք չեմ մոռանա այն օրը, երբ ուսումնարանն ավարտելուց հետո փուն վերադարձանք: Այդ օրը մեզ հրավիրեցին Փաշայի հետ ճաշի: Նա նստած էր միայնակ ընդունելությունների հսկա սրահում՝ արծաթե լուսամուտի բյուրավոր մոմերի լույսի ներքո: Մութ, խորհրդավոր մի կերպարանք: Բազմոցի կողքին գտնվող հյուրասեղանին դրված էին մեղաքսե թողով ծածկված ոսկե ու արծաթե ամաններ՝ լցված մրգերով ու աղանդերով:

Մուհարեմը ցանկանում էր, որ մենք միասին հաճախենք Ռազմական ակադեմիա, ինչի մասին հայրնեց հորը: Ես սարսափեցի Մուհարեմի խենթությունից, սակայն երբ Փաշան շեշտեց դրա վերաբերյալ թուրքական օրենքի խստությունը, այնքան ընկճված ու անմխիթար էի, որ գույնս գցեցի ու գրեթե ուշաթափ եղա, չեմ չափազանցում:

Փաշան կարծես նույնքան փխուր էր, որքան և ես: Լուռ նստած էր երկար ժամանակ, նրա սևեռուն մուգ աչքերը մրախոտ նայում էին հեռուն: Որոշ ժամանակ անց նա ժպտաց ու ասաց, որ պետք չէ հուսահատվել:

Կաջորդ մի բանի օրվա ընթացքում ես անհանգիստ շրջում էի դոյակում. միտքս անդադրում էլք էր փնտրում:

Անցավ մեկ շաբաթ: Մուհարեմը և ես իմացանք, որ Փաշան, ի պատիվ վարչապետի, մեծ ընդունելություն է կազմակերպում, որին հրավիրված էին ռազմական ուղարկի ընտրյալ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, ինչպես նաև պետական այլ կարևոր անձինք. նրանք, Փաշայի կարծիքով, կարող էին օգտակար լինել իր ծրագրերի իրականացման գործում: Ճաշկերույթին մենք հրավիրված չէինք, սակայն հետո Մուհարեմին ու ինձ ներս կանչեցին սրահ, որտեղ Փաշան ճարտարախոսությամբ հայցեց հրավիրյալների օգնությունը իր սիրելի երկրորդ որդուն (այդպես էր ինձ անվանում) Մուհարեմի հետ միասին ռազմական ուսման փայտ գործում՝ ի փառս իր ընտանիքի: Մուհարեմին և ինձ հերթով ներկայացրին բոլոր պաշտոնյաներին: Երբ դուրս եկա սենյակից, բոլոր այդ շքեղ համազգեստներից, թուխ ու բեղավոր դեմքերից ինձ ուղղված ջերմ ժպիտներից և մեր պատվին բարձրացված գինու բաժակներից գլուխս պտրվում էր:

Երկու շաբաթ, գուցե ավելին, ես թափառում էի դոյակի այգում՝ երազելով ապագայի մասին այնքան ժամանակ, մինչև պարտուհանի ճաղերի հետևից կերևար Ջեմիլեն, կամ կհանդիպեի նրան այգու արահետներում և այդ ժամանակ սկսում էի մտածել միայն նրա հետ գեթ մի բառ փոխանակելու մասին:

Երևի չափազանց հնաժոճ թվա, սակայն թուրք ընտանիքի աղջկա համար, ում ոչ ոք չի ուղեկցում, փոխարինելով հետ գրու-ցելն անհանդուրժելի խայրառակություն էր: Սակայն նույնիսկ Օսմանյան Թուրքիայում, ներքինի պահապաններին հակառակ, երիտասարդների սերն իր ճամփան գտնում էր:

Բայց Ջեմիլեն ու ես այդքան հաջողակ չէինք. մենք պարկանում էինք փարբեր հավաքների, իսկ ես ինձ պարտավորված էի զգում Փաշայի հանդեպ:

Եվ այդուհանդերձ ես սիրահարվեցի թուրքական բողի փակից փայտղ այդ աչքերին, որոնք պայծառ էին, ինչպես պարզկա գիշերվա աստղերը: Դա մի սեր էր, որը Ամերիկայում երիտասարդները հագիվ թե հասկանան՝ անձնվեր, վառվռուն, միշտ հավատարիմ և ոչ պակաս բուռն, թեև շուրթերս նրա ձեռքին անգամ չէին դիպել: Խոսքերը մեր աչքերում էին, ու սիրո երկար բացաբրությունն արտահայտվում էր մի ժեստով կամ ձեռքի շարժումով:

Մի օր Փաշան վերադարձավ, գրկեց Մուհարեմին ու ինձ, և ես հասկացա, որ վերջապես իդձերս իրականացել են: Աշնանը մեզ գրանցեցին որպես Նրեպանային ուսումնարանի ունկնդիրներ: Դրան հաջորդած օրերն անցնում էին փենդային խրախճանքի մեջ: Ես դեռ հիշում եմ այդ օրերի ուրախությունը, թեև պարզորոշ ոչինչ չեմ մտաբերում: Միայն հիշում եմ, որ այդ մասին գրեցի ծնողներին, և նրանք այդ առիթով Էվերեկում մեծ հյուրասիրություն էին կազմակերպել:

Նրեպանային ուսումնարանում ոչ ոք այդքան ջանասիրաբար չէր սովորում, որքան ես: Ոչ ոք այդքան համառորեն չէր վարժվում սուսերամարտի, մարմնամարզության ու ձիավարության մեջ: Ես գիտակցում էի, որ պարտավոր եմ դասարանում լինել առաջինը և դարձա՛:

Ուրբաթը թուրքերի շաբաթն է, և այդ օրը մենք՝ ուսանողներս, հագնում էինք մեր լավագույն համազգեստը և այցելում մեր ծնողներին ու բարեկամներին: Փաշան միշտ հարուկ կառք էր ուղարկում Մուհարեմի ու ինձ համար: Չգիտեմ՝ ես էի ավելի հպարտ Փաշայով, թե նա՝ ինձնով: Ինչ հիասթափ էր աշխարհը: Ինչ փայտուն էր ապագան... Ռազմական կրթություն, հիանալի համազգեստ, կառք ուրբաթ օրերին և երջանիկ պահեր, երբ և՛ երախտագիտությունը, և՛ հարգանքը Փաշայի հանդեպ, և՛ ամեն բան կորչում էին լուսնի շողքի կամ կիպարիսի

մութ սրվերի ներքո, ու ես վերջապես մի բառ էի փոխանակում Ջեմիլեի հետ, ում պաշտում էի: Ես ժպտում էի, երբ նա փխուր հայացքով նայում էր ինձ, քանզի գիտեի, որ Ջեմիլեն մրաժում է, թե արդյոք ի՞նչ է պարտապարտում կյանքը մեզ համար: Ես այնքան վստահ էի... Երբեմն նա հեռանում էր ընդամենը մեկ նախադասություն շնչալուց հետո՝ աչքերն արցունքով լցված: Ես փխրում էի, երբ նա էր փխուր, սակայն շարունակում էի ժպտալ, քանի որ երջանիկ մարդ էի ծնվել, և ինձ համար չկային անհաղթահարելի խոչընդոտներ, լիներ դա կրոն, թե սովորույթ: Փաշան արտակարգ ու բարի անձնավորություն էր, Մուհարեմն ինձ համար կարծես եղբայր լիներ: Ես ծնվել էի երջանիկ աստղի փակ: Ես շարունակում էի հավաքալ դրան նույնիսկ ուսումնառության ավարտից հետո: Մուհարեմն ու ես ավարտեցինք Նրեբանային ուսումնարանը բարձրագույն պարզևներով, և Փաշան ևս մեկ անգամ մեծ ընդունելություն կազմակերպեց ու հրճվեց մեզանով:

Մենք սրացանք հրեբանային երկրորդ լեյբենանրի կոչում, և հետավարական ռազմական մարտավարության կարճարև դասընթացից հետո մեզ ուղարկեցին Գերմանիա՝ եռամսյա լարված վարժանքի: Այն օրերին, երբ մենք վարպետանում էինք մեր մասնագիտության մեջ, սիրո կամ ապագայի, կամ որևէ այլ բանի մասին մտածելու ժամանակ չկար:

Թուրքիա վերադառնալուց անմիջապես հետո սրացանք մեր առաջադրանքները. Մուհարեմը նշանակվեց համհարգ այն դիվիզիայում, որտեղ ես նշանակվել էի հրեբանային գնդի հրահանգիչ:

Այդ ամենը խնթացուցիչ էր, այնքան հիասքանչ, գունեղ ու նոր, որ մենք ուշադրության չարժանացրինք այն շրայողականությունը, որով կարարվեցին մեր նշանակումները: Ջեմիլեին ուղղված նամակ, որը, անշուշտ, առաջինը կկարդա նրա մայրը. դա էր սիրո արտահայտության ինձ հասանելի միակ ձևը: Ես գիտեի, որ նա կկոտակի այն բառերը, որոնք չէի հանդգնել գրել, ինչպես նա գիտեր՝ ես կհասկանամ, որ

այն փոքր պաշտոնական երկրորդը, որ գրված էին նրա մոր աչքերի համար, պարունակում են հազարավոր չասված սիրո մութեր: Սակայն իրական խոչընդոտներ գոյություն չունեին, քանի որ ես երջանիկ մարդ էի, իսկ Փաշան՝ բարի ու արտասովոր խորաթափանց մարդ:

Նոգուս մեջ յուրապեսակ կարոպ էր աճում. ցանկանում էի վերադառնալ Էվերեկ՝ իմ սքանչելի համազգեստը հագիս, թուրս կապած, փայլեցրած, արևի փակ պլպլացող ճութակոշիկներով: Որքան հպարտ կլինեմ ծնողներս: Ես ուզում էի, որ նրանք հպարտանան ինձնով: Ես նրանց բախտավոր որդին էի՝ հիմա արդեն թուրքական բանակի սպա, քանզի նրանք կարարել էին ինձ Ադրիանապոլիս ուղարկելու գոհաբերությունը: Այդ ուղևորության մասին մտածելիս ես շար էի հուզվում. այն պետք է դառնար յուրահարուկ հաղթական վերադարձ:

Ես դիմեցի արձակուրդ սրանալու խնդրանքով, սակայն, ի գարմանս ինձ, քեղեկացրին, որ պարտազմը մոտ է, և որ ինձ որպես հրամանավար ուղարկում են Էրթուրուլի բերդամաս (Նելլեսի հրվանդան), որը հսկում էր Դարդանելի մութքը նեղուցի եվրոպական կողմից: Մուհարեմը նշանակվեց Դարդանելի ամրակետերի հրամանավար, գեներալ Ջևադ փաշայի քարտուղար: Մենք առնվազն միասին էինք լինելու:

Փաշան մեծապես մտախոհված էր, որ մեզ նշանակել են նման վրանգավոր գոյում: Իսկ մենք ոգևորված ծիծաղում էինք, իսկապես ծիծաղում՝ մոռանալով կարգապահության, քաղաքավարության, ավանդական ու խիստորդիական պարկառանքի մասին, ինչը փրկում էր մահմեդական ընդհանրությունը: Նավանաբար մեր ոգևորության մեջ ինչ-որ վարակիչ բան կար, քանի որ Փաշան էլ փխուր ժպտում էր:

Պարտազմ, պարտազմի մասին լուրեր... Կոստանդնուպոլսի օդը լցված էր փենդային ասեկոսներով: Ամենուրեք ելույթ էին ունենում նվագախմբեր, զինվորներն անցնում էին համաքայլով, շողշողում էին սվինները: Գերմանացի փայլուն սպաներ... Անսպասելի մեծ թվով գերմանացի սպաներ կար-

ծես ներգաղթել էին Թուրքիա: Նեծելագոր, ծլնգացող կոշկախթաններ, ծածանվող դրոշներ, ամենուրեք ծիծաղ, ուրախություն, և բոլորն անվրանգ են զգում իրենց, բանի որ Դարդանելի ջրերը հսկում են գերմանական ռազմանավերը՝ «Գյոբենն» ու «Բրեսլաուն»:

Դա պարզապես կարակ է: Մարանուն ու դրան հաջորդած համաշխարհային իրադարձությունները՝ ամեն բան կարակ է: Թքած ամեն ինչի վրա: Մենք զինվոր էինք, որ ուրախ կլինեինք սպացուցել մեր եռանդը, սպաներ, ուլքեր երազում էին փորձարկել մարտական ռազմավարության րեսությունը: Մենք երիտասարդ էինք, և պատերազմը մի մեծ արկած էր թվում մեզ, որը խոստանում էր պարիվ ու շքանշաններ: Մենք չէինք մտածում պատերազմի սարսափների, արյունոտ, նողկալի, գարշելի իրողության մասին:

Ես զարմանում եմ, թե ինչպես այդ օրերի խենթության, խառնաշփոթի ու ոգևորության մեջ, մինչև մեր պաշտոնների սրանձնումը, ես կարողացա զսպել ինձ ու զգրկել Ջեմիլեին: Մուհարեմի ու ինձ համար ունեցած նրա մտահոգության մեջ այնքան մանկական բան կար: Նա չէր կարողանում ո՛չ ուրել, ո՛չ բնել. նրա դեմքը մահացու գունափ էր, խոշոր աչքերը՝ մտահոգ ու արցունքով մշուշված: Ինձ թվում է՝ Փաշայի կինը կռահել էր մեր գաղտնի սերը:

Մեկնելուս նախորդ գիշերը բարձիս վրա գրա վարդեր, որոնք Ջեմիլեն քաղել էր փան պարտեզից: Դրանք դեռ պահպանել էին մթնշաղի ու աղջկա աննման մտքների անուշահոտությունը: Ջեմիլեն ծաղիկները կապել էր իր թաշկինակով: Դրան կցված էր մի փոքրիկ բացիկ, որի վրա գրված էր՝ Թորոսյանին՝ Ջեմիլեից: Նա ավելին չէր կարող ասել իր սիրտ մասին, եթե նույնիսկ նրան ամենի ձեռքերիս մեջ ու...

Դուք երբևիցե ժպտացե՛լ եք ու միևնույն ժամանակ գիտակցել, որ ժպտում եք մի բանի համար, որ ձեզանից շատ ավելի ազնիվ է ու մեծ: Երբևիցե խոսե՛լ եք արագ, թեթև, սահուն, սակայն միևնույն ժամանակ գիտակցել, որ հիմար թութակի

պես արքասանում եք նույն բառերը: Մեր մեկնումից առաջ՝ վերջին նախաճաշի ժամանակ, Մուհարեմն ու ես փորձում էինք գրույց վարել ու զգում էինք ճիշտ նկարագրածիս պես: Փաշայի գլուխը, որ նա միշտ հպարտ ու բարձր էր պահում, հիմա խոնարհված էր: Քաղցրիկ Ջեմիլեն անօգնական շուրջն էր նայում, սակայն փորձեց ժպտալ, երբ Մուհարեմը կարակով գրագ եկավ, որ մենք կվերադառնանք երեք շաբաթից: Ոչ ոք ուրելիքին չդիպավ, և լարվածությունն այնքան էր թեժացել, որ ինձ թվում էր, թե հիմա ինչ-որ մեկը կգոռա: Ես ինձ անօգնական էի զգում, խղճուկ:

Չիերի սմբակների ձայնը մանրախճի վրա անսպասելի փրկություն բերեց անտանելի դարձած լարվածությունից: Մուհարեմի պես ես էլ նրանց ահավոր խղճում էի, սակայն թվում էր, թե հիմարություն է նման աղմուկ բարձրացնել մի բանի շուրջ, որը, մեր համոզմամբ, պարզապես մի դատարկ ժամանց է լինելու:

Բաց լուսամուտներից լսվեց ձիերի խրխնջյունը: Փաշան վեր կացավ, ու մենք հասկացանք, որ դեպի արկածներ փախող մեր ուղևորությունը վերջապես սկսվում է: Նանկարծ Մուհարեմի մայրը նրան մի կողմ կանչեց՝ ասելով, որ հատուկ բան ունի նրան հաղորդելու: Դա այնքան անսովոր վարվելակերպ էր բացառիկ շարժումն ունեցող այդ կնոջ համար (նա թեև կատարյալ սիրալիր էր, բայց և խստորեն հեղուկ էր վարվեցողության կանոններին), որ չէր կարող չհարուցել զարմանք: Ես չկարողացա նաև զսպել անվայելուչ հեղաբոլորասիրությունս ու մի հպանցիկ հայացք ներքեցի նրանց կողմը: Մուհարեմի մոր ձեռքերի ու գլխի շարժումներից հասկացա, որ նա խոսում է Ջեմիլեի մասին, և նրանք այնքան հեռու չէին, որ ես չնկատեի Մուհարեմի դեմքի զարմացական արտահայտությունը: Մեկնելու խառնաշփոթի ու շտապողականության այդ պահին ես դրան կարևորություն չտրվեցի, սակայն ավելի ուշ գիտակցեցի դրա նշանակությունը: Շատ ամիսներ անցան, մինչև ես հիշեցի այդ պահը՝ Մուհա-

րեմն ու նրա մայրը կանգնած գրուցում են:

Փաշան մտրեցավ նախ Մուհարեմին, հետո ինձ ու մռայլ համբույրներ դրոշմեց մեր ճակարներին:

Նեպո, մինչև որևէ մեկը կգիտակցեր, թե դա ինչպես կարարվեց, մենք արդեն հայտնվեցինք կառքերում, որոնք փանում էին մեզ դեպի ծովափ: Փաշան, Մուհարեմը և ես նստել էինք մի կառք, իսկ Մուհարեմի մայրն ու քույրերը հեղուում էին մեզ մյուս կառքով: Շուրով մեր ճանապարհին փեսանք բրիգադային գեներալ Շուբրի փաշայի՝ Մոնաստիրի բանակային կորպուսի հրամանատարի կառքը: Ես ժպտացի Մուհարեմին, քանզի գիտեի, որ կառքում էր փաշայի դուստր Նուրին՝ Մուհարեմի սիրած աղջիկը: Նուրին նույնքան հանդուգն էր, որքան իմ Ջեմիլեն՝ երկչուս: Հիշում եմ, թե ինչպես նրա հրավերով Մուհարեմն ու ես, խախտելով հարեմի բոլոր օրենքները, երեք ժամ անցկացրինք Նուրիի ու նրա բարեկամների հետ, մինչ փաշան ու նրա փրկիկը պաշտոնական ընդունելության էին, իսկ հսկա, սև արաբ ներքինին՝ հարեմի հսկիչ Նարեմ Ազասին, ձևացնում էր, թե իբր չի փեսնում կարարվածը, իսկ պալատի հսկիչները նայում էին լուսնին: Բարեբախտաբար գեներալները, գոնե թուրք գեներալները, մեծ աղմուկով են գնում-գալիս, և շեփոքի ձայնն էլ ազդարարեց փաշայի վերադարձը: Բարյացակամ մի ծառա մեզ լուռ անցկացրեց սրահի միջով, մեկուսի միջանցքով և դուրս բերեց պալատից փոքրիկ ու գողփրիկ դարպասի միջով, որ ծածկված էր վարդերի թփերով:

Նեպո արդեն մենք ծովափին էինք: Նուրին՝ համարձակ ու չափազանց սիրահարված, նորից ընդդիմացավ սովորույթին և արագ բարձրացնելով փարաջան՝ համբուրեց Մուհարեմի շուրթերը: Ես մտածեցի, որ պատերազմն այնքան էլ ահավոր բան չէ, եթե դրա հովանու ներքո երիտասարդ թուրք կանայք կարող են հրապարակավ համբուրել իրենց սիրեցյալների շուրթերը:

Ջեմիլեն կանգնած էր մոր կողքին: Ես համբուրեցի նրա ձեռքը և նրա աչքերում, խոշոր սև աչքերում, որոնց մեջ խաղում

էին լույսն ու սրվերը, կարդացի այն, ինչը միայն ինձ համար էր:

Նկնեց սուլիչի ձայնը, մենք ճարագրինք կրունկները, զինվորական պարիվ փվեցինք և Ալլահին ուղղված աղոթքների աղմուկի ներքո վերջապես մեկնեցինք: Կանգնել էինք նավի բռնաձողի մոտ. մեր միջև հայտնվեց ծովը, որը կարծես հետ էր մղում ցամաքը: Ես Ջեմիլենի թափահարում էի այն փոքրիկ թաշկինակով, որով նա կապել էր վարդերը: Նա ինձ օդային համբույր ուղարկեց, և ցամաքն ավելի ու ավելի հեռացավ: Ես նայում էի երկար, այնքան ժամանակ, մինչև նա անհետացավ փարածության գաղտնիքներում...

Այդ օրը ոչ Մուհարեմը և ոչ ես չար չխոսեցինք: Երբ իջավ գիշերը, մենք կանգնած էինք կողք կողքի, բռնաձողի մոտ ու նայում էինք անհանգիստ ծովին: Ես հիշում էի ուրախ պահերը՝ դրանց մեջ փեսնելով այն փխրությունը, որն անխուսափելիորեն առկա է հրաժեշտի մեջ:

ԳԼՈՒԽ 3

ԴԱՐԴԱՆԵԼԻ ԾՈՎԱՄԱՐՏԵՐԸ

Մշուշուր մի առավոտը ինձ՝ երիտասարդ ստորադաս կրտսեր լեյտենանտիս, որ դեռ կրում էր ուսումնարանի դրոշմը, ավի իջեցրին Գալիպոլիի թերակղզու վերջին կետում: Հիմա արդեն ես Էրթողրուլի բերդամասի մարտկոցի հրամանատարն էի: Հանկարծ այս «պարերագմ» կոչվածը չափազանց լուրջ բան դարձավ. սա այլևս կարակ չէր: Ես պարասխանատու էի բերդամասի համար և պետք է ինչ-որ բան անեի: Կարծում եմ՝ երբ ընդունեցի հրամանատարությունը պարասխանատու սպայից, ինձ նայում էին որպես մի թյուրիմացության, որպիսիք համարվում են բոլոր կրտսեր լեյտենանտները ողջ աշխարհում: Սակայն իրականում ես քաջ զինակցում էի իմ պարասխանատուությունը, ուստի վճռեցի անմիջապես ստուգում անցկացնել բերդամասում:

Արագ նկատեցի որոշ բաներ.

1. Էրթողրուլի բերդամասը չափազանց բարենպաստ դիրք ուներ և, անկասկած, Դարդանելը հսկող ամենակարևոր ամրակետերից է:

2. Եթե թշնամին հույս ուներ առաջ ընթանալու, ապա ստիպված կլիներ իր առաջին գրոհները կատարել այս կետի վրա:

3. Պարերագմը ամենևին էլ զվարճալի չէ:

4. Մարտկոցը կազմված է երկու՝ 25.5 մ փրամաչափի Կրուպի թնդանոթներից, որոնք տեղակայված են մուրքի մոտ գտնվող պարավոլ հիմքի վրա և կարող են կրակել ցանկացած ուղղությամբ:

5. Հրանոթային արկերից յուրաքանչյուրը 650 կգ քաշ ունի:

6. Բարաքները, որ շարված են գրեթե ուղիղ գծով, թնդանոթների հետևում են՝ մոտավորապես 125 մ հեռավորության վրա:

7. Կայագորը կազմված է 115 զինվորից, ովքեր չափազանց զբաղված են կան ամրագծերի վերանորոգմամբ, կան սննդամթերքի ու զինամթերքի պաշարներ հավաքելով: Շուրջբոլորն այնպիսի եռուզեռ էր, պարաստիվածության այնպիսի փայլունություն, որ ինձ թվում էր, թե ամեն բայե կարող են հայտնել թշնամու նավատորմի հայտնվելու մասին:

Ավարտելով տեսչական ստուգումս՝ ես քաղաքավարության այց կատարեցի Էրթողրուլի բերդամասից մոտ մեկ մղոն հեռավորությամբ գտնվող ավելի մեծ Սեդ-ուլ Բահրի բերդամասի հրամանատարին: Նկատեցի, որ դրա մեծության ու ակնառու դիրքի շնորհիվ այն հեռվից կործանելն ավելի հեշտ կլինի, քան իմ փոքրիկ բերդամասը՝ երկու թնդանոթից բաղկացած մարտկոցով:

Սեդ-ուլ Բահրի բերդամասում, որի հիմնական մարտկոցը կազմված էր հինգ ոչ հեռահար թնդանոթներից, փրում էր նույն սպասողական մթնոլորտը, վերահաս փոթորկի նույն զգացումը: Այն օրվանից, երբ մեկնեցինք Փաշայի պալատից, աշխարհը կարծես անիմաստ հիստերիայի մեջ էր:

Էրթողրուլի բերդամաս վերադառնալուց հետո ես ուշադիր գննեցի Դարդանելի ամրակետերի բարտեզները և հայտնաբերեցի, որ նեղուցից այն կողմ՝ անարտիակական կողմում, գտնվում են Քուր Քալեհի և Օրխանիի բերդամասերը՝ մոտավորապես նույն չափի, հզորության ու պաշտպանական գծերով, ինչպես Էրթողրուլի և Սեդ-ուլ Բահրի բերդամասերը:

Ի հավելումն չորս բերդամասերի, որ հսկում էին Դարդանելի մուրքը, փարածքը հսկում էին նաև ինն այլ ամրակետեր. հինգը՝ տեղակայված Դարդանելի ասիական փափարակ ավիին, մյուս չորսը՝ եվրոպական ավիի հարթ մասում: Դրանց ընդհանուր հզորությունը կազմում էր մոտավորապես 35 թնդանոթ: Դրանցից միայն չորսը կարող էր կրակել 14000 մ

հեռավորության վրա, վեցը՝ 10000 մ, իսկ մնացածը՝ 8000 մ: Բոլոր թնդանոթներն անշարժ փեսակի էին՝ ցեմենտի հիմքի վրա ամրացված, ու շրջվում էին միայն 45 աստիճան: Ես հիշեցի Գերմանիայում անցկացրած ամիսները, այն ժամանակակից մարտկոցները, որ փեսել էի այնպեղ և բազում այն ժամերը, որ անցկացրել էի՝ խորհելով մեր ամրակետերի վիճակի մասին: Ես մտածում էի, որ ռազմանավերի վրա փեղադրված թնդանոթների միջին հեռահարությունը հավանաբար 20000 մ է, և ուներս թոթվեցի:

Մի քանի շաբաթ մենք սպասողական վիճակում էինք՝ պատրաստ, աչալուրջ, լարված: Ամեն առավոտ ծովի հեռվում փեսնում էինք անվերջ պարեկություն իրականացնող բրիտանական փորպեղային ռազմանավեր. ամեն երեկո, նրբ վերջալույսն իջնում էր աշխարհի վրա ու վրան թող փռում, մթության մեջ փեսնում էինք բրիտանական նավերի ուրվագծերը, որ անհանգիստ պտտվում էին ծովում: Երեք շաբաթ անցավ առանց միջադեպի:

1914 թվականի նոյեմբերի 3-ի առավոտյան՝ Թուրքիային պատերազմ հայտարարելուց երկու օր առաջ, ինձ արթնացրին ու զնկուցեցին, որ բրիտանական ու ֆրանսիական ռազմանավերը մոտենում են և ամենայն հավանականությամբ պատրաստվում են գրոհելու:

Ես հրամայեցի կայազորի զինվորներին զբաղեցնել դիրքերը, պատրաստել թնդանոթները, իսկ ինքս շտապեցի իմ դիպակետ, որը գտնվում էր Աջջի Բաբա լեռան վրա, և որտեղից երևում էր ողջ բերդամասը: Ես զնկույց ուղարկեցի շտաբ-կայան և սպասում էի հեղափոխ կարգադրությունների: Դրանք փեղ հասան մարդկանց պատրաստ պահելու և գործողություններ չնախաձեռնելու հրամանի ձևով:

Անգլիական ու ֆրանսիական ռազմանավերը հայտնվեցին, իմ գնահարմամբ, 12000 մ հեռավորության վրա ու սկսեցին հուժկու ռմբակոծել Սեդ-ուլ Բահրի և Քուս Քալեհի բերդամասերը: Կես ժամ ռմբակոծելուց հետո՝ առավոտյան ժամը

7-ին, նրանք հեղ քաշվեցին:

Ես մտադիր էի լքել դիպակետս, երբ հնչեց մի ահավոր պայթյուն, ու գեպինը ցնցվեց, ինչպես երկրաշարժի ժամանակ: Ես վազեցի դեպի հեռախոսը ու կապվեցի շտաբ-կայանի հետ: Ինչ է պատահել՝ ոչ ոք չգիտեր: Սակայն շուտով իմացանք, որ բրիտանական ռազմանավից արձակված ականը օդափոխման ճեղքից ընկել է Սեդ-ուլ Բահրի զինամթերքի պահեստի վրա, և այնպեղ պարսպարված հինգ հարյուր սպաներ ու զինվորներ սպանվել, բառացիորեն կտոր-կտոր են եղել: Գնդապետ Հալիլ բեյը միակն էր, որ փրկվել էր: Երբ ես փեսա նրան, կրած ապրումներից դեռ կիսախենթ վիճակում էր:

Այս «պատերազմ» ասվածը բավական փիան բան դուրս եկավ, և ես սկսեցի ավելի շար մտածել Էվերեկում գտնվող իմ ծնողների ու Ջեմիլեի մասին: Օրեցօր նվազում էր վստահությունս, թե ես կկարողանամ հաղթահարել բոլոր խոչընդոտները: Նվազում էր նաև իմ վստահությունը, թե ես երջանիկ մարդ եմ:

Մենք սպասեցինք ևս հինգ շաբաթ՝ անորոշության շաբաթներ, անվերջանալի ու միապաղաղ սպասման շաբաթներ: Վաղ թե ուշ խնդիրը պետք է նորից ծագեր, և բրիտանական ու ֆրանսիական ռազմանավերը նորից պետք է հայտնվեին մեր առջև, բայց ե՛րբ... Եվ ինչո՞ւ են հապաղում: Եվ նորից բրիտանական փորպեղային նավերի միապաղաղ ու համառ պարեկությունը:

Դեկտեմբերի 13-ի ցերեկը, երբ ես Սեդ-ուլ Բահրի բերդամասում սպայական հավաքի էի, թնդաց ևս մեկ ահավոր պայթյուն: Մենք բոլորս սպացանք դեպի մեր դիպակետները, սակայն մշտապես ներկա փորպեղային նավերից բացի թշնամու այլ նշաններ չկային: Նեղուցի կողմից մեզ էին հասնում մարդկանց հազիվ լսելի ձայներ, սակայն մեր դիրքերից ծովին նայելիս ոչ ոք չէր երևում:

Հրամանադար գեներալի գրասենյակից շուտով մեզ փեղե-

կացրին, որ թուրքական «Մեսուդիե» ռազմանավը հարձակման է ենթարկվել սուզանավի կողմից և խորքակվում է:

Ես լքեցի դիտարկելու ու սլացա դեպի մութակա բարձունքը: Այնպեղից րեսա, թե ինչպես նավը խորքակվեց. նախ՝ առջևի մասը, հետո՝ նավն ամբողջությամբ: Ես րեսնում էի նավաստիներին, որ խուճապահար վազում էին դեպի փրկամակույկները, մյուսները նավից նետվում էին ջուրը: Այդ ամենը մի քիչ խենթ ու մի քիչ անհավարտի էր թվում: Դա նման էր ծովային աղետ պարկերոդ նկարի: Անբնական էր: Ջրի մեջ ամենուրեք մարդիկ էին երևում: Նավը սուզվում էր, չորս կողմում փրկամակույկներ էին պտտվում, մարդիկ լողում էին այս ու այն կողմ: Երբ նավը վերջնականապես սուզվեց, հետևից գոլորշու հսկա մի ամպ գոյացավ:

Ներագայում րեղեկացանք, որ թշնամու սուզանավը մեծ վարպետությամբ րասը մղոն խորացել էր նեղուցի մեջ՝ խուսափելով անթիվ ականներից: «Մեսուդիեի» վրա հարձակումն այնքան անսպասելի էր, իսկ հարվածը՝ այնքան հուժկու, որ նավի վրա գտնվող անձնակազմի երկու հարյուրից ավելի անդամներ զոհվեցին: Կես ժամվա ընթացքում ամեն ինչ ավարված էր:

Ես սկսում էի հասկանալ, որ պարերագմը հզոր ու դաժան, կործանարար ուժ է:

Դրան հետևեց գրեթե երկու ամսվա անգործությունը: Տորպեդային նավերը շարունակում էին անվերջ պտտվել հեռվում, իսկ մենք պարրաստվում ու սպասում էինք, սպասում էինք ու պարրաստվում: Ես սկսեցի մտորել. «Ի վերջո, պարերագմը մի քանի չափազանց թանկ ու դժբախտ պարահարների շղթա՞ չէ, պարահական մի ռումբ և մի սուզանավ, որին հաջողվեց դիպուկ հարված հասցնել»:

1915 թվականի փետրվարի 18-ի առավոտյան մեզ ողջունեց մի նոր ծայն. երկնքից լսվեց շարժիչների զվոցը: Թշնամու երկու մեծ ինքնաթիռները, թռչելով մեր հնաճ հակաօդային թնդանոթների հասանելիությունից դուրս, թռուցիկների

երկու կապոց ցած նետեցին մեր դիրքերի վրա ու շրջվեցին դեպի ծովը: Երբ կարդացի այդ թռուցիկները, մրաժեցի, որ մասնակցում եմ ամենազարմանալի պարերագմի. թռուցիկներում ասված էր, որ անգլո-ֆրանսիական միացյալ ուժերը պարրաստվում են մեծ հարձակման: Ես թռուցիկներն ուղարկեցի հրամանարարին՝ գեներալ Ջևադ փաշային, և որքանով ինձ հայրնի է, դրանք մինչ օրս պաշտոնական փաստաթղթերի մաս են կազմում: Մեր թշնամին ոչ միայն կործանարար էր, այլև քաղաքավարի:

Բոլոր ամրակետերին հրամայվեց պարրաստվել, և այդ նույն ժամանակ իմ դիրքերի ճիշտ դիմացը գտնվող Օրխանիի բերդամասում գերմանական հրետանային մարտկոց րեղակայվեց:

Ողջ օրս անցկացրի՝ սրուգելով մեր ամրակետերի վիճակը, մեր գեներներն ու մարդկանց պարրաստվածությունը: Երբ գիշերվա կողմ վերադարձա կացարան, սկսեցի խորհել դաշնակիցների ռազմավարության մասին: Խոշոր ծովային ճակատամարտերի վերաբերյալ լուրեր չկային, և այս պահին գերմանական հիմնական նավատորմը կարծես թե ապահով կերպով մեկուսացված էր: Ուրեմն ինչո՞ւ էին հապաղում Միջերկրականում գտնվող անգլիական ու ֆրանսիական նավերը մեր դիրքերը գրոհելու հարցում: Ի՞նչ էր նշանակում նոյեմբերի 3-ի այդ անեռանդ հարձակումը: Ինչի՞ համար էր ասպետական զգուշացումը վերահաս հարձակման մասին: Մի՞թե նրանք այնպիսի արհամարհանքով էին վերաբերվում մեր ամրակետերին և մեր կարողություններին, որ մեզ հետ քաշվելու հնարավորություն էին րալիս: Կամ գուցե, մրաժում էի ես, անգլիացիներն ու ֆրանսիացիները չէն ցանկանում գրավել Դարդանելը: Մակայն դա անհեթեթություն էր թվում:

Մտորումներս միայն պարերագմական ռազմավարության գաղտնիքների շուրջ չէին: Ի՞նչ է լինելու վաղը: Ես համոզված էի, որ մենք մեծ ճակատամարտի շեմին ենք, իսկ ես ոչ այնքան լարված էի, որքան անտարբեր: Սա կարող է անհավանական

թվալ, սակայն... շահը էի երիտասարդ, և մեծ էր խոշոր ճակարամարտի փրկանքը սպասումս:

Ես ինձ շար միայնակ էի զգում: Վերջապես հուսահատությունից զանգահարեցի Մուհարեմին՝ Գլխավոր շարակայան, որը մոտ փասնհինգ մղոն հեռու էր: Մենք շուրջ փասը բուսե զբաղեցրինք կարևոր նշանակություն ունեցող հեռախոսագիծը՝ սիրտ փայլով միմյանց երկու վախեցած օրիորդների նման: Ինձ չսփոփեց նույնիսկ այն, որ, ըստ Մուհարեմի, ամրակետերը քննարկելու ժամանակ Գլխավոր հրամանատար Ջևադ փաշան ասել էր՝ չնայած իմ երիտասարդ փրկիքին՝ նա մեծ հույսեր է կապում իմ կարողությունների հետ և վստահում է իմ դատարկությանը էրթողրուլի հրամանատարությունն իրականացնելու հարցում: Ինչ վերաբերում է ունակություններին, ապա դրանք ինձ վստահություն չէին ներշնչում, իսկ իմ կողմից արվող ցանկացած դատարկություն հավանաբար սխալ կլիներ:

Քունս չէր փրկում. գլխիս մեջ բազում մտքեր էին պտտվում՝ մտահոգություններ ու հիմնախնդիրներ: Ես մտորում էի այն աղոտ ու անորոշ լուրերի շուրջ, որ պտտվում էին սպայական շրջանում այն մասին, թե Թուրքիայի ներքին շրջաններում շար անհանգիստ մթնոլորտ է փրկում, և որ Հայկական հարցը վերստին լուրջ խնդիրների փրկիք է փայլիս: Թուրք առաջնորդներն ունեին սեփական լուրջ խնդիրները: Ես գիտեի, որ նրանք մտածում են, որ Հայկական հարցը պետք է լուծել իրենց համար ավանդական և հնարավորինս արագ մեթոդով՝ կառավարության կողմից կազմակերպված ջարդերի միջոցով: Ռոշակի ոչինչ դեռ չկար, սակայն ես լավ էի հիշում պարանեկությունս և ժողովրդիս պարմությունը:

Հարազարներս... Վեց փրկի է, ինչ նրանց չեմ փրկել: Եղբայրներս հեռացել են փրկից, մնացել են ծերացող հայրս, մայրս և քույրս, որ դեռ մանկահասակ էր, երբ ես հեռացա: Ի՞նչ է լինելու նրանց հետ: Ի՞նչ է լինելու նրանց հետ, եթե ես գոհվեմ: Ես արդեն փրկել էի պարերագը՝ գիտակցելու համար,

որ մահը իրապես կարող է վերջ դնել արկածներին: Քանի դեռ ողջ էի, համոզված էի, որ որպես թուրքական բանակի սպա կարող եմ վստահ լինել, որ նրանք պաշտպանված են: Կյանքիս այս առաջին ճգնաժամի ընթացքում ես մտածում էի հարազարներին մասին ավելի շար, քան երբևէ: Այդ գիշեր անհանգիստ քնեցի:

Փետրվարի 19-ը դաժան ցուրտ օր էր: Ծովից ծանր ու դանդաղ բարձրանում էր թանձր մառախուղը: Ես վաղ էի արթնացել և ժամը վեցին հզոր հեռադիտակով գնում էի չորս կողմս, երբ նախ երկնքում սև ծուխ հայտնվեց, հետո հեռվում աստիճանաբար նշմարվեցին առաջ սլացող քսանչորս ռազմանավերի ուրվագծերը: Պահպանելով մշտական կապը շարակայանի հետ՝ նայում էի, թե ինչպես հորիզոնին երևացող ծխի ամպիկներն աստիճանաբար խոշորանում ու ավելի չարագուշակ փրկե էին սրանում: Ես չգիտեի, թե դրանք ինչ արագությամբ են շարժվում: Գիտեի միայն, որ դրանք շար արագ են մտնում:

Շարակայանից ինձ հրամայեցին կրակ չբացել, մինչև թշնամին չսկսի հարձակումը, ուստի ես զինվորներին հրամայեցի ռումբերից պաշտպանվել խրամարներում, մինչև անհրաժեշտ լինի գործի դնել թնդանոթները:

Ես հարգանքով էի վերաբերվում թշնամու ռումբերի չափերին ու հեռահարության հնարավորություններին: Մտածում էի՝ արդյոք կրակ բացելու որևէ հնարավորություն կունենա՞նք, թե ոչ: Ես հասկանում էի՝ եթե թշնամին բացահայտի մեր դիրքերը և հարվածի, ապա իմ փոքր բերդամասը շար արագ կոչնչանա:

Առավոտյան ժամը 7³⁰-ին ֆրանսիական ռազմանավերը դիր-քավորվեցին Դարդանելի նեղուցի աջ մասում, մինչդեռ անգլիացիները զբաղեցրին ձախակողմյան դիրքը՝ ափից մոտ 10000մ հեռավորությամբ: Այնուհետև հետևեց սարսափելի լարված լուրջություն՝ չարագուշակ ու սպառնալից: Դա, անշուշտ, կյանքիս ամենաներջանիկ պահը չէր:

Այս ողջ ընթացքում ռուսական «Ասկոլդ» հաժանավն օգտագործվում էր հսկողություն իրականացնելու նպատակով, քանի որ ոչ մի փորձ չէր ձեռնարկում մասնակցելու պատրաստվող գրոհին:

Ժամը 8⁰⁰-ին Օրխանիեի բերդամասում գտնվող գերմանացիները, չկարողանալով այլևս լարվածությունը փանել և հակառակ ընդհանուր հրամանին, թշնամու գրոհին սպասելու փոխարեն կրակ բացեցին: Նշանառությունն ահավոր էր, քանի որ ռուսներն ընկնում էին թիրախներից շատ հեռու՝ օդ բարձրացնելով ջրի հսկայական գորշագույն ամպեր:

Թշնամին կարծես հենց դրան էր սպասում, քանզի այդ համազարկից հետո խառնակություն սկսվեց, և նրանց ողջ նավաբորմը անխնա պատասխան կրակով ռուսների այնպիսի անձրև թափեց բերդամասի վրա, որ շատ շուտով այն դարձավ ափին վառվող մի հսկա խարույկ: Շինությունները կորան կրակի մեջ. օդում պարվում էին կործանված բերդամասի բեկորները, և վեր էին բարձրանում ծխի հսկայական սյուներ:

Հանկարծ մղոնների երկարությամբ ողջ ծովափնյա գիծը պայթեց ահավոր ժայթքող բոցերով. թշնամին նորից հարվածեց՝ այս անգամ թնդանոթներն ուղղելով Մեդ-ույ Բահրի և Քուս-Քալեհի բերդամասերի վրա: Այնպեղ, որպեղ ես էի կանգնած, սկսեց ցնցվել հուժկու հրեփակոծությունից: Ծխի անթափանց ամպերի պարճառով մի քանի մղոն հեռավորությամբ ոչինչ չէր երևում: Հրեփանավորներիս համար ուղիղ նշան բռնելն անհնարին դարձավ: Տասը անհասցե կրակոց արձակելուց հետո ես հասկացա, որ վարնում ենք զինամթերքը և այդ մասին փեղեկացրի գնդի հրամանատարությանը: Հրամանատարը՝ գնդապետը Հալիլ բեյը, ինձ հանձնարարեց գործել ըստ նպատակահարմարության:

Առավոտյան ժամը 10³⁰-ին ես հրամայեցի զինվորներիս պատրաստվել զինանոցում, իսկ ինքս վերադարձա դիփակետ: Ուշադիր հետևում էի թշնամու գործողություններին:

Նեղուցը վերածվեց խենթանոցի, դժոխքի, խելագար աշխարհի ցնորական մի պարկերի, որը նավերի, կրակոցների, ռուսների պայթյուններից օդ բարձրացող, եռացող ցեխի հսկայական կույտերի խառնուրդ էր: Ռուսները թռչում էին բոլոր ուղղություններով՝ առանց նպատակի, անիմաստ: Նողը ոտքերիս փակ դողում էր, իսկ ահավոր աղմուկից զուխս ցավում էր այնպես, ասես հիմա կպայթի:

Ժամը 11⁰⁰-ին հրաձգությունը դադարեց, բացառությամբ որոշ կետերում մեկընդմեջ հնչող կրակոցների: Նեռադիփակով փեսա, որ Օրխանիեի բերդամասը ոչ ավելին, քան վառվող փկափակ է դարձել, որից թանձր ամպեր են բարձրանում: Մեդ-ույ-Բահրը և Քուս-Քալեհը հավանաբար նույնպիսի վիճակում էին. դրանց թնդանոթները լոցեցված էին: Միայն հերոսական մարտկոցներից մեկի պատասխան փալու թույլ փորձերն էին հուշում, որ դրանք ամբողջովին ոչնչացված չեն: Դա թուրքերի կործանումն էր:

Կեսօրին հրաձգությունը միանգամայն դադարեց, և լսելի դարձան նավաբորմի նվագախմբերի ռազմական քայլերգերը. նրանք հաղթանակ էին փռնում:

Ժամը մեկից քիչ անց թշնամին վերսկսեց ռազմական գործողությունները՝ այս անգամ կրակն ուղղելով իմ բերդամասի վրա: Ես հրամայեցի զինվորներիս մնալ խրամատներում, իսկ ինքս կանգնեցի դիփակետում: Մենք ոչ մի կրակոց չարձակեցինք: Մեր գլխավերևում պարվում էին թշնամու ինքնաթիռները. մենք կյանքի նշաններ ցույց չէինք փայլա: Ոչ ոք չէր երևում:

Հավանաբար նրանց դիփորդները փեղեկացրին, որ Էրթող-րուլի բերդամասը նույնպես լոցեցված է, քանի որ նավաբորմը սկսեց համարձակ ընթանալ դեպի նեղուցի մուտքը:

Ժամը 3⁰⁰-ին նավերից մեկը մոտեցավ մի կետի, որն իմ թնդանոթներից մոտ 5000մ հեռավորության վրա էր: Մի քանի րոպե այն մնաց այդ դիրքում. կարծես նպատակ ուներ նավերի կրակն ուղղորդել մեր ամրակետերի վրա, որոնք նեղուցի

ավելի հեռավոր մասում էին:

Ժամը 3³⁰-ին գինվորները դիրքեր զբաղեցրին թնդանոթների մոտ. ես զգուշորեն նշան բռնեցի և որոշեցի հեռավորությունը: Ժամը 4⁰⁰-ին հրամայեցի կրակ բացել:

Նավը փրկվելու ոչ մի հնարավորություն չունեւ. այն ուղիղ մեր կրակագծի վրա էր: Մինչ անձնակազմը հասկացավ, թե ինչ է կատարվում, մենք արդեն հասցրինք ջախջախել նավակողերը: Նավն անհաջող փորձեց շարժել դիրքը՝ ուղիղ հարվածներից խուսափելու համար, սակայն մենք կրակի այնպիսի հեղեղ էինք թափել նրա վրա, որ փրկվելու ոչ մի հնարավորություն չկար: Նավը թեքվում ու պտտվում էր խաղալիքի պես: Ռազմանավերը նրան օգնության շտապեցին և փորձեցին դուրս քաշել կրակի օղակից: Նազիվ էին նավը հինգ հարյուր մետր այն կողմ քաշել, երբ այն շրջվեց ու սուզվեց:

Իսկ հետո բացվեցին դժոխքի դռները: Մի ամբողջ ժամ անգլիական ու ֆրանսիական նավատորմերը միասին կրակ էին թափում մեզ վրա: Մեր մարտկոցներն անգոր էին նրանց դեմ, ու մարդիկ ապաստան էին փնտրում, ուր որ հնարավոր էր:

Արդեն մթնում էր, երբ թշնամին վերջապես հետ քաշվեց, իսկ ես կանգնել էի փլատակների վրա, որոնք մեր երբեմնի բարաքներն էին: Ամբողջովին կլանված էի այն ահավոր ողբերգությամբ, որն ինքս էի սրելով: Մեծական երիտասարդությունս ճգնում էր ինձ: Կյանքն անպանելի ծանր բեռ էր թվում:

Ես փլատակների միջով քայլեցի դեպի մեր խրամատները և այն սպաների ու շարքայիների կողմը, ովքեր պատասխանաբար էին թնդանոթների համար: Նրանք մինչև գուրկափեղը ցնխի ու կեղտի մեջ էին. կարծես ուժասպառ վայրենիներ լինեին, աշխարհի աղբակույրի վրա նստած գիշակերներ:

Տրամայեցի անվանական կատարել. ի զարմանս ինձ՝ թեև վիրավորները շար էին, սակայն մարդկային կորուստներ չկային: Մենք նշեցինք այդ իրադարձությունը՝ մի կերպ պատ-

րասրված ուրեստի սեղանի շուրջ հավաքված:

Ժամը 8⁰⁰-ին ես սկսեցի սրանալ վերադաս սպաների շնորհավորանքները: Մուհարենը զանգահարեց Գլխավոր հրամանատար Ջևադ փաշայի հարուկ հանձնարարությամբ: Պարզվում է, որ ես այն միակ մարտկոցի հրամանատարն էի, ում հաջողվել էր թշնամու նավ խորտակել: Ես շար հոգնած էի՝ այդ կապակցությամբ ուրախանալու համար, սակայն մտորում էի, որ ես այնուամենայնիվ բախրավոր մարդ եմ:

Երեք օր շարունակ վաղ եղանակն ու ավելոծված ծովը թշնամուն գործելու հնարավորություն չէին տալիս, և այդ ընդմիջման ընթացքում մենք հնարավորինս վերականգնեցինք ամրակետերը ու նորոգեցինք վնասված թնդանոթները: Ես շար զբաղված էի և որևէ բանի մասին մտածել չէի կարող:

1915 թվականի փետրվարի 25-ին ես նորից տեսա, թե ինչպես թշնամու նավատորմը, գլորշի արձակելով, շտապում է մեր կողմը: Մեր դիրքերի աջ կողմից և մեր թնդանոթների հասանելիությունից դուրս տեսա նաև այն նույն ռուսական ռազմանավը, որը հայտնվեց ու դիտարկման դիրք զբաղեցրեց Մարոսի ծոցում:

Ժամը 10⁰⁰-ից քիչ անց սկսվեց հարձակումը, որն ուղղված էր մեր բերդամասին: Մենք պատասխանեցինք կրակոց-ներով: Սկզբում մեր ռումբերից մի քանիսը բավական հաջող դիպան թիրախին: Ժամը 11-ին անգլիական «Ազամեմնոն» ռազմանավը վնասվածք ստացավ և սրիպված էր դուրս քաշվել մարտական գոտուց: Սակայն ավելի ուշ հասկացա, որ վնասվածքն այնքան էլ լուրջ չէր, քանի որ նավը մարտի 5-ին նորից մասնակցում էր գրոհին:

Տիմա արդեն անգլիական «Էլիզաբեթ թագուհի» զրահանավն էր հայտնվել մարտական դիրքում, և նրա թնդանոթներն անդադար կրակ էին բացում. երկու ժամ անց Էրթողրուլի բերդամասը վերածվեց փլատակների, մարտկոցները ոչնչացվեցին, ու իմ գինվորների մեծ մասը սպանվեց: Նեռախոսը և հեռագրագծերը չէին աշխատում, սարքերը ջարդված էին, ու

ես հայրնվեցի բացարձակ մեկուսացման մեջ:

Երբ հրեպակոծումը վերջապես դադարեց, ես երերալով քայլեցի փլափակների միջով՝ փորձելով պարզել, թե արդյոք որևէ մեկը ո՞րչ է մնացել: Վերջապես գտա մի ծեր սպայի՝ Նիմի բեյին, որ կիսախենթ վիճակում նստած էր թնդանոթից մնացած ավերակների վրա ու ինչ-որ բան էր մրմրթում: Ի վերջո ես կարողացա նրանից պարզել, որ իմ մարդկանցից մի քանիսը նահանջել են դեպի լեռները:

Փորձեցի կապվել գնդի հրամանատարը Նալի բեյի հետ, ով գտնվում էր մեր դիպակեփից մոտ 1500մ հեռու: Սակայն երբ գտա նրան, հասկացա, որ իմ զեկույցը նրան առանձնապես չէր հետաքրքրի: Նալի բեյի մարմինը անշնորհք ձևով ճզմված էր գրասեղանի փլափակների փակ, գանգը՝ ջախջախված:

Ես գործում էի ըստ բնագրի ու վարժանքի: Ես սպա էի, իսկ սպայից ակնկալվում են որոշակի գործողություններ: Մի քանի րոպե անց ինձ հաջողվեց քանդել հեռախոսային գծերի խճճված կծիկն ու սարքերը և մեր կորուստների մասին տեղեկացնել բերդամասի Գլխավոր հրամանատարը Ջևադ փաշային: Նրան ստացա հնարավորության դեպքում գտնել իմ նահանջած զինվորներին և ուղարկել նրանց գլխավոր ճամբար: Ես պետք է վերադառնայի բերդամասում գտնվող իմ դիպակեփ ու հայրների թշնամու հետագա գործողությունների մասին:

Ժամը 1⁰⁰-ին ամեն ինչ դեռ հանգիստ էր: Ես վերադարձա մեր դիրքեր և համհարզիս ուղարկեցի գտնելու նահանջած զինվորներին: Ուշադրությունս սևեռել էի առաջ ընթացող նավերի վրա: Ես լսում էի, թե ինչպես են նվագում նրանց նվագա-խմբերը: Մահ՝ քայլերգի ներքո: Այն պահին, երբ վերջին սուրհանդակին ուղարկեցի Գլխավոր շտաբ-կայան՝ իրավիճակի մասին հայտնելու, թշնամու օղակավը բացահայտեց մեր դիրքերը: Ժամը 1⁴⁵-ին թշնամին նորից կրակն ուղղեց մեր բերդամասի փլափակների վրա, միայն թե այս անգամ նշան էր բռնել իմ զբաղեցրած դիրքի վրա: Ռումբերն

անձրևի պես թափվում էին չորս կողմս, ու ես վազեցի դեպի ապաստարան: Երիտասարդ էի ու շարք վախեցած. ես վախահ էի, որ ինձ կսպանեն, ու դա ինձ դուր չէր գալիս: Այս ու այն կողմ նետվելով՝ ես սլացա դեպի խրամափորները, որ փորել էինք լեռների մոտ: Դրանք լցված էին նախորդ զինքեր փեղացած անձրևի ջրով ու հողի կնձիկներով, որ ռումբերը ցրել էին չորս բոլորը. դրանք խրամափորներ չէին, այլ ցեխափոսեր, սակայն ես գտա մի կիսալիքը փոս ու կույզ եկա դրա մեջ, մինչև գլխավերևումս սուղոցով ու աղմուկով սլանում ու պայթում էին ռումբերը: Ես բթացած սպասում էի, թե ինչ է լինելու հետո: Ծար չանցած՝ իմացա: Լսվեց մի սարսափելի դողոց, ու մի քանի մետր այն կողմ ռումբ պայթեց: Ինձ ոչ մի բեկոր չդիպավ, սակայն պայթյունի ալիքն ինձ դուրս շարքեց փոսից, և ես բառացիորեն մինչև ուսերս թաղվեցի խրամափորի մաղասի ու ցեխաջրի մեջ:

Երբ կարողացա դուրս պրծնել, արդեն մթնում էր: Մարմինս ցավից ու հոգևածությունից անզգայացել էր, և իսկապես չգիտեմ, թե ինչպես կարողացա վերադառնալ դիպակեփ և վերջին անգամ հայացք նետել թշնամու դիրքերին:

Իմ ողջ կյանքում ինձ երբեք այդպես միայնակ ու լքված չէի զգացել, երբ, թողնելով դիրքս, սկսեցի ուրբերս քարշ փալով շարժվել դեպի գլխավոր ճամբար: Ես բորիկ էի, ու շարք չանցած՝ ուրբերս արդեն արյունահոսում էին ռումբերի սրածայր բեկորների վրայով քայլելուց: Մի պահ հանգիստ առնելու համար կանգ առա ու հետ նայեցի. տեսա հաղթանակած բանակի վառած հազարավոր լույսերը և լսեցի հեռվում ցնձացող նվագախմբերի հագիվ լսելի երաժշտությունը:

Սկսեց ծյուն ու մանր անձրև մաղել: Ես քայլում էի առաջ՝ ողորմելի ու խղճով: Ինձ թվում էր, և հիշողությանս մեջ այդպես էլ դաջվել է, որ քայլել եմ մղոններ ու ժամեր, մինչև բառացիորեն դիպել եմ մի հին գինապահեստի: Իրականում երևի մեկ մղոն ու մի քիչ էի քայլել, սակայն դա էլ հսկայական փարսածություն է, եթե բոկոսն քայլում ես ռումբերի բեկորների

վրայով:

Ներսիսի խրիստոնեական լավացումը, ու ես այնպես զգալի թեթև վերափոխված մի ձի: Երբ մթության մեջ հավելի նրան, կենդանին կարծես վաղ փրկված չէր: Այդպես էլ չեմ հասկանա, թե ինձ ինչպես հաջողվեց առանց սմբակների փակ հայրնվելու նրան ուրքի կանգնեցնել:

Ես մի կերպ հեծնեցի ձին, ու նա դանդաղ, գլուխը կախ փրկից շարժվեց. այդ գիշեր ավելի խղճուկ գույգ հավանաբար դժվար կլինեք գրանել: Մեզ հարվածում էին անձրևն ու ձյունը, հեքո վրա հասավ փոթորիկը:

Պարզ չեմ հիշում, թե ինչ էր կարարվում, մինչև հանկարծ հրացանի կրակոցի ձայն լավեց: Դա ինձ ուշքի բերեց: «Ո՛վ է գալիս» կարոկ կանչին ես պարասխանեցի՝ բացահայտելով ինքնությունս:

Ինձ ուղեկցեցին պարասխանաբար սպայի վրանը, և ես հայրնվեցի հեքոկային փոքր գորախմբի մոտ, որ գիշերում էր այդպես: Նրանք ինձ ուրելիք ու ջուր փակեցին: Չիտի վերքերը քիչ թե շար մշակելուց հեքո ես որոշեցի շարունակել ճանապարհս, քանզի պարզեցի, որ գլխավոր ճամբարը շար հեռու չէ, և որ մի քանի ժամ առաջ իմ բերդամասի զինվորների մի փոքր խումբ գնացել է այդ ուղղությամբ:

Կեսօրից մի քանի ժամ էր անցել, երբ հասա բանակի ճամբարը, որտեղ զգալի մեր բերդամասի ողջ մնացած սպաներին ու զինվորներին: Տասնութ մարդ՝ բոլորը վերին ասփիճանի հյուծված, պարասխանված համազգեստներով, վառողի հեքոքը դեմքերին, նրանց մեծ մասը՝ վիրակապերով: Ես իմ ու իմ մարդկանց ժամանման մասին զեկուցեցի Գլխավոր շրաբին: Ակարիվ ծառայությունից ազատման հրաման ստացա և մի քանի օր պառկեցի զինվորական հիվանդանոցում:

Դուրս գրվելուց անմիջապես հեքո ինձ նշանակեցին Ռուսնի-Նամիդիեի բերդամասի հրամանապար և հրամանեցին անհապաղ մեկնել այնտեղ: Ես անմիջապես հավաքվեցի և Էրթողրույի բերդամասի կործանումից հինգ օր անց

արդեն ստանձնեցի նոր պաշտոնս:

Ռուսնի-Նամիդիեի բերդամասը Էրթողրույից շար ավելի լավ կամ վաղ փրկված չէր, սակայն նրա բոլոր թնդանոթները հեռահար չէին: Ես սկսեցի մտածել, որ Դարդանի պաշտպանությունը վերածվել է վաղ իրավիճակից հնարավորը քամելու և հնարավորինս երկար դիմանալու մարտավարության, մինչև մեզ դիրքերից դուրս մղեն: Թուրքական մարտկոցները թշնամու նավերին լուրջ վնաս հասցնել չէին կարող, ու դրանք աներեր առաջ էին շարժվում: Երբ ես ժամանեցի Ռուսնի-Նամիդիեի բերդամաս, թշնամու ռազմաճակատը արդեն հինգ մղոն խորացել էին Դարդանի նեղուցի մեջ ու փեղակայվել նրա երկու կողմերում՝ Քարանիկ Լիմանում ու Էսքի Նիսարիքում: Մի քանի օրվա ընթացքում նրանք գրեթե ամբողջովին ականներից մաքրեցին մոտ երկու մղոն երկարությամբ ճանապարհը:

Մարտի 5-ից 7-ը թշնամու նավատորմը վերսկսեց հարձակումները մեր բերդամասերի վրա, և միևնույն ժամանակ սկսվեցին օդային գրոհները: Նրանք թռուցիկներ էին ցած նետում, որոնցում ասված էր, որ մենք գերմանացիների հեքո անելու ոչինչ չունենք, որ անգլիացիներն ու ֆրանսիացիները ցանկանում են մեզ հեքո բարեկամական հարաբերություններ հաստատել:

Մարտի 5-ին թերակղզու եվրոպական մասում՝ Մարո-սի ծոցում, գրավող անգլիական ռազմաճակատը գլխավոր դիրավելի աջակցությամբ մոտ 20000 մ հեռավորությունից սկսեցին դաժանամբարկոծությունը՝ թիրախդարձնելով Չիմենլիքի, Անադու-Մեջիդիեի, Քիլիդ-ուլ Բահրի, Անադու-Նամիդիեի և իմ Ռուսնի-Նամիդիեի բերդամասերը:

Մարտի 7-ին Անադու-Նամիդիեի, Չիմենլիքի և իմ հրամանապարտությամբ գործող բերդամասերը մասամբ քանդված էին, իսկ ռազմամթերքը՝ հիմնականում ոչնչացված:

Տասնմեկօրյա ընդմիջումից հեքո՝ մարտի 18-ի առավոտյան ժամը 11²⁰-ին, «Ծովային հրեշները» մեկ այլ գրոհ ձեռնար-

կեցին, որն ուղեկցվում էր կապաղի ռմբակոծությամբ:

Իմ զբաղեցրած դիրքից մտաավորապես հինգ մղոն այն կողմ ֆրանսիական ու անգլիական ռազմանավերը նեղուցում նավարկում էին հարձակողական նոր դիրքեր զբաղեցնելու նպատակով:

Մա արդեն մահացու վրանգավոր էր, ու ես մրածեցի. «Տեսնես երբ է այս ամենն ավարտվելու»: Ավելի հզոր բերդամասերը, որ կանգնած էին նեղուցի մուտքի մտք, վաղուց արդեն լռեցվել էին. թշնամու ռազմանավերը զգալիորեն առաջ էին ընթացել նեղուցի միջով, ու քանի որ նրանց փորձում էին կազմեցնել միայն մի քանի փոքր բերդամասերի ոչ հեռահար թնդանոթները, Կոստանդնուպոլսի անկումը ժամերի հարց էր թվում:

Կանգուն մնացած բոլոր բերդամասերի պատասխանաբար սպաներին փրվել էր հրապարակ հրաման՝ դիմադրել թշնամուն բոլոր միջոցներով և հնարավորինս երկար ժամանակ հեղ պահել: Նախույ կհրաման հարկավոր չէր՝ հասկանալու համար, որ թուրք առաջնորդները խորապես մտախոգված են:

Ես դիրքավորվեցի մարտկոցի կողքին և հրամայեցի պարբերապես պահել ամենահզոր թնդանոթները:

Ժամը 12⁴⁰-ին Անադոլու-Նամիդիեի բերդամասը, որը դեռևս ուներ երկու գործող հեռահար թնդանոթներ, կրակ բացեց թշնամու նավատորմի վրա: Նավերը շարունակում էին կորագծերով հեղ ու առաջ շարժվել ու կարծես զվնասվեցին:

Այդ օրը փոսնաներով ռումբեր պայթեցին. դրանք կարկուտի պես թափվում էին գեղին ու ջրի մեջ:

Ժամը 2³⁰-ի դրությամբ Անադոլու-Նամիդիեի բերդամասը՝ թուրքական ամրակետերից վերջին կանգուն մնացածը, լիովին ջախջախված էր, իսկ Չիմենլիքի բերդամասը պայթյուններից մասնավորվել էր: Չանակ քաղաքն այրվում էր:

Ժամը 3⁰⁰-ին հայրնվեցին բրիտանական ինքնաթիռներն ու սրիպեցին թուրքական բանակին նահանջել:

Գիտակցելով, որ մեր հիմնական ամրակետերը ոչնչացված

են, թշնամին սկսեց ավելի համարձակ խուսանալել, և ասիական կողմից ֆրանսիական մի նավ թեքվեց դեպի ափ: Ես ուշադիր նայում էի, թե ինչպես է նա քայլ առ քայլ մտրենում: Լարվածությունից շունչս պահել էի: Նավն ավելի ու ավելի էր մտրենում, հեղո դանդաղեցրեց ընթացքն ու շարժվեց դեպի նեղուցի կենտրոնական մասը: Ես հրամայեցի կրակ բացել, և մեզ հաջողվեց երեք դիպուկ հարված հասցնել: Դրանից հեղո էլ շարունակում էինք կրակ թափել նավի փոխարկամամի վրա: Դիպուկ կրակոցներից մեկը ջախջախեց նրա դեկանիվը: Նավը սկսեց մի կողմի վրա թեքվել: Փոխարձագությունը սաստկացավ: Ժամը 4⁴⁵-ին նեղուցի մյուս ափի մերձակայքում՝ մտաավորապես 450մ հեռավորության վրա, բրիտանական ռազմանավերից մեկը կպավ ականին և այնքան արագ սուզվեց, որ նրան օգնության շտաբող փորպեղային նավերն այլևս ոչինչ անել չէին կարող: Ժամը 5⁰⁰-ին բրիտանական մեկ այլ ռազմանավ՝ ծխի խիտ ամպերի մեջ կորած, հազիվ բարձ էր գալիս ափին զուգահեռ:

Ֆրանսիական ռազմանավը հանձնվելու ազդանշան փվեց, սակայն մեր թնդանոթներն անողոք էին և ոչ մի ուշադրություն չէին դարձնում նրա հուսահատ ազդանշաններին: Վերջապես այս նավն էլ անհետացավ Դարդանելի ջրերում:

Ժամը 6⁰⁰-ին մենք հրաման սրացանք կասեցնել կրակը, սակայն թշնամին կարծես թե վճռական էր. չէր դադարեցնում գործողությունները: Դեռևս կանգուն բերդամասերն իրար հեղինից վերածվում էին այրվող փլատակների: Հզոր հեռահար թնդանոթները վաղուց լռել էին, և ժամանակ առ ժամանակ լսվում էին միայն մի քանի դաշտային հրետանիների անարդյունավետ կրակոցները:

Ժամը 6¹⁶-ին հրաման արձակվեց ավարտել բոլոր գործողությունները, քանի որ պարզ էր՝ դա զինամթերքի անխմաստ վարումն է: Այդ ժամանակ էր, որ նկատեցի՝ թշնամու նավերը շարժվում են դեպի հարավ. կարծես հրաժարվում են իրենց անվիճելի հաղթանակից: Ես շփոթված էի ու գարմա-

ցած: Դեպքերի այս անսպասելի շրջադարձն այնքան ապշեցուցիչ էր, որ ես անշարժ կանգնել էի դիտարկելու և փորձում էի հասկանալ, թե ինչ է նշանակում այս նոր մարտավարությունը:

Ես թողնեցի դիտարկելու և որոշեցի գննել շարքից դուրս եկած թնդանոթները, սակայն հազիվ էի մի քիչ հեռացել դիրքերից, երբ մի ռումբ պայթեց և, ինչպես իմացա հետագայում, պայթյունի հետևանքով ես վիրավորվել էի գլխից և կրծքավանդակից:

Երբ բացեցի աչքերս, պարզվեց, որ պառկած եմ Դարդանել քաղաքի զինվորական հիվանդանոցում: Ի հավելումն սրացածս վնասվածքների՝ դեմքս և գլուխս վառողից դաժանաբար այրվել էին: Արդեն երկու շաբաթից ավելի գամված էի անկողնուն:

Ինձ ամեն օր այցելում էր Մուհարեմը և փոխանցում բազմաթիվ շնորհավորական ուղերձներ, նաև մեր ռազմական օրաթերթիկը: Ես գիտեի, որ թշնամու նավերին դիպուկ հարվածելը մի մեծ սիրանք չէր, սակայն այդպես են սրեղծվում հերոսները: Ինչևէ, ես շոյված էի, հարկապես երբ նամակները լինում էին Ջեմիլեից և մորիցս: Վաճելի էր գիտակցել, որ սերը դեռ սպասում է ինձ, և որ ծնողներս, հակառակ հայերի ջարդերի մասին շրջանառվող լուրերի, ապահով են ու երջանիկ:

Փառքս փայլեց այն պահին, երբ Էնվեր փաշան ու նրա շքախումբն այցելեցին հիվանդանոց, և փեղեկանալով, որ վնասվածքներս սրացել են, ինչպես հաճույքով նշում էին իմ հրամանատարները, հերոսական գործողությունների ժամանակ, ինձ շնորհեց կապիտանի կոչում: Վիճա ես արդեն միանգամայն հանգիստ էի ծնողներիս համար և երջանիկ երազում էի, թե երբ կկարողանամ այցելել Ջեմիլեին ու ցուցադրել պարգևներս:

Գուցե ես այնուամենայնիվ երջանիկ մարդ եմ:

Անկողնում պառկած՝ ես շարժամանակ ունեի մտորելու այն մարտերի մասին, որոնց մասնակիցը եղա: Ինձ ապշեցրին

լուրերն այն մասին, թե մարտի 18-ի հարձակումից հետո թշնամին առաջ ընթանալու ոչ մի փորձ չի ձեռնարկել: Ես հարցնում էի Մուհարեմին ու ինձ այցելող մյուս սպաներին բարձր հրամանատարության պաշտոնական շրջանակներում փոքր գրամագրությունների մասին: Դեռևս գերիշխում էր այն կարծիքը, թե թշնամին ամեն պահ կարող է վերադառնալ, և այդպիսով պատերազմը շուտով ավարտված կլինի: Տիրում էր նաև համընդհանուր կարծիք, որ մարտի 18-ը թուրքական կառավարության վերջին օրն է: Գաղտնիք չէր, որ այդ օրը թուրք առաջնորդները մտադիր էին ճողոպրել, և այդ նպատակով պատրաստ էին պահվում հարուկ գնացքներ, որ նրանց պետք է փեղափոխեին երկրի խորքում գտնվող անվտանգ շրջանները:

Երբ մարտի 19-ին անգլիական ու ֆրանսիական ռազմանավերը Դարդանելով վեր «չսլացան» ու չպահանջեցին նվաճած մրցանակը, դժվար է ասել, թե ով էր ավելի ապշած՝ բանակը, թե թուրք առաջնորդները:

Թուրքական բանակի և ծովային ուժերի սպաները հավաքացած էին, որ դաշնակից նավատորմի հրամանատարությունը քաջարեղյակ է թուրքերի ահավոր վիճակի մասին: Ի միջի այլոց, անգլիական ու ֆրանսիական լուրեսները միշտ կասկածելիորեն լավ փեղեկացված էին ամեն բանի մասին: Դաշնակիցների հաղթանակի համար կային բոլոր նախադրյալները. թուրքական թնդանոթները լռեցված էին, բերդամասերը վերածվել էին փլատակների, զինամթերք գրեթե չկար, իսկ բազմազգ Կոստանդնուպոլսում կային բազմաթիվ հիասթափված խմբավորումներ, որոնք միայն երջանիկ կլինեին թուրքական կառավարության փապալումը փեսնելու համար:

Այս փաստերի լույսի ներքո և անցյալի իրադարձությունները վերլուծելով՝ ինձ համար պարզ է դառնում, որ դաշնակից ուժերը միփոմնավոր ժամանակ էին ձգում: Բայց ինչու: Որևէ զինվորականի կամ դիտորդի համար դաշնակից ուժերի այդ

առանձնահատուկ կեցվածքը որոշ չափով կասկածելի էր թվում:

Ինչու՞ փեքրովարի 19-ի ճակատամարտից ընդամենը մեկ օր առաջ, ինքնաթիռից թռուցիկներ նետելով, դաշնակիցները զգուշացրին մեզ վերահաս մեծ հարձակման մասին:

Ինչու՞ էր պաշարման ողջ ընթացքում Մարոսի նեղուցում ռուսական ռազմաճակատը կանգնած: Արդյոք հրավիրված էր այնպետեղ՝ ապահով փրկածությունից դիպրելու՞, թե ինչպես են բրիտանացիներն ու ֆրանսիացիները արիաբար փորձում նեղուց ներխուժել:

Ինչո՞ւ էին փայագրվել մեզ հասած պաշտոնական զեկույցները բրիտանական կորուստների մասին, որոնք այնքան անհեթեթ էին, որ մեզ համար դրանք ավելի ծիծաղելի էին, քան զարմանալի:

Մինչև մարտի 19-ը խորտակվել էին միայն երկու անգլիական ռազմանավեր և մեկ ֆրանսիական: Երկուսը վնասվել էին, սակայն ավելի ուշ նորից մասնակցեցին ռազմական գործողությունների: Դաշնակիցների մարդկային կորուստները, պարզ պարզաճանաչումով, համեմատաբար քիչ էին:

Շարք չանցած՝ սկսեցին պարսկերեն վարկածներ այն մասին, թե ինչու դաշնակիցները Դարդանելը գրավելու ոչ մի հավելյալ փորձ չձեռնարկեցին: Նույնիսկ թուրք ռամիկ զինվորի անկիրթ ուղեղն էր ի վիճակի հասկանալ, որ թշնամին միտումնավոր հեռացավ իր՝ համեմատաբար հեշտ ձեռք բերած հաղթանակից: Սա դիվանագիտության մի դրվագ էր՝ այնպիսի լկտի կատարմամբ, որ ըմբռնելի էր նույնիսկ զինվորական ուղեղի համար:

Մեծ Բրիտանիա՝ Ծովերի փիրուսի, Զորավոր Ֆրանսիա՝ հաղթանակած, բայց հաղթանակից փախչո՞ղ: Ինչո՞ւ...

Տեսնենք, թե ինչ իրադարձություններ նախորդեցին մարտի 18-ին: Նախ՝ ռուսները գրավեցին Նյուսիսային Թուրքիան, և ռուսական բանակը շուրջ 200 մղոն խորացավ թուրքական փրածքում: Բացի այդ, Բոսֆորի նեղուցի մուտքի մոտ ռուսական

ռազմական և փրանսպորտային նավերն անհամբերությամբ սպասում էին ազդանշանի՝ միանալու ֆրանսիական ու անգլիական նավատորմերի և ցամաքային ռուսական ուժերի հաղթանակին:

Պարկերացնում եմ, թե այդ օրերին քանի՞ անքուն գիշերներ են անցկացվել անգլիական ու ֆրանսիական վարչապետական գրասենյակներում, որպեսզի վարչապետներն ու դիվանագետները դողում էին սոսկ այն մտքից, որ ռուսները սփռվում են Կոստանդնուպոլիսը՝ որպես իրենց անհատական մրցանակ, իսկ հետո փակում Մուեզի դարպասներն ու կործանում Անգլիայի հեղկաստանյան քաղաքականությունը, ինչպես նաև վերջ դնում անգլիական ու ֆրանսիական գերիշխանությանը Միջերկրականում: Կոստանդնուպոլիսի՝ Ռուսական կայսրության գերիշխանության փակ հայրնվելու հավանականությունը չափազանց էր գրասենյակների փոքրիկ մարդկանց համար, մղձավանջ, և արդյունքում դյուրին հաղթանակն ինչ-որ ձևով վերածվեց հեղհեղուկ ու կասկածելի մի պարսկության:

Ես չեմ ցանկանում խոսել զինվորականներին դեմ կամ կողմ, սակայն մի բան գիտեմ. եթե պարտազմներն անխուսափելի են, ուրեմն դրանք պետք է վարվեն ավելի մարդկային ձևով (եթե, իհարկե, ընդունենք, որ մեկ միլիոն մարդ արագ սպանելն ու հաշմանդամ դարձնելը ավելի մարդասիրական է, քան երկու միլիոն մարդ կոտորելը), և զինվորականներին պետք է թույլ տրվի կատարել իրենց գործը և պարտազմը փանել՝ համաձայն հաստատված ռազմական ավանդույթների ու սեփական դատողության, այլ ոչ թե պարտազմները թողնել ամբոխավարների ու նողկալի քաղաքական այրերի հայեցողությանը:

Ես քանիցս հեքադարձ հայացք եմ նետել ու մտորել այն ողբերգական իրադարձությունների շուրջ, որոնց հետևանքով անգլիական ու ֆրանսիական դիվանագիտությունը սրիպեց հրաժարվել Դարդանելում փրած անհերքելի հաղթանակից: Իմ պերիպիզմը և իշխանության հանդեպ նրա ունեցած մոլուց-

քը դաժան են ու անավոր:

Դաշնակիցները գիտեին՝ եթե մարտի 18-ից առաջ մտնեին Դարդանելի նեղուց, ապա կարող էին զավթել Կոստանդնուպոլիսը, և ես համոզված եմ, որ պատերազմը մի քանի փարի ավելի շուրջ կավարտվեր, և աներևակայելի փառապանքներ չէին լինի: Տեղի չէր ունենա այն արհավիրքը, որի հետևանքով երկու փարվա ընթացքում փաստորեն ոչնչացվեց Թուրքիայի հայ բնակչությունը:

Ներդամիպ կլինեք, եթե թեմայից շեղվում եմ, սակայն ես հիմա էլ կարծում եմ, ինչպես կարծում էի այն ժամանակ, որ դիվանագետների ու դեմագոգների համար այն մարդկանց կյանքը, ովքեր նրանց ռազմական հաղթանակներ են բերում, ոչ մի արժեք չունի:

Ապրիլի կեսին հայտարարվեց, որ ես վերստին պատրաստ եմ անցնելու պարտականություններիս կատարմանը, և ես անմիջապես նշանակվեցի Անադոլու-Նամիդիեի բերդամասից չորս մղոն դեպի հարավ գտնվող Դարդանոսի բերդամասի մարտկոցի հրամանատար: Ես հայտնաբերեցի, որ զինադարի ընթացքում թուրքերը ժամանակ էին գտել քանդված ամրակետերը մասամբ վերականգնելու և նոր թնդանոթներ տեղադրելու ու փարբեր կետերում զինամթերքի պաշարներ հավաքելու համար: Ահռելի թվով մարդիկ տեղային արագությամբ օր ու գիշեր վերականգնողական աշխատանքներ էին կատարում: Անդադար փարվող քարոզչության շնորհիվ՝ կրած պարտության մասին մտքերը վերածվեցին հաղթանակի խանդավառության: Թուրք զինվորները վերա-դարձան իրենց պարտականություններին՝ կատարելով «գյավուրների», այն է՝ անհավաքների (թուրքերը բոլոր ոչ մասնեղականներին անվանում են «գյավուր») ճողոպրելու և թուրքական ջրերից նրանց դուրս վռնելու սեփական կարողության մասին:

Թշնամին, սակայն, փարածաշրջանն ամբողջովին չբեց, և պարզ դարձավ, որ նա պատրաստվում է հարձակում կատարել ցամաքի ուղղությամբ:

Շինգ մղոն լայնությամբ նեղուցի ջրերում փորպեղային նավերի մի խումբ պարեկություն էր անում, ու ժամանակ առ ժամանակ նեղուցի ականներով լի ջրերում սուզանավ էր սողոսկում դեպի Մարմարա ծով և խորփակում պաշարներ ու զինամթերք տեղափոխող թուրքական նավերը:

Այդ պահին պատերազմը կարվի ու մկան խաղի էր վերածվել. անգլիացիներն ու ֆրանսիացիները, անկասկած, հույս էին փայփայում, թե թուրք մուկիկը ուժ կհավաքի և իր ծակից դուրս կգա:

Պատերազմը անկանոն բնույթ էր կրում: Երբեմն լսվում էր պայթող ռումբերի սվոցը, սակայն դրանք շարք մեծ վնաս չէին հասցնում:

Լուր եկավ, թե ֆրանսիացիները փորձում են ուժեր փոխակայել Անատոլիայի ծովափնյա մասում, իսկ անգլիացիները՝ եվրոպական ափում, սակայն այդ լուրերը մեծ խուճապ չառաջացրին, քանի որ մարտի վերջին մի քանի թուրքական ստորաբաժանումներ ուղարկվել էին Դարդանել՝ նման զարգացումը կանխելու համար:

Ապրիլի կեսերին իմ աստղը նորից շողաց. բրիտանական մի սուզանավ բարձրացավ ջրի մակերևույթ՝ հավանաբար ուղղությունը որոշելու համար ու հայտնվեց մեր մարտկոցի ճիշտ դեմ դիմաց: Մենք անմիջապես կրակ բացեցինք ու շարունակեցինք կատաղի հրետարկածությունն այնքան ժամանակ, մինչև փոսանք, թե ինչպես այն առաջ նետվեց և ողջ ուժով խփվեց ափին:

Բրիտանացիները հանձնվելու ազդանշաններ էին ուղարկում, սակայն այդ պահին ես չկարողացա վերահսկել զինվորներին. նրանք շարունակում էին կրակել: Ամենայն հավանականությամբ նավապետը սպանվել էր, իսկ անձնակազմի անդամները սկսեցին իրենց ջուրը գցել ու լողալ դեպի մի քանի մետր հեռավորությամբ գտնվող ափը: Թուրք հետևակայիները, որ արյուն էին փենջում, սլացան դեպի ափ՝ մտադրվելով սվիններով սպանել փրկված նավաստիներին: Ես վազեցի նրանց

որ բոլոր հայկական եկեղեցիները հանձնեն իրենց ոսկյա ու արծաթյա իրերը՝ դրանք փողի վերածելու համար: Բոլոր այն հայերը, ովքեր ունենին սննդամթերքի պաշարներ, պետք է հանձնեին բանակի կարիքների համար:

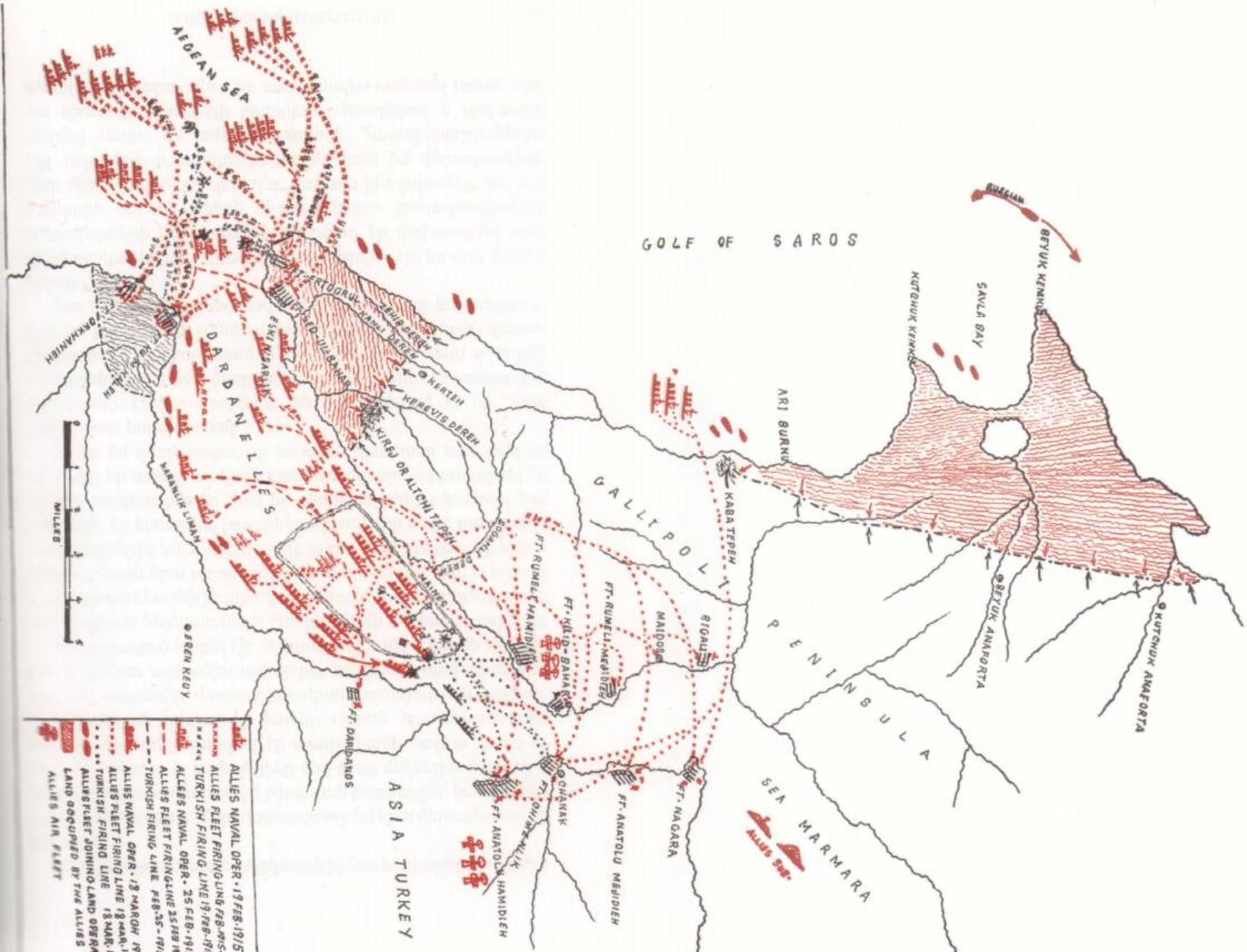
Հրամանագիրը միայն մեկ բացասական կողմ ուներ. այն առաջացրեց ավելի քան 2 միլիոն հայերի վրդովմունքը, ովքեր հնարավորության դեպքում չէին ենթարկվի դրան: Կառավարությունը գիտակցում էր՝ թեև հայերը զինված չեն, սակայն իրական վտանգ են ներկայացնում՝ հենց միայն իրենց քանակից ելնելով: Ուստի պլանավորում էին աքսորել ողջ բնակչությանը, բաժանել ընդհանրության անդամներին իրարից և վերջիններիս այնպիսի պայմանների մեջ դնել կայսրության ամենավար հարվածներում, որ անտանելի կենսապայմանների պատճառով նրանք շուտով մեռնեին: Անշուշտ, Հայկական հարցը լուծելու համար գոյություն ունեին բազմաթիվ այլ ծրագրեր. ես շարադրեցի միայն այն մեկը, որը հայրնի դարձավ:

Ես շատ չզարմացա, երբ գարնանային մի առավոտ գրություն ստացա բերդամասերի հրամանատարից՝ խնդրանքով, որ անմիջապես ներկայանամ իր գրասենյակ նոր հրաման ստանալու համար. ես ազատված էի մարտկոցի հրամանատարի իմ պաշտոնից:

Գլխավոր շտաբ-կայանը ձիով գնալու դեպքում մեկ ժամ-վա հեռավորության վրա էր, ու երբ հասա այնտեղ, ինձ անմիջապես ուղեկցեցին հրամանատարի գրասենյակ: Ես դառնացած էի ու պատրաստ գրեթե ամեն ինչի: Սակայն վճռեցի թաքցնել զգացմունքներս և անել հնարավորը՝ փրկելու իրավիճակը, որն ինձ համար կարող էր վերածվել նողկալի մի բանի:

Ես սահմանված կարգով ողջունեցի նրան: «Հրամանատարը գբաղված է», - շփոթված մտածեցի ես, մինչ նա փորձում էր սեղանին եղած թղթերը: Հետո նա փեղից վեր կացավ և պաշտոնականի փեսք ունեցող մի բանի թղթեր ձեռքին՝ շրջանցեց գրասենյակն ու մտքեցավ ինձ: Այդ պահին մտածեցի,

GOLF OF SAROS

AEGEAN SEA

DARDANELLES

GALLI POLI

PENINSULA

SEA MARMARA

ASIA TURKEY

- ALLIES NAVAL OPER. - 19 FEB-1915
- ALLIES FLEET FIRING LINE FEB-MAY-19
- TURKISH FIRING LINE 19 FEB-1915
- ALLIES NAVAL OPER. - 25 FEB-1915
- ALLIES FLEET FIRING LINE 25 FEB 1915
- TURKISH FIRING LINE FEB-25-1915
- ALLIES NAVAL OPER. - 13 MARCH 1915
- ALLIES FLEET FIRING LINE 13 MAR. 1915
- TURKISH FIRING LINE 13 MAR. 1915
- ALLIES FLEET JOINT LAND OPERATIONS
- LAND OCCUPIED BY THE ALLIES
- ALLIES AIR FLEET

Copyrighted material

թե արդյոք պարտավոր եմ անմիջապես հանձնել սուրս: Երբ նա դիմեց ինձ «սիրելի բարեկամ» խոսքերով և սրտագին սեղմեց ձեռքս, ես ավելի շփոթվեցի: Հարաբերություններս այդ սպանների և թուրքական բանակում իմ վերադասների հետ միշտ շարժվել էին եղել, սակայն ինձ թվում էր, թե այս դժվարին ժամանակների ճնշման ներքո քաղաքացիական զենկավարների վերաբերմունքը կարող էր փոխանցվել նաև զինվորականներին: Եթե նույնիսկ այդպես էր, ես այդ մասին երբեք չիմացա:

Նա ինձ առաջարկեց նստել ու նկատեց, որ ես, անշուշտ, լսել եմ քրիստոնյա զինվորների հանդեպ Օսմանյան կառավարության նոր քաղաքականության մասին: «Այս գաղտնի նամակները, որ հիմա ձեռքումս են, - ասաց նա, - Պարտերազմի նախարար Էնվեր փաշայից են. պահանջում է, որ Դուք անհապաղ ներկայանաք իրեն»:

Ներսես ես փողեկացա, որ առաջին հրամանը ստացվել էր մի քանի օր առաջ, սակայն հրամանադատ օգտագործել էր իր ողջ ազդեցությունը՝ ինձ իր գնդում պահելու համար: Նա ուղարկել էր հրապարակ բողոքներ առ այն, որ ես իր լավագույն ծառայողներից եմ, ում չի կարելի այդպես հեշտությամբ ազատել: Սակայն նրա բոլոր ջանքերն ապարդյուն էին, և ես այդ գիշերպետները նստեցի թուրքական փողայեղային նավը և հաջորդ առավոտյան ներկայանալի Պարտերազմի նախարարություն:

Ես քարացած նստել էի: Չգիտեի ինչ ասել: Ուրեմն այսպիսին է լինելու արկածիս ավարտը, պարզևր՝ հավատարմության և անբասիր մասնագիտական ծառայության համար: Ինձ նույնքան դժվար էր խոսել, որքան հրամանադատիս համար, որ մտայլ կանգնել էր պատուհանի մոտ ու դուրս էր նայում: Երկուսս էլ սրիպեցինք մեզ ձեռք մեկնելիս ժպտալ, և ես դուրս եկա: Հակառակ իմ շփոթված բարբաջին՝ նա հասկանում էր, թե ես որքա՛ն երախտապարտ եմ նրա վերաբերմունքի համար:

Օրվա մնացած մասն անցկացրի իրերս հավաքելով: Երեկո-

յան այցելեցի Գլխավոր շտաբ-կայան՝ Մուհարեմին հանդիպելու և նրան գրա ինձանից ավելի մտախոց ու ճնշված: Իր վրդովմունքի մեջ նա ինձ աղաչում էր հանուն Ալլահի ու մեր ընկերության չասել կամ չանել որևէ անխոհեմ բան: Նա կապաղությանը խոսում էր կառավարության հիմարության ու դաժանության մասին, իսկ հետո հորդորեց ինձ Էնվեր փաշայի առջև խոսել հանգիստ ու վստահ և փափավորել նրան Թուրքիայի հանդեպ ունեցած իմ հավատարմությանը:

Նավն արդեն պատրաստվում էր մեկնել, երբ նավասանդուղքին ինձ ասաց, որ Գլխավոր հրամանավարը Ջևադ փաշան նույնպես հեղափոխություն է ցուցաբերել իմ գործի հանդեպ և մի քանի նամակ է գրել Պարերազմի նախարարին՝ դրվարելով իմ հավատարմությունը, խիզախությունը, աշխատանքիս արդյունավետությունը, նշելով նաև, որ իմ հրամանավարությանը գործող բերդամասերը միակն էին, որոնց հաջողվեց թշնամու նավերը խորտակել: «Լավ է երջանիկ աստղ ունենալը, - մտածեցի ես, - նույնիսկ եթե այն մշտապես չի շողում»: Ջևադ փաշայի նամակները կարող էին որոշ ազդեցություն ունենալ:

Մենք ընթանում էինք նեղուցի երկայնքով: Լույսերն ամբողջությամբ մարած էին: Խոսում էինք շշուկով, գործում ամենայն զգուշությամբ: Ես ժամերով հետ ու առաջ էի քայլում փախարակամածի վրա: Մտքերս այդ գիշերվա պես սև էին: Ներս սուզվեցի ծանր քնի մեջ՝ լի վճռականությամբ, որ ծնողներին, ինձ կամ ժողովրդին հասցրած ցանկացած պատվազրկության համար ես թուրքերին եռապատիկ կհարուցեմ: Տարիներ անց ես մտքում էի այն հեղափոխական փաստի շուրջ, որ օտարի հանդեպ կարարված անարդարությունը այնպիսի վրդովմունք չի հարուցում, որքան սեփական անձին հասցվածը. մարդկանց ոչ այնքան կարողեցնում է անարդարությունը ուրիշների հանդեպ, որքան սեփական անձի:

Երբ արթնացա, արդեն լուսացել էր: Մայիսն էր, արևը շողում էր, իսկ երկինքը ջինջ կապույտ էր: Սա փհաճ գործերի

առավուր չէր:

Ժամը յոթին մոտ նավը խարխախ գցեց, և ես, կառամափայլեցի կանգնած, փորձում էի կառք կանգնեցնել: Պարերազմի նախարարությունը Միսրիայում էր՝ ափից մեկ կամ երկու մղոն հեռու: Երբ մտքեցանք նախարարությանը, ես սկսեցի մտաբերել այն բազմաթիվ սպաներին, ովքեր սուլթանների իշխանության օրոք կանչվում էին այստեղ ու այլևս չէին վերադառնում: Եվ մտածեցի այն անթիվ քրիստոնյաների մասին, ովքեր ներվում էին ստորգետնյա բանտերն ու այնտեղ մահանում: Ես ինձ դժբախտ ու ահավոր ճնշված էի զգում:

Կառքը կանգնեց դարպասների մոտ: Ինձ մտքեցավ մի պահակ, որը թղթերս գնելուց հետո թույլ փվեց անցնել՝ առաջնորդելով Պարերազմի նախարարի գրասենյակ, որը գտնվում էր շենքի աջ թևում:

Սկզբում ինձ ուղեկցեցին փեղի Ռազմական հրամանավարի գրասենյակ: Նա մի հաղթանդամ թուրք էր՝ բարձրահասակ ու ճնշող, մուգ, սառն ու ներթափանցող աչքերով, ոչ թե զինվորական, այլ համազգեստ հագած բյուրոկրատ: Ես նրան ռազմական ողջույն հղեցի ու զգաստ կանգնեցի:

Նա այնպիսի անարարությամբ նայեց, որ ինձ թվաց, թե ես թղթից եմ: Հանկարծ նա արագ հանեց արքանակը: Երբեք չեմ մոռանա այդ պահը, քանզի վստահ էի, որ նա պատրաստվում է հենց այդ պահին ինձ սպանել: Ես նույնիսկ մտածեցի, թե ինչու է նման բան իր սենյակում անում: Դա, իհարկե, անմտություն էր, սակայն նման ահավոր պահերին կարող են հայտնվել բազմաթիվ անհեթեթ մտքեր:

Նա բառացիորեն բղավեց, որպեսզի ես նրան հայտնեմ, թե ով եմ և ինչ եմ անում այստեղ՝ զինված, սուրը գտրվարեղիս կապած: Ես նրան ասացի, որ կապիտան Թորոսյանն եմ, ժամանել եմ ռազմաճակատից՝ համաձայն Նորին գերագանցություն Պարերազմի նախարարի հրամանի:

Նա իմ պատասխանը ուշադրության չարժանացրեց, սակայն փեսա, թե ինչպես մի կոճակ սեղմեց, ու դրսում զանգ

հնչեց: Ներս վազեցին երկու սերժանր զինվորներ: Նրանք մի ակնթարթում ձեռքերս սեղմեցին կողքերիս և վերցրին սուրս ու արրճանակս: Հակառակ իմ բողոքի, որն անուշադրության մարնվեց, ինձ դուրս բերեցին նախասրահ, բացեցին դուռը և պարզապես շարվեցին մի սենյակ, որը, ինչպես պարզվեց, մարդկանցով գերցված բանրախցիկ էր: Գարշահոտությունն անարանելի էր. օդափոխության ոչ մի միջոց չկար: Խցում հավաքված հարյուրավոր կիսասոված, կիսամերկ ու կեղտոտ թուրքերը երգում էին: Նրանք հավաքվեցին իմ շուրջը, ողջունեցին բարեկամաբար որպես «կապիտանի» և ցանկացան իմանալ՝ արդյոք ես նրանց հրամանարա՞ր եմ նշանակվել:

Վերջապես պարզեցի, որ նրանք վաղեմի բանրարկյալներ են, որոնց Նորին գերազանցություն Թալեաթ փաշան՝ Ներքին գործերի նախարարը, ներում է շնորհել՝ պայմանով, որ նրանք ծառայություն մարուցեն՝ երկրի ներքին շրջաններում կազմակերպելով ու իրականացնելով հայերի ջարդերը: Նրանք երազում էին խմել գյավուրների արյունը, փիրանալ նրանց կանանց ու այդ մասին գռեհիկ ոտանավորներ էին արտասանում:

Ես դեռ գրուցում էին նրանց հեյր՝ փորձելով պարզել, թե ուր են նրանց փանելու, երբ դուռը կրկին բացվեց և հուզված մի սպա ներս վազեց սերժանտի և մի քանի զինվորի ուղեկցությամբ: Նա ինչ-որ բան բարբաջեց, սկսեց ներողություն խնդրել, ապա խնդրեց հեյրել իրեն: Ինձ վերադարձրին իմ թուրն ու արրճանակը, և ես վերջապես իմացա, որ Պարտերազմի նախարարը, որ սպասում էր ինձ, փեղի հրամանարարից ցանկացել է փեղեկանալ, թե ես որտեղ եմ:

«Ի վերջո, - մրաձեցի ես, - գարուն է, և ես բախտավոր ասարդի փակ եմ ծնվել»: Այդ օրվանից ի վեր ես բազմիցս մրտրել եմ, թե փեղի հրամանարարն ինձ համար ի՞նչ ճակատագիր էր նախատեսել:

Ինձ ուղեկցեցին ընդունարան, որտեղ գեղեցիկ պասարառները, հիասքանչ գորգերն ու շքեղ բազմոցները փայլվում էին

բարձր պարուհաններից ներս թափանցող մայիսյան արևի շողերի ներքո: Ես ինձ նորից վափահ գգացի:

Լավեց բացվող դռան ճռռոցը, և հնչեց սպայի ձայնը, որը կանչում էր կապիտան Թորոսյանին: Ես կանգնեցի, նյարդային շարժումով շրվեցի համազգեստս և հեյրեցի նրան: Նեղ ու երկար միջանցքի երկու կողմերում կանգնած էին ռազմական ոստիկանության ու հեյրախուզության սպաներ՝ զինված և լարված:

Պաշտոնական ողջույններից հեյրո բարպուղարը վերցրեց մեքաղյա կրծքանշանս, հայացք նեյրեց անվանս և անմիջապես դարձավ սիրալիր ու ժպտաղեմ: Նա ձեռքն ուղղեց սեղանի վրա գրնվող թղթերին ու շարունակելով ժպտալ՝ արագ թերթեց դրանք: Հեյրո փեղից վեր կացավ և ձեռքն ինձ մեկնելով՝ ասաց.

- Բարի՛ եկաք, հեյրո՛ս:

Հաստար գիպրեի, որ գարուն է:

Նա ինձ խնդրեց նստել, հեյրո ասաց, որ Կայսերական թուրքական կառավարությունը խորապես շնորհակալ է այն բանի համար, ինչը նա կոչեց իմ կողմից մարուցված ազնիվ ծառայություն: Նա ասաց նաև, որ այն, ինչ արել եմ Դարդանելում, բանակում համարվում է ոչ պակաս քան հերոսություն:

Դա չափազանց լավ նորություն էր:

Այնուհետև սկսեց բացաբրել, որ բարձրագույն հրամանարարությունը անհրաժեշտ է համարում թուրքական բանակից հեյր կանչել բոլոր քրիստոնյա զինվորներին և փեղակայել նրանց ռազմաճակատի թիկունքում՝ աշխատանքային պայմաններում: Նա, սակայն, հավելեց, որ դա ինձ չի վերաբերում, և ես կարող եմ վերադառնալ դիրքերս կամ ընդունել մեկ այլ նշանակում Հրեփանային դաշտային գորամասում: Իմ որոշման մասին պեղք է հայտնել մեկնելուցս առաջ:

Նա հավաքեց սեղանի վրա եղած նամակները և խնդրեց հեյրել իրեն: Ինձ ուղեկցեցին Էնվեր փաշայի առանձնա-

սենյակ: Էնվերը նստած էր սքանչելի կաշվե բազմոցին՝ հսկայական գրասեղանի հետևում, ու ես բնագդաբար զգացի, որ նա ինձ ուսումնասիրում է իր նեղ, խորամանկ աչքերի կասկածամիտ հայացքով:

Նորից արարողակարգային ողջույններ: Ոչ մի բառ չի արտասանվում: Քարտուղարը դրեց թղթերը Պալերազմի նախարարի գրասեղանին և լուռ հեռացավ:

Ինձ մի ամբողջ թույն գննելուց հետո Նորին գերազանցությունը վեր կացավ և իր գերմանացի խորհրդականներին՝ մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսին ու գեներալ ֆոն դեր Գուցին, ներկայացրեց ինձ՝ որպես Դարդանելի հայ հերոսի:

Նորից հերոս: Ես սկսեցի հավաքալ դրան: Ինձ այնքան ջերմ ընդունեցին, որ լարվածությունս անհետացավ:

Զրույցը, որ կներկայացնեմ ստորև, անշուշտ, ոչ թե բառացի, այլ հնարավորինս ճշգրիտ շարադրումն է և խորամանկելու իմ առաջին փորձը:

- Կապիտան, պաշտոնական զեկույցներից երևում է, - ասաց Պալերազմի նախարարը, - որ Դուք բավական լավ եք ուսումնասիրել ռազմական մարտավարությունը: Ասացե՛ք, ինչ կարծիք ունեք Դարդանելի ամրաշինությունների վերաբերյալ: Արդյոք դրանք բավականաչափ հուսալի՞ են թշնամու ռազմանավերի գրոհները զսպելու համար:

Բնականաբար ես մտածեցի, որ ողջամիտ չէր լինի ասել նրան, թե ամրաշինությունները նույնքան հուսալի են, որքան աղբի կույտերը, որպիսիք նրանք իրականում էին, ուստի փվեցի խուսափողական և ընդհանուր պարասխան:

- *Emirinis der Nazer Pasha Haziretlery* (Ձերդ գերազանցություն պարոն նախարար), ես միայն մեկ առաջարկ ունեմ. փեղադրե՛ք փոքր թնդանոթները ափի երկայնքով, այնպես, որ թշնամու սակրավորները չկարողանան վնասագերծել մեր ականները:

Նրա հաջորդ հարցը կտրուկ էր.

- Կարո՞ղ են արդյոք բրիտանացիները գրավել Կոստանդ-

նուպոլիսը, եթե ցամաքային ուժեր իջեցնեն Դարդանելում և առաջ շարժվեն:

- Ոչ, պարոն նախարար, - պարասխանեցի ես վարա-
նությանը, որը բնավ չէի զգում: - Պարզապես անհրաժեշտ է նրանց դիմաց դուրս բերել իրապես հայրենասեր զինվորների, և այդ դեպքում բրիտանացիների առաջխաղացումը կկասեց-
վի: Այնտեղ տեղակայված զորքերը լավագույններից են և պետք է որ կարողանան հետ մղել թշնամու գրոհները: Իմ կար-
ծիքով, Ձերդ գերազանցություն, պալերազմը միայն ուսումի և գիտության խնդիր չէ, և դրա հաջողությունը պայմանավորված չէ միայն դրամով, մարդկանցով և գերազանց սարքավորում-
ների առկայությամբ: Պալերազմը նաև սրտի խնդիր է, ու կարելի է հաղթել բացարձակապես մեծ հայրենասիրության շնորհիվ:

Սա մի հայտարարություն էր, որ ես կամաչեի արտասանել սերժանտներինս առջև, սակայն Նորին գերազանցությանը այն կարծես թե դուր եկավ, քանզի նա լայն ժպտաց իր գրասե-
ղանի հետևից ու հայացք ձգեց իր գործընկերների ուղղությամբ: «Կարահ եմ՝ պետք է որ հարցականի փակ դնեին իմ փաստարկի ռազմական ողջամտությունը:

Այնուհետև Պալերազմի նախարարը մարմնացույց արեց իր գրասեղանի ճիշտ դիմացը կախված մեծ քարտեզը ու նայրեց:

- Ձեր կարծիքով, կապիտան, ի՞նչը խանգարեց գերմանա-
կան բանակին զավթելու Փարիզը:

Ես ինձ զգում էի որպես գերազանցիկ աշակերտ, ում բերել են ստուգապես, սակայն այս հարցին նույնպես պարասխան
ունեի:

- Ձերդ գերազանցություն, - պարասխանեցի ես, - ըստ իմ գերմանացիները մեծ սխալ գործեցին, երբ կանգ առան Գաշտակիցների պաշտպանական առաջին գիծը ջախջախե-
լուց ներքո: Նրանք չպետք է սպասեին հավելյալ ուժերի ժաման-
մանը, այլ պետք է ուղիղ արշավեին դեպի իրենց նպատակա-

կերը: Եթե այդպես գործեն, Փարիզը կհայրնվեր նրանց ձեռքին ավելի շուր, քան բարոյալքված ֆրանսիական բանակը կկարողանար վերակազմավորվել և նորից հավաքվել:

Նազիվ էի խոսքս վերջացրել, երբ Պապերազմի նախարարը սկսեց ծիծաղել: Գերմանացի սպաներն արագ խոսում էին միմյանց հետ իրենց լեզվով և հավանաբար ասում էին, որ երիպասարդ սպաներն ամենուրեք նույնն են: Կասկած չունեմ, որ բազմաթիվ կրտսեր լեյտենանտներ գնեռալներին սովորեցնում են կռվել: Ինչևէ, դա էր իմ անկեղծ կարծիքն այն ժամանակ և հիմա:

Ներկաներին սիգար հյուրասիրեցին, իսկ ես լուռ սպասում էի:

Էնվեր փաշան մեկ անգամ ևս հայացք ձգեց իր դիմաց դրված թղթերին:

- Կապիտան, - հնչեց նրա հաջորդ հարցը, - ի՞նչ եք կարծում, սպան պատրաստ է սպանձնելու հրեականային մարկոզի հրամանատարությունը Ռազմական ուսումնարանն ավարտելուց անմիջապես հետո:

- Ո՛չ, պարոն նախարար, - պատասխանեցի ես անմիջապես:

- Իմ համակուրսեցիների մեծ մասը ուսումնառության տարիներին լավ էր սովորում, սակայն ակտիվ ծառայության ընթացքում ցուցաբերեց զգալի նյարդայնություն և չկարողացավ կատարել իր պարտականություններն այնպես, ինչպես կարող էր կամ պետք է կատարել:

Ծայրահեղ իրավիճակներն անփորձների համար չեն:

Նա ոչինչ չասաց, սակայն մի քանի նշում արեց: Ներքո, ասես հարցազրույցն ավարտելու համար, նա ինձ վերաբերող փաստաթղթերը թեթևակի մի կողմ հրեց, պտտվեց բազկաթռի մեջ ու նայեց ուղիղ դեմքիս:

- Ինձ երբևէ Դարդանելում տեսն'լ եք, - հարցրեց նա կատակով:

- Այո՛, Ձերդ գերագանցություն: Դուք և ձեր սպայական

անձնակազմն այնքան բարի գտնվեցիք, որ այցելեցիք Դարդանելի զինվորական հիվանդանոցի սպայական թև, որտեղ ես այդ ժամանակ վիրավոր պատկած էի: Եթե հիշում եք, այդ օրը, Ձերդ գերագանցություն, Դուք ինձ երկրորդ լեյտենանտից կապիտան դարձրիք:

Նարցազրույցի վերջում նա ինձ հարցրեց՝ արդյոք ցանկանում եմ վերադառնալ նախկին պաշտոնիս, թե ստանալ նորը՝ Ութերորդ դիվիզիայի դաշտային հրեականային գումարտակի հրամանատարի պաշտոնը: Ես ընտրեցի երկրորդը:

Նորից արարողակարգային ողջույններն հրաժեշտի քաղաքավարի խոսքեր գերմանացի սպաներից: Էնվեր փաշան ինձ անձամբ ուղեկցեց մինչև դուռը:

Քարտուղարի գրասենյակում ես ստացա երեք շաբաթ արձակուրդի թույլտվություն, հետո ինձ ուղեկցեցին դեպի դարպասը:

Եթե կան մարդիկ, որ թռչում են երջանկությունից, ապա այդ օրը ես այդ մարդն էի:

ԳԼՈՒԽ 5

ՍԵՎ ԱՄՊԵՐԸ ՅՐՎՈՒՄ ԵՆ
ՇՈՂՈՒՄ ԵՆ ՍԻՐՈ ՏԱՌԱԳԱՅԹՆԵՐԸ

Ես ցարկեցի կառքի մեջ ու սլացա մտրակա հեռագրա-
փուն. հեռագրեր ուղարկեցի Մուհարեմին, մորս ու գեներալ
Ջևադ փաշային:

Տիմա արդեն բազմաթիվ պարմություններ էին պարգևում
հայկական վիլայեթներում և երկրի ներքին շրջաններում
տիրող վիճակի մասին: Ասում էին, որ փասնիկն արքին,
բոլորած փղամարդկանց սպանում են կանանց աչքի առջև,
կանանց ու աղջիկներին բռնաբարում են, հեփո երեխաների
հետ միասին արքորում, քշում են մղոններ ու մղոններ հեռու:

Ես իջևանեցի ամենամեծ հյուրանոցներից մեկում և երկու
օր անհանգիստ վիճակում սպասում էի, որ փնից մի լուր գա:
Վերջապես հեռագիր սրացա. ծնողներիս ու քրոջս ձեռք չէին
տրվել, քանզի նրանց որդին Դարդանելում կոփող կապիտան
Թորոսյանն էր:

Ներս լինելը կարծես թե այնքան էլ անիմաստ բան չէ:

Շուրջբոլորը գարուն էր, ու հաջորդ օրը՝ մեկ շաբաթվա
բացակայությունից հետո, Մուհարեմի ծնողները վերադառ-
նում էին Փաշայի դռակ:

Ես որոշեցի գնալ Բերայում գրկվող «Թաքսիմ» թաղամաս
և երեկոն անցկացնել ռազմական ակումբներից մեկում: Ըն-
տրեցի «Կազինոն»՝ համբավավոր ամենամեծ ակումբը, որի
տերը Կարապետ անունով մի հայ էր: Իր ծառայությունների,
քաղաքավարության և առաքաձեռնության շնորհիվ նա
վայելում էր թուրք սպաների հարգանքն ու բարեհաճությունը:

Դա իմ գիշերն էր, և կեղծ համեստություն կլիներ ժխտել, որ

ես մեծ հաճույք սրացա, որը հիշում եմ մինչ օրս:

Նոր էի ներս մտել, երբ մի քանի սպա ճանաչեց ինձ
և ուրախության ճիչերով ողջունեց՝ Նամիդիեի հերոսին:
Նաջողակ թե ոչ՝ սակայն այդ պահին շարք հաճելի էր հերոս
լինելը: Դեռան մտքից երկու սպաներ ինձ բարձրացրին ուսերի
վրա և այդպես մի ամբողջ պարույր կարարեցին բազմոցի
շուրջ: Այնտեղ ներկա քաղաքացիական անձինք, որ հիմնա-
կանում հարուստ վաճառականներ էին, ուրքի ելան ու սկսեցին
ուրախ ճիչեր արձակել: Մի քանիսը սկսեցին բղավել, որ պետք
է խնջույք կազմակերպել: Դա թագավորին վայել մի գիշեր էր:
Թագավորը ես էի, և ինձ դա դուր էր գալիս: Ակումբի տերը՝
Կարապետը, անձամբ սպասարկեց սեղանս՝ մի կողմ հրելով
սեղանապետին և օգնականներին: Գինի և լիկյոր, երգեր... Ես
անչափ ոգևորված էի ու երջանիկ, որ ողջ եմ: Կիսամերկ պարու-
հիները գայթակղիչ շարժումներով շորորում էին արևելյան
մեղեդու ներքո:

Չկար ոչ ոմբահարվող Դարդանելը, ոչ Նայկական հարցը,
ոչ էլ մահով ու դաժանությամբ լի պարերազմը: Գարուն էր, և
հաջորդ օրը ես պետք է փեսանի Ջեմիլեին: Ես իրոք որ երջա-
նիկ մարդ էի:

Կեսգիշերը և պարերազմի պարճառով հայարարված
պարերային ժամը շարք շուրք վրա հասան: Նաճախորդներն
արդեն մեկնում էին, երբ Կարապետը մտրեցավ ինձ և հրավի-
րեց գիշերն անցկացնել իր փանը:

Արդեն մահճակալում՝ ես հուզմունքով ու հաճույքով էի հի-
շում, թե ինչպես էր Կարապետը հպարտությամբ պարմում
կնոջը իմ հայ լինելու և այն պարվի մասին, որին ինձ արժա-
նացրել էին թուրքերը:

Նաջորդ օրը, երբ արթնացա, երկինքը կապույտ էր, ու արևը
վառ շողում էր: Այգուց եկող ծաղիկների բուրմունքը փարփո-
նակ էր այն բոլոր արշալույսներից հետո, որոնք բերում էին
այրված վառողի գարշահոտը:

Նախաճաշի ժամանակ ես հանկարծ որոշեցի անկեղ-

ծանալ Կարապետի կնոջ հետ. պարմեցի նրան Ջեմիլեի հանդեպ ունեցած իմ գաղտնի սիրո մասին: Նա հավանաբար հասկացավ, թե որքան անհեղձակ է սիրածս աղջկան փեսանելու իմ ցանկությունը: Նակառակ այն բանին, թե որքան վրանգավոր էր մահմեդական աղջկան ու քրիստոնյա փղամարդուն մի հարկի փակ բերելու գաղափարը, նա առաջարկեց, որ հանդիպեմ Ջեմիլեի հետ իրենց փանը:

Նեպո արդեն մրաժեցի, որ հավանաբար ես սարսափելի անբաղաբավարի գրնվեցի, երբ, կիսաբ թողնելով նախաճաշ, հապճեպ հրաժեշտ փվեցի և դուրս վազեցի փնից նույն վայրկյանին կառք գրնելու ակնկալիքով:

Փաշայի դրյակ փանող ճանապարհին, անխոհեմ գրնվելով, մի երկրորդ գրեցի Ջեմիլեին՝ բացահայտելով ծրագրերս և խնդրելով նրան, որ հաջորդ օրը՝ ժամը մեկին, ինձ հետ հանդիպի Կարապետի փանը: Ես աղաչում էի, որ նա մեր հանդիպումն իրականացնելու հնար գտնի: Նեպո սկսեցի մրաժել, թե ինչպես պե՞րք է պարենի առիթ գրնեմ՝ երկրորդը նրան աննկար փոխանցելու համար:

Երբ իմ առջև բացվեցին պալատի դռները, Մուհարեմի մայրն այնպեղ կանգնած արդեն սպասում էր: Նա ինձ համբուրեց ու սեղմեց կրծքին իր հարազատ որդու նման: Փաշան ջերմորեն սեղմեց ձեռքս, և մենք միասին բարձրացանք մարմարե ասփիճաններով՝ գրուցելով ու ծիծաղելով:

Առավոտվա ժամերն անցան Փաշայի հետ գրուցելով: Նա ինձ փվեց ռազմաճակարհին վերաբերող հնարավոր բոլոր հարցերը և սփիպում էր, որ պարմեմ կարարվածի մասին բոլորն առ բոլոր: Ես նկատեցի, որ նա բավականին ծերացել էր:

Երևի գրույցի ողջ ընթացքում հայացքս անընդհար ուղղում էի դեպքը՝ հույսով, որ հիմա կհայտնվեն Մուհարեմի մայրն ու քույրը: Վերջապես գրույցը սպառվեց, և ես ցանկություն հայտնեցի գնալ այգի և մեկ անգամ ևս թափառել հին ու ծանոթ արահետներով:

Դանդաղ զբոսնում էի սյունասրահում: Փաշայի այգին գարնանը հեքիաթային մի վայր էր: Բարձրահասակ ծառերը, որ կանգնած էին արահետի երկու կողմերում, բողբոջել էին, իսկ գնդուխտի պես կանաչ խոտի վրա գարնանային ծաղիկներ էին բացվել: Խաղողի մափողալ որթերը, որ պարվում էին՝ իրենց բողի փակ առնելով կամանները, ձգվում էին դեպի արևը: Տնից բավականին հեռանալուց հետո ես հետ շրջվեցի՝ սփուգելու՝ արդյոք Ջեմիլեն փեսե՞լ է պարուհանից, որ ես այգում եմ, կարողացե՞լ է մի կերպ դուրս պրծնել: Եվ ես փեսա նրան. բաղդաշունչ գարնանային հեքիաթային այգում նա նման էր փերու: Ջեմիլեն քայլեց բողբոջված արահետով ու գեփյուռի թեթև շնչի պես մոտեցավ ինձ: Այդպեղ էր, որ ես առաջին անգամ գրկեցի ու համբուրեցի նրան:

Կարծում եմ՝ ճշմարիտ է ասված, որ սիրո ամենաբաղդը պահերը վախեցած և վախեցնող աշխարհից գողացված պահերն են: Նա միայն մի պահ մնաց ինձ հետ. համբույր, շշուկով արքասանած մի բառ, ճնդոված մի երկրորդ... և քրացավ: Ես քայլեցի դեպի ջրավազանի մոտ գրնվող մարմարե նստարանը ու նստեցի այնպեղ՝ կարարյալ երջանիկ, գարնան երազային դրախտում կորսված:

Երբ փունվերադարձա, Փաշան հայտարարեց, որ արձակուրդիս ողջ ընթացքում պե՞րք է ապրեմ իր փանը և ոչ մի այլ փեղ: Երեք շաբաթ... երեք շաբաթ շարունակ իմ Ջեմիլեի կողքին:

Ես բացարձակ չէի մտախոցվում և խղճի խայթ չէի զգում իմ ու Ջեմիլեի կազմակերպած հանդիպումների համար, բանի որ թուրքական վերնախավի երիտասարդների շրջանում ընդունված էին գաղտնի հանդիպումները:

Դեռ այն օրերին թուրք վերնախավի աղջիկները արհամարհում էին հարեմի սահմանափակումները և յուրաքանչյուր հնարավորության դեպքում դրանք մի կողմ էին նետում: Դարպասներից դուրս սողոսկելու համար հորինվում էին անթիվ պարճառաբանություններ: Դուրս պրծնելուն պես նրանք հանդիպում էին պայմանավորված փեղում և մի կողմ նետե-

լով թիկնոցներն ու բողերը՝ հագնում էին եվրոպական այն ամենագեղեցիկ զգեստները, որ կարող էին ձեռք բերել:

Այդ օրը՝ երեկոյան ճաշի ժամանակ, ես փորձում էի որ-սալ Ջեմիլեի հայացքը, սակայն Փաշան ինձ անընդհար գբադեցնում էր պարերագմի մասին իր դաբողություններով և արտահայտում իր դժգոհությունը Պարերագմի նախարար Էնվեր փաշայի և Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի բռնակալական կառավարման առնչությամբ, քանզի այդ երկուսն իսկական բռնակալներ էին: Բանակի բարձրագույն հրամանատարությունը միահամուռ կերպով դաբապարտում էր այդ բարձրաստիճան պաշտոնյաների քաղաքականությունը, սակայն երկրին պարտիսասած ծանր օրերում նրանց հայրենասիրությունն արգելում էր որևէ քայլ ձեռնարկել: Մուհարեմի հայրն առաջին բարձրաստիճան սպան էր, ով իմ ներկայությամբ ափսոսանք հայտնեց առ այն, որ դաշնակիցներին չհաջողվեց, կամ նրանք հրաժարվեցին, ինչպես նա արտահայտվեց, գրավել Կոստանդնուպոլիսը և այդպիսով վերջ դնել պարերագմին:

Հաջորդ օրը ես վաղ արթնացա և Սպամբուլում կարևոր գործեր ունենալու պարբերակով ժամը տասին դուրս եկա տանից՝ զգուշացնելով, որ կվերադառնամ միայն հաջորդ օրը:

Կարապետի տանը ես, հավանաբար, կարարելապես զգվեցրի նրա կնոջը. անվերջ այս ու այն կողմ էի գնում, նյարդայնացած խոսում ինչ-որ բաներից, խանգարում ծառաներին՝ անընդհար հայտնվելով նրանց ճանապարհին և նորից ու նորից հարցնում Կարապետի կնոջը, թե, նրա կարծիքով, իմ Ջեմիլեին հաջողվե՞լ է դուրս սողոսկել: Նա ինձ վարահեցնում էր նորից ու նորից, որ դա միանգամայն հնարավոր է:

Ժամը մեկն է, իսկ Ջեմիլեն չկա: Մինչ օրս հիշում եմ իմ գրեթե թարերական հուսահատությունը: «Ինչպե՞ս, ինչպե՞ս կարող էի մտածել, - կարադի շարժումով վեր էի նետում ձեռքերս, - որ ես երջանիկ մարդ եմ»:

Դուռը թակեցին: Միրսա դադարեց բաբախել: Այդ օրվանից անցած ապրումներիս գունապ լույսի և տարիների երկար սրվերների ներքո նման պնդումը թվում է անհեթեթ ու փարփոհնակ: Սակայն ես վարահ եմ, որ այդպես էր՝ մի պահ սիրսա դադարեց բաբախել:

Կարապետի տիկինն անձամբ բացեց դուռը: Ներս միայն հիշում եմ, որ հանկարծ հայտնվեցի նախասենյակում միայնակ՝ Ջեմիլեն գրկիս մեջ:

Ես համբուրեցի նրան, ոչ թե ամերիկյան տենդոր համբուրով, այլ մեղմ, դողդոջուն համբուրով, որ սերն է ծնում: Ես երիտասարդ էի և աշխարհում ամենից ավելի նրան էի տենչում: Տենչում էի անսահման. նա իմ կյանքն էր, ես սիրում էի նրան... խորությամբ:

Մենք շշնջում էինք սիրո մասին, ու նա լալիս էր որպես մի փխրուն երեխա, լալիս էր երջանկությունից, ինչպես ինքն ասաց, և այն մտքից, որ շուտով պետք է բաժանվենք:

Ներս, երբ նա կարողացավ զսպել զգացմունքներն ու նորից ժպտաց, մենք կառքով գնացինք Բոսֆորի ափի հեռավոր անկյունը, որտեղ Ջեմիլեին ոչ ոք չէր ճանաչի: Մենք նավակ վարձեցինք ողջ կեսօրվա համար: Ճոճվելով կապուտակ ալիքների վրա՝ խոսում էինք սիրո մասին: Աշխարհում մեզանից բացի ոչ ոք չկար: Ինչպե՞ս կարող է այդքան երջանկություն տեղավորվել ժամանակի այդպիսի փոքր հատվածում: Նա երգում էր քնքուշ, իսկ ափին ինչ-որ տեղ զանգուլակ էր զնգզնգում: Ոչ մի երագ այդքան քաղցր չէր կարող լինել, որքան մեր՝ միասին անցկացրած առաջին ժամերը:

Մայրամուտի արևն արդեն անհետանում էր սրվերների քողի տակ, երբ մենք նորից կառք նստեցինք և ուղևորվեցինք քաղաք: Այդ գիշեր ես մնացի Կարապետի տանը, իսկ Ջեմիլեն մեկ այլ կառք վարձեց ու վերադարձավ տուն: Մինչ այդ մենք պայմանավորվեցինք մեր հաջորդ հանդիպման մասին:

Մեր հանդիպումների արանքում ես անմխիթար թափառում էի Փաշայի այգում. այդպես անցնում էր արձակուրդս:

Երբ եկավ արձակուրդիս վերջին շաբաթը, մենք վերջին անգամ դարձյալ հանդիպեցինք Կարապետի փանը: Ջեմիլեն կառչել էր ինձնից: Նրա հոգևած, խոշոր սև աչքերը փայլում էին ասպղերի պես, ու նա աղաչում էր, որ իրեն երբեք չլքեմ: Նա ասաց, որ այնպիսի զգացողություն ունի, թե մենք այլևս երբեք չենք հանդիպելու:

Ես ծիծաղեցի, սակայն, անկեղծ ասած, ինքս էլ մտածում էի՝ րեսնես ինչ է սպասում ինձ Գալիպոլիում:

Այդ գիշեր մենք նորից գնացինք Բոսֆորի այն հեռավոր ափը, սակայն հիմա արդեն այդքան ուրախ չէինք: Մենք գրեթե չէինք խոսում:

Ճանապարհին ես լիճ րեսա, և մենք կանգ առանք դրա մոտ: Թափառեցինք լճի շուրջն ընկած արահեփներով ու նայեցինք, թե ինչպես են արծաթափայլ ձկներն արագ-արագ լողում լճակի մաքուր ու սառը ջրերում: Ջեմիլեն հանել էր քողն ու ձեռքում բռնած՝ անհոգ պրփում էր: Վանկարձ այն կառչեց թփից: Նիշում եմ, թե ինչպիսի՛ զգուշությամբ քողը վերցրի թփից: Մենք մի խաղաղ րեղ գրանք ու նսրեցինք: Ես սեր էի շնչում ու համբուրում նրա ձեռքերն ու շուրթերը: Ջեմիլեն արծաթե շղթա էր կրում իր քողի վրա, որին ամրացված էր մի փոքրիկ թալիսման: Նա արձակեց թալիսմանը, րվեց ինձ ու խնդրեց, որ մշտապես կրեմ այն սրտիս մոտ: Նա ասաց, որ իր թալիսմանը կախարդված է հայրնի մի գուշակի կողմից, ով երդվել էր Ալլահով, որ այն կրողը հավերժ պաշտպանված կլինի բռնի մահից:

Ես չծիծաղեցի, նույնիսկ չժպտացի, այլ համբուրեցի թքշորեն և դրեցի այն գրպանս՝ սրտիս մոտ:

Ձեր ներողամտությունն եմ հայցում, ես կարծես թե չափազանց զգայական եմ դառնում, սակայն այս ամենը կարարվում էր, երբ ես այնքան երիտասարդ էի... և այսքան րարիներ անց այդ հիշողությունները դեռ թանկ են ինձ համար:

Երեք օր անց ես արդեն նոր նշանակման վայրում էի: Չոր-

բորդ օրը՝ առավոտյան ժամը 8-ին, հրեփանային վերջին գումարակը նսրեց գնացք, և ես հրաժեշտ րվեցի Փաշային ու նրա կնոջը: Ջեմիլեն ու նրա քույրը նրանց հեփ չէին: Փաշայի կինն արքաավելով պարմեց ինձ, որ նախորդ գիշեր լուրեր էին սրացվել Մուհարեմից, թե թուրքական բանակը վրանգավոր վիճակում է: Թշնամին սկսել էր հավելյալ ուժեր հավաքել. խոշոր բախումներն անխուսափելի էին դառնում: «Ջեմիլեն անմխիթար է», - ասաց նա:

Դա մի րխուր բաժանում էր: Ես ուրախ չէի, որ մեկնում եմ: Այդ պահին ինձ բնավ հերոս չէի զգում. ես չէի ուզում գնալ: Փաշան վերցրեց ձեռքս ու սեղմեց այն երկար՝ աղաչելով Ալլահին, որ պաշտպանի ինձ:

Վերջին հրաժեշտ... ու ես, թողնելով նրանց՝ երկու թախձուր ու ծեր, անչափ սիրելի մարդկանց, ինձ զցեցի շարժվող գնացքը:

ՔԼՈՒՄ 6

ԳԱԼԻՊՈԼԻԻ ԹԵՐԱԿՂԶՈՒ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ

Ես նշանակվեցի այն հայրնի թուրքական դիվիզիոնի գումարտակի հրամանավար, որը մարտահրավեր ներքեց դաշնակիցների թնդանոթներին և արհամարհելով դրանք՝ հայրեց Սուեզի ջրանցքը: Արևելքում ընթացող պատերազմում դա մեծ ու հերոսական ճակատամարտերից էր, որտեղ գոհվեց դիվիզիոնի սպայական անձնակազմի ու զինվորների ութսուն քոկոսը:

Իմ նշանակումից մի քանի շաբաթ առաջ վերոնշյալ դիվիզիոնի մնացորդները վերադարձել էին Սուեզից, ու դրա նոսրացած անձնակազմը համալրվել էր Կոստանդնուպոլսում տեղակայված պահուստային զորքերի լավագույն զինվորներով: Վերականգնելով նախկին հզորությունը՝ դիվիզիոնն ահա ուղևորվում էր Գալիպոլիի թերակղզու ռազմաճակատ:

Ես տեղեկացա, որ անգլիացիներին հաջողվել է երկու խոշոր էքսպեդիցիոն միավորումներ իջեցնել ցամաք. մեկը՝ Մեդ-ուլ-Բահրի մոտակայքում, մյուսը՝ Արի Բուռնուում՝ Անաֆորպայի մոտ, կամ Սուլվա ծոցում: Ֆրանսիական ուժերն իջել էին անսպասելի ակտիվ, հայրել Գալիպոլիի թերակղզին և Քերևիշ Դերեհում միավորվել բրիտանական բանակի աջ թևի հետ: Վերոնշյալ ցամաքային ուժերը պաշտպանում էին թշնամու ռազմանավերը, որոնք տեղակայված էին Դարդանելի մուտքի մոտ և Սարոսի ծոցում: Այն նույն նավատորմը, որը չօգտվեց մարտի 18-ի իր հաղթանակի պարտությունից, հիմա արդեն հրեպանային կրակով ծածկում էր ցամաքային ուժերի գործողությունները:

Մեր գնդին հանձնարարված էր դիրքավորվել Ալչը Թեփեի մոտ՝ թշնամու ամրաշինություններից մի քանի մետր

հեռու, այն Կեղում, որը նախկինում կոչվում էր Թուրքական Մեդ-ուլ Բահր:

Իսկ թե ինչպես հասնել մեր դիրքերին, դա արդեն ուրիշ հարց էր: Բրիտանական սուզանավերն անվտանգ ճանապարհ էին գտել Դարդանեյի ականների միջով և վերջին մի քանի ամսվա ընթացքում պարբերաբար հայտնվում էին Մարմաքա ծովում՝ խորպակելով մեծ թվով թուրքական պաշարներ փեղափոխող նավեր: Ոստի ջրային ճանապարհը վրանգալոր էր: Մյուս կողմից՝ Բեռլին-Կոստանդնուպոլիս երթուղին, որով մենք անցնում էինք, Արևմտյան Թրակիայի «Ուզուն Քուփրի» կայարանից այն կողմ վնասվել էր թշնամու ռմբակոծություններից:

Մեզ այլ բան չէր մնում, քան քայլելով անցնել մնացած փարածությունը:

«Ուզուն Քուփրիից» դուրս գալուց հետո մենք քայլեցինք չորս օր և չորրորդ օրը երեկոյան հայտնվեցինք Ալչը Թեփեի միջր հեղուում գտնվող սարերում. մեզ հրամայված էր նախապարաստել մարտկոցները՝ այնպեղ փեղակայված հեղուագորի մի քանի վաշր պաշտպանելու համար:

Ալչը Թեփեն շրջապատող սարերը Դարդանեյի մուտքից հեռու չեն, և նեղուցի ու Մարոսի միջև գտնվող հողակտորը շատ նեղ է: Դիրքերը անգլիական ու ֆրանսիական նավերի կրակագծի վրա էին, և բացահայտված չլինելու համար մենք ամեն երեք-չորս ժամը մեկ փոխում էինք մեր մարտկոցի դիրքը:

Նոր էինք դիրքավորվել, երբ գերմանացի գեներալ Ֆոն Սանդերսը, ով ղեկավարում էր Դարդանեյի ցամաքային զորքերի գործողությունները, հրամայեց լայնածավալ գրոհի անցնել բրիտանական դիրքերի վրա: Իմ հաշվարկով՝ մեր ուժերը կազմում էին մտրավորապես քառասուն հազար մարդ:

Ինձ հրամայված էր դիրքեր զբաղեցնել Քիրթեհ գյուղի մոտ՝ Ալչը Թեփեից կես մղոն դեպի արևմուտք: Ես մարտկոցս արագ փեղափոխեցի նշված կետը, քանի որ գրոհը պետք է սկսվեր հաջորդ օրը վաղ առավոտյան՝ 1915 թվականի

հունիսի 4-ին:

Թշնամու դիրքերն ուշադիր զննելուց և թնդանոթային հրաձգության հասանելիությունը որոշելուց հետո ես զինվորներին պարտասար էի պահում հեղափոխության հրամանները կատարելու համար:

Առավոտյան ժամը 4⁰⁰-ին սկսեցին հնչել հեռախոսագանգերը, և եկավ գրոհի ժամանակը: Մի քանի խոշոր ռազմական նվազախմբեր օդը լցրին հայրենասիրական աղմուկով:

Եթե երբևէ մասնակցել եք պարերազմի, ապա գիտեք, թե ինչպես է ռմբակոծությունը կործանում մարդկանց և սարքերը: Մնում էր միայն ակնածանքով նայել քաջարի զինվորներին, որ շարք շարքի հետևից մթության մեջ փայլող արշալույսի առաջին ցուլերի ներքո իջնում էին սարերից: Ես կանգնել ու ապշահար նայում էի թուրք զինվորներին, որ համաքայլ գնում էին դեպի բրիտանական դիրքերը՝ բղավելով Ալլահի անունը:

Ութ հզոր մարտկոցներով զինված մեր հրետանին կրակ բացեց՝ գրոհող ուժերը թշնամուց պաշտպանելու համար: Ես ամենայն բժախնդրությամբ ճշտում էի հեռավորությունը, սակայն վստահ չէի, որ նշանառությունս արդյունավետ կլինի:

Թշնամու դիրքերից ոչ մի ձայն չէր գալիս, նույնիսկ լուսարձակներն էին անջարված:

Թուրքական հեղափոխությունը շարունակում էր առաջ շարժվել և հասավ փշալարերին, որ շրջապատում էին բրիտանական խրամատները:

Հանկարծ վառվեցին նավատորմի լուսարձակները, և ռազմականավերը սկսեցին կատաղի կրակահերթով պարասխանել մեր հրետանու կրակոցներին: Մեր մարդիկ հայրենի վեցին ռումբերի ու կոպրակառուցների անձրևի տակ: Նրանք նմանվել էին մահացու հեղեղի մեջ խեղդվող առնետների: Չորս կողմը մղձավանջ էր. խոշոր թնդանոթների որոտը, հրացանների կրակոցները, զնդացրի չրնդահարվող ձայնը,

բղավոցները, սպանվող մարդկանց տնդոցները և, որքան էլ անհավարալի թվա, նվազախմբերի «դողդոցը», որը զինվորներին բաջալերում էր հերոսական ու անիմաստ մահ ընդունել: Սա մի խելացնոր և աներևակայելիորեն սարսափելի վիճակ էր:

Կրակը շարունակվեց քառասունհինգ դժոխային ռոպեներ, և արևը դեռ հորիզոնի վրա չէր բարձրացել, երբ մարդկանց մի խումբ բազմություն անցավ «երանության գիրկը», իսկ երկիրը գարձավ ծվարված ու վիրավոր մարմինների, դիակների մի կույր, հաշմանդամների ու մեռնողների հավաքարեղի:

Կրակը դադարեց, և հաջորդ տասնհինգ ռոպեների ընթացքում ես հայացքս հառել էի ամայացած այն հովտին, որտեղ շարժվում էին երբեմնի մարդ կոչվող կիսամեռ էակները:

Շուրտով խրամատներից հայտնվեցին ֆրանսիացի ու անգլիացի զինվորները, ովքեր հրետանու հուժկու կրակի պաշտպանության ներքո սկսեցին սարի լանջով բարձրանալ դեպի մեր զինավոր դիրքը՝ Ալլա թեփե:

Թուրքերը սպասեցին, մինչև թշնամին հասնի խրամատների երկրորդ գծին: Այնուհետև մի սարսափելի սվինամարտ սկսվեց: Այդ կռվում ֆրանսիացիներն ու անգլիացիները ծանր կորուստներ կրեցին և սրիաված էին նահանջել:

Նորից խաղաղություն տիրեց: Կողմերից և ոչ մեկին չհաջողվեց դիրքերն ամրապնդել. հաղթանակեց մահը: «Կարմիր խաչ» ջոկատները հավաքում էին վիրավորներին, բուժական պարզարակներով սանիտարները թափառում էին արյան ծովի մեջ: Մեռածներին թաղում էին: Չգիտեմ, երևի զինվորներից ոմանք իրենք իրենց հարց էին տալիս, թե ո՞ր համար են կռվում և ինչո՞ւ: Ռազմաճակատից այն կողմ՝ թիկունքում, կանայք, որոնց նախկինում մխիթարում էին սիրած տղամարդկանց խոսքերը, հիմա միայն հիշողություններով պիտի սփոփվեին: Իրենց տղամարդկանց գրկելու փոխարեն միայն երազներ կրեսնեին: Սակայն այդպես էլ պետք է լիներ. չէ՞ որ պարենազանք չափազանց կարևոր գործ է:

Մինչև հունիսի 21-ը Գալիպոլիի ռազմաճակատի Ալչը Թեփեի հատվածում ամեն ինչ հանդարտ էր: Այդ օրը վաղ առավոտյան Քերնիշ Դերեհում փեղակայված ֆրանսիական միավորումները հարձակում գործեցին թուրքերի պաշտպանական դիրքերի վրա և երեք թուրք զորի վերցրին:

Նորից ամեն բան հանդարտ էր մինչև հուլիսի 23-ը, երբ դաշնակիցները վերսկսեցին գրոհը: Թեև երկու կողմերը հուժկու հրեփանային կրակ փոխանակեցին, իսկ հետևակային միավորումները ներքաշվեցին կարճապես մարտերի մեջ, այդուամենայնիվ ֆրանսիացիներին չհաջողվեց առաջ-խաղացում գրանցել:

Նորից հանգիստ վիճակ: Չգիտեմ նույնիսկ, թե որն էր ավելի վար՝ պարերա՛զմը, թե սպասողական վիճակի նյարդային լարվածությունը: Արդյոք թշնամին կգրոհի՞՝ վաղը, թե այս գիշեր կամ գուցե այսօր՝ մեկ ժամ կամ մեկ բուպե հետո: Կամ գուցե մեր շտաբը կհրամայի անակնկալ հարձակում կատարել թշնամու վրա: Նանգիստ չկա, պարզապես նյարդեր սոսոցող պարապ լարվածություն է:

Հունիսի 28-ին վերջապես կարաղի ռմբակոծություն սկսվեց բրիտանական ու ֆրանսիական դիրքերի բոլոր կետերից երկու օր անընդմեջ, և հունիսի 30-ի առավոտյան ևս հինգ թուրքական պաշտպանական գծեր զիջեցին դիրքերը: Թուրքերի կորուստները սարսափելի էին, և մնացած ուժերի հիմնական մասը սկսեց անկանոն նահանջել:

Ինչ վերաբերում է իմ մարտկոցին, ապա մեր թնդանոթները վնասված չէին, և զոհեր չկային, սակայն մարդիկ բոլորովին հյուծված էին երկարապես մարտերի լարվածությունից: Ես նույնպես ահավոր հոգնած էի, ու երբ մեկ այլ մարտկոց զբաղեցրեց մեր փեղը, ես նույնքան ուրախ էի, որքան զինվորներս:

Ռազմաճակատի թիկունքում՝ հանգստյան կայանում, ես թույլտվություն ստացա անցնելու նեղուցի մյուս կողմը՝ Չանաքի մոտ գտնվող կերը, որտեղ փեղակայված էր Մուհարեմի ստր-

բարաժանումը: Մենք խոսեցինք պարերազմական անցուղարձից, փան մասին՝ զգուշորեն շրջանցելով որևէ ակնարկ, թե մեզ երբևէ վրանգ է սպառնացել: Դրանից հետո մինչև հուլիս մեզ հաջողվում էր պարբերաբար այցելել միմյանց, քանի որ այդ ընթացքում կռիվը սահմանափակվում էր հետևակայինների աննշան ընդհարումներով ու հրեփանային փոխհրաձգությամբ:

Հուլիսին փեղի ունեցան մի քանի թեթև բախումներ, որոնց ընթացքում, սակայն, թուրքերը մշտապես կորուստներ էին կրում: Մեր հրեփանին պարասխան կրակ էր արձակում, և կողմերից ոչ մեկը կարծես չէր ցանկանում ռիսկի դիմել և նախաձեռնել բախտորոշ մեծ գրոհը:

Օգոստոսի սկզբին թուրքերը նախաձեռնեցին երկրորդ մեծ գրոհը, և գրեթե այդ նույն ժամանակ բրիտանացիները ցամաքային ուժեր իջեցրին Սուլվա Բեյում (Անաֆորպա): Սա արյան, փառապանքի ու սարսափի մեկ այլ օրգիա էր՝ հրացանի գնդակով, կոպորակառումներով կամ սվինով սպանության ցնորամտություն:

Թուրքական բանակը շարունակում էր ծանր կորուստներ կրել, սակայն, հակառակ դաշնակիցների առավելությանը, որոնց սարսափում էր նաև նավատորմը, դիրքերը չէր զիջում:

Ի հավելումն բոլոր դժբախտությունների և անիմաստ մարդկային կորուստների՝ ամառվա սարսափելի ամիսներն իրենց հետք բերեցին փիֆի համաճարակ: Երբեմն մտածում եմ, որ սեպտեմբերի զովացնող քամիները փրկեցին երկու հակառակորդ բանակները կատարյալ ոչնչացումից:

Սեպտեմբերի 29-ի առավոտը նման էր մյուս բոլոր սեպտեմբերյան առավոտներին՝ պայծառ, զով, անդեմ: Շաբաթներ շարունակ ծավալվող գործողությունները սահմանափակվում էին մանր ընդհարումներով և հրեփանային փոխհրաձգությամբ:

Միջադեպը, որի մասին հիմա կպատմեմ, կարող է արևելյան հեքիաթ թվալ կամ աներևակայելի պատմության մի

դրվագ, սակայն այն դաժանորեն իրական էր: Ես չեմ փորձում զգացմունքային լինել, ոչ էլ դրան որևէ փայլ հաղորդել: Այն սարսափելի իրական էր փայլուն լինելու համար, ու իմ զգացումներն այնպես էին բթացել ու հաշտվել մահվան հետ, որ գլխումս ունայնություն էր, որպեսզի հաստատվել էր վիշտը:

Մեպրեմբերի 29-ի առավոտյան ես երկտող սպացա, որպեսզի սսվում էր, որ Մուհարեմը ծանր վիրավորվել է և ցանկանում է ինձ անհապաղ փոխել:

Ես սպացա մեկօրյա արձակուրդ: Լեյպտենանտներից մեկին մարտկոցի պարասխանափու նշանակեցի և չգիտեմ թե ինչպես անցա նեղուցի մյուս կողմը, գրա այն զինվորական հիվանդանոցը, որպեսզի պառկեմ էր Մուհարեմը՝ վիրակապերի մի կույր, երկու բորբոքված աչքեր և կապրած շրթունքներ:

Նիվանդասենյակի վիրաբույժն ինձ ասաց, որ Մուհարեմի համար ամեն ինչ վերջացած է. նրա վերքերն անթիվ էին, և դրանց գումարվել էր ներքին արյունահոսությունը:

Ես նախնի մահճակալին և բռնեցի նրա ձեռքը՝ վիրա-կապերից ազատ մարմնի միակ մասը: Ես ժպտալով ասացի, որ նա շուրջով կապաքինվի, ու կարակով հարցրի, թե ինչու էր կանգնել ռուսների ճանապարհին: Ձայնս ինձ փառաբանեցի ու կեղծ թվաց: Նա գիտեր, որ ես ստում եմ, ու ես գիտեի, որ նա գիտի: Տենդագին փայլող նրա աչքերը փորձեցին ժպտալ ինձ, ու այդ աչքերը, որ փայլում էին վիրակապերի միջից, փետնում եմ մինչ օրս: Նա իմ ամենամտերմ բարեկամն էր, իմ երիտասարդության փարիների անբաժան ընկերը, իսկ հիմա՝ մեռնող, վիրակապերի մեջ թաղված մումիա: Ինչո՞ւ: Ինչի՞ համար... Մի ակնթարթում աչքիս առջև եկան-անցան միասին անցկացրած մեր բոլոր օրերը: Մեր երջանիկ օրերը, մեր կարիերան, ապագայի մասին մեր ծրագրերը. այդ ամենը մտքիս մեջ էր, հավանաբար նա էլ նույնն էր մտածում, միայն թե գիտեր, որ իր երագանքները երբեք չեն իրականանա: Պարտերագմի ահավոր, անողորմ դաժանությունը փուլ եկավ գլխիս ու ինձ զրկեց ձայնից: Նա փորձեց խոսել, սակայն նրա ձայնը

սուկ խոսքով շնչոց էր, որ գալիս էր բորբոքված շրթունքներից: Ես աղաչում էի նրան չվարենել ուժերը, իսկ նա պնդում էր, որ գիտի՝ մեռնում է և ուզում է ինձ մի գաղտնիք հայտնել:

Գաղտնիքը Ջեմիլեին էր վերաբերում: Մուհարեմի ծայրը թույլ էր ու չոր, սակայն նա, ցավից խոժոռվելով, բայց առանց փարանվելու պարմեց ինձ նրա պարմությունը: Այդ պահին հիշեցի, թե ինչպես գարնանային այն օրը, երբ մենք մեկնում էինք պարերագմ, Մուհարեմի մայրը նրան մի կողմ կանչեց:

Տարիներ անց ես չեմ կարող ճշգրտությամբ շարադրել այն պարմությունը, որ պարմեց ինձ Մուհարեմը, այնպես որ կպարմեմ այն համառոր, ինչպես մնացել է հիշողությանս մեջ.

«Ուզում եմ քեզ քրոջս՝ Ջեմիլեի մասին պարմել, - շնչաց նա փարփոհնակ ձայնով: - 1896-ի հայկական ջարդերի ժամանակ հայրս Մուշի մտրակայքում րեղակայված զորամասի հրամանատարն էր: Դեռ այն ժամանակ նրան խորապես զայրացնում էր թուրքերի անողորմ վարմունքը քրիստոնյա հպարակների նկատմամբ: Մի օր նա անցնելիս է լինում հայկական գյուղի միջով, երբ փետնում է մի աղջիկ երեսայի, որ հագիվ երկու փարեկան կլիներ: Երեսյան միայնակ ու մոլորված թափառում էր գյուղի ամայի փողոցներով: Նրա ծնողները ոչ մի րեղ չէին երևում: Խղճահարությունից, կարեկցանքից դրդված՝ հայրս նրան իր հետ րուն է փանում: Նա դառնում է մեր ընրանիքի անդամը: Մայրս, սակայն, չհաշտվելով նրա ճախ թեկն դաջված խաչի առկայության հետ, թթվուրի լուծույթով վերացրեց քրիստոնեական խորհրդանիշը: Դրանից հետո Ջեմիլեի ձեռքին մի րծն սպի մնաց:

Ծնողներս երագում էին, որ մենք ամուսնանանք, սակայն դու գիտես, որ ես սիրում եմ Նուրիեին: Ներիր ինձ, նկարել եմ քո սերը Ջեմիլեի հանդեպ: Ես պարմում եմ քեզ այս ամենը, որպեսզի դու իմանաս, որ նա քո ժողովրդին է պարկանում, ու չկա ձեզ բաժանող Ալլահը՝ մի կողմից, և ձեր Ասրվածը՝ մյուս կողմից:

Թանկագին բարեկամ, սա էր այն գաղտնիքը, որ ուզում էի քեզ պարսնել: Դու պետք է տեսնես Նուրիեին և պարսնես նրան իմ նվիրվածության մասին: Գրիր մորս ու քույրերիս և փոխանցիր նրանց իմ սերը»:

Հիմա, երբ ընթերցում եմ այս բառերը, դրանք թարերականացված են հնչում, փնդոտ ուղեղի հնարքներ, միևնույն ժամանակ խղճուկ ու գունապ սրվերներն այն ամենի, ինչ ես տեսա ու ապրեցի այդ գիշեր: Իսկ ես այնպես էի երագում, որ ընկերս ողջ մնա, միևնույն ժամանակ սրիպված էի ընդունել նրա ճակատագիրը:

Երկու օր անց՝ տաղտկալի ու անձրևոտ մի օր, նա կյանքից հեռացավ... Այդ պահին նստած էի նրա մահճակալին ու բռնել էի ձեռքը: Նայում էի հեռուն, իսկ նա կարծես քնած լիներ, հեպո նրա ձեռքը սկսեց սառչել:

Այդ նույն գիշեր ես վերադարձա դիրքեր: Քամին սաստկացնում էր անձրևը, և այն հարվածում էր մտքակի պես: Ահավոր էր գիպակցել, որ կորցրել եմ մտերիմ ընկերոջս: Հիմա ինձ բոլորովին միայնակ էի զգում: Երևի ընկերությունն ավելի հզոր է, քան սերը, քանզի ես մտածում էի ոչ թե Ջեմիլեի, այլ Մուհարեմի մասին: Ես նրան այլևս երբեք չեմ տեսնի, երբեք չեմ լսի նրա ծիծաղը: Նույնիսկ պարերագմի դժոխքում մահը կարող է դիպչել մարդուն և ասել. «Թեև տեսնում ես ինձ ամեն օր, քանի որ մարդիկ սպանվում են հարյուրներով, հազարներով, ու ինձ արդեն արհամարհում ես, սակայն երբ ես քեզ շար եմ մտքենում, կարող եմ խոցել սիրտդ»:

Ես ուզում էի մի քանի օր բացակայելու թույլտվություն վերցնել ու գնալ Փաշայի մոտ, սակայն թշնամին մեզ նեղում էր ու գրոռում ավելի հաճախ, այնպես որ սրիպված եղա բավարարվել շրապ գրված նամակով: Երեք ամիս անընդմեջ դաշնակիցները հուժկու ճնշման տակ էին պահում մեզ, և նրանց յուրաքանչյուր գործողությունից թուրքերը ջարդի էին ենթարկվում այն աստիճանի, որ ես երբեմն մտածում էի, թե Թուրքիայի արու բնակչությունն ամբողջովին կրնաջնջվի հենց

այստեղ՝ Գալիպոլիի թերակղզու ռազմաճակատում: Այդուհանդերձ այս անվերջանալի ճակատամարտը թշնամուն ոչ մի տեսանելի հաջողություն չէր բերում:

Ես վերստին սկսեցի մտորել դաշնակիցների մարտավարության շուրջ և մեկ անգամ ևս եկա այն եզրակացության, որ նրանք չեն ցանկանում գրավել Կոստանդնուպոլիսը: Դա պարերագմ չէր, այլ անիմաստ սպանդ, որն իրականացվում էր հանուն դիվանագիտության:

Ռազմական գործով զբաղվող յուրաքանչյուր անձ պետք է իրեն հարց տար, թե ինչու դաշնակիցները երբեք մեծ բանակներ չիջեցրին Գալիպոլիի թերակղզու ամենահեռավոր կետում և Մուլվա Բեյի շրջանում: Դաշնակիցների նավատորմի համար դյուրին գործ էր բարձրանալ Մարոսի նեղուցով դեպի թերակղզու ամենահեռավոր կետը և այնտեղ գործ իջեցնել, որը թուրքական բանակը կիսցաներ ներքևում գտնվող ցամաքի նեղլիկ մասում՝ խսպառ վերացնելով որևէ հաղորդակցություն Կոստանդնուպոլիսի հետ: Դարդանելի նեղուցը թաթի տակ առած ռուսական արջի ուրվականը խանգարում էր իրականացնելու նման պարզ ու արդյունավետ գորաշարժ:

Քանի դեռ Ֆրանսիական ու անգլիական բանակները խրված էին Գալիպոլիի թերակղզու ճակատում, նրանց ռուս դաշնակիցը համառորեն առաջ էր շարժվում Փոքր Ասիայի հյուսիսարևելյան հատվածում: 1915թ. դեկտեմբերին ռուսական զորքերն արդեն հասել էին Կովկասի ռազմաճակատի գիծը մի քանի հարյուր մղոն տարածության վրա և 1916թ. հունվարի ընթացքում գրավել էր գրում քաղաքի շուրջ գտնվող տարածքը:

Այդ նույն ժամանակ ռուսական մեկ այլ հզոր բանակ ճեղքեց Պարսկական ռազմաճակատը և հունվարի առաջին օրերին հասավ Նամաղան քաղաքին՝ նպատակ ունենալով միավորվել Միջագետքում գտնվող բրիտանական զորքերի հետ:

Մեզ լուրեր հասան, թե թուրք առաջնորդները վերստին

պարտաստիվում են րեդահանել Կոստանդնուպոլիսը: Դա 1916թ. մարտի 18-ի կրկնությունն էր. անգլիացիներն ու ֆրանսիացիները նորից ջարդում էին դռները:

Երկրորդ անգամ պարահեց անսպասելին, և նորից թուրքերը սխալմամբ փառաբանեցին Ալլահին. նրանք պետք է փառաբանեին անգլիական ու ֆրանսիական դիվանագիտությունը: Այն պահին, երբ թուրքերի դիմադրությունը հերզ-հերն թուլանում էր, իսկ նրանց կորուստները հասել էին ասորաբաշխական թվերի, ֆրանսիացիներն ու անգլիացիներն անսպասելի որոշեցին հեռանալ Գալիպոլի թերակղզուց: 1916թ. հունվարի 8-ի լույս 9-ի գիշերը թշնամու զորքերը նստեցին իրենց սպասող նավերը և հեռացան՝ հերևում թողնելով հսկայական քանակությամբ ռազմանյութ ու սննդամթերք:

Անմիջապես բոլոր ուժերը հետ կանչվեցին Դարդանելից, և թուրքերը սկսեցին վերակազմավորել նոսրացած զնդերը՝ ռուսական սպառնալիքը չեզոքացնելու համար:

Վերադառնանք, սակայն, Պարսկական ու Կովկասյան ռազմաճակատներին և րեսնենք, թե ինչ կարարվեց այնպեղ:

Թուրքական ուժերը Միջագետքի ճակարից շարժվեցին հյուսիս՝ դեպի Կովկասյան ռազմաճակատ՝ մտադրվելով ճեղքել ռուսական պաշտպանական գծերը և ռուսներից ազարել թուրքական խոշոր քաղաքներից մի քանիսը: Փետրվարի կեսերին, սակայն, թուրքական զրոհները հետ մղվեցին և ուղեկցվեցին ծանր կորուստներով: Շուրջ 40000 թուրք սպանվեց, և 20000-ը գերի ընկավ: Ռուսները հաղթում էին ամենուրեք: Նրանց ձեռքին հայտնվեցին ծաղկուն քաղաքներ Վանը, Բիթլիսը և Մուշը, ինչպես նաև դրանք շրջապարող բազմաթիվ կարևոր ավաններ և Տրապիզոնի նավահանգիստը՝ ամենամեծը Սև ծովում: 1916թ. ապրիլի վերջին օրը ռուսները հայտնվեցին Կոստանդնուպոլսից 445 մղոն հեռավորության վրա:

Իրավիճակը Պարսկական ռազմաճակատում, սակայն, սկզբում ինչ-որ միտքիկ երանգավորում ստացավ: Ռուսական զորքերը, որ Պարսկաստանի փարածքով ճանապարհ էին հարթում դեպի Նամադան քաղաք՝ միանալու Միջագետքի բրիտանական ուժերին, հանկարծ պարզեցին, որ անգլիացիները շարժվելու ոչ մի ցանկություն չունեն: Այդ ընթացքում թուրքերն արդեն հետ էին բերել իրենց ուժերը Գալիպոլից, և մայիսի երկրորդ կեսին նրանց հաջողվեց հետ մղել ռուսներին:

Ռոբերտը էր, սակայն, անգլիացի գեներալ Թաունսենդը և նրա 19000-հոգանոց բրիգադը, որը րեդակայված էր Կուս էլ Ամարա քաղաքում: Եվ ինչու՞ էին երեք ամիս այնպեղ հանգիստ կանգնել: Ռուսները հավանաբար մտորում էին այդ նույն հարցերի շուրջ:

Ռոբան էլ դա փարօրինակ ու ֆանտաստիկ թվա, 1916թ. ապրիլի 20-ին գեներալ Թաունսենդը հանձնվեց թուրքերին, որոնց ուժերը կազմում էին նրա բանակի մեկ երրորդը:

Թուրք գեներալներն այնպես էին զարմացել դրանից, որ գեներալ Թաունսենդը ստիպված եղավ բացատրել, որ իր բրիգադը գրավել էր Միջագետքը միայն մեկ նպատակով՝ պաշտպանել Անգլիայի շահերը Նոկաստանում ու Պարսկաստանում օտարերկրյա թշնամիներից:

Նազիվ էին ապշահար թուրքերը սթափվել այս հաջողությունից և գեներալի ակնարկից, երբ րեդի ունեցավ ավելի ցնցող մի բան. գեներալ Թաունսենդն առաջարկեց երեք հարյուր հազար բրիտանական ֆուստ սրետիկնզ վճարել թուրքերին, եթե իր բանակը ազատ արձակվի, և ինքն ազնիվ խոսք է րալիս, որ իրենք չեն վնասի թուրքերին ո՛չ Միջագետքի, ո՛չ էլ մեկ այլ ռազմաճակատում:

Դա հսկայական գումար էր՝ չափազանց գայթակղիչ թուրքերի համար, ու միայն գերմանացի դաշնակիցների և խորհրդականների ներկայությունն էր, որ խանգարեց թուրքերին ընդունելու նման անթաքույց առաջարկված կաշառքը: Այդ իսկ պարճառով գեներալ Թաունսենդի բրիգադը հանձնվեց

անվերապահորեն ու անիմաստ. նրանք դարձան պարերագմի գերիներ: Այն գինը, որ Թաունսհենդի բրիգադի զինվորները վճարեցին իրենց արյամբ ու չարչարանքներով, հավանաբար չունի հավասարը պարսության մեջ: Դիվա-նագիությունը շահեց ևս մեկ միավոր, ինչի մասին 19000 զինվորների մեծ մասն այդպես էլ չտեսավ:

Գեներալ Թաունսհենդն ուղարկվեց Կոստանդնուպոլիս, և բանտարկության ընթացքում պահվում էր Բոսֆորի ափին գտնվող դոյակում, սակայն նրա զինվորները նույնչափ բախտավոր չգտնվեցին: Սկզբում նրանց բաժանեցին ըստ ազգության, հետո՝ ըստ դավանանքի: Նրանցից երեք հազարին գրկեցին հագուստից, հետո ենթարկեցին կտրանքների, դաժանության և անմարդկային վերաբերմունքի հնարավոր բոլոր ձևերին: Մի քանի հարյուր մարդ սպանվեց նույն պահին: Միայն նրանք, ովքեր ունեին հնդկական ծագում, և բրիտանական զաղութների այն ներկայացուցիչները, ովքեր մահմեդական էին, արժանացան քիչ թե շատ մարդկային վերաբերմունքի: Բացառություն չարվեց նույնիսկ երեք հարյուր բրիտանացի սպաների համար. նրանց ստիպեցին հարյուրավոր մղոններ ոտքով անցնել՝ առանց բավարար սննդի կամ բժշկական օգնության: Գեներալ Թաունսհենդի բրիգադի միայն մի չնչին մասը կենդանի հասավ Կոստանդնուպոլիսի ու Էսկի-Շեհիրի կալանավայրեր:

Բանակի հանձնվելուց և այն ցրելուց մի քանի ամիս անց՝ Մոսուլ գնալիս, ես անցնում էի Միջագետքի հովտով: Դարեհ թագավորի հնադարյան Դարրա մայրաքաղաքում ես տեսա ոսկորներ ու կմախքներ, որ հավանաբար պարկանում էին այն հինգ հարյուր անգլիացիներին: Առաջին բանը, որ նկատեցի, այն էր, որ բոլոր դիակները բաց շագանակագույն մազեր ունեին: Պարզ էր, որ դրանք ո՛չ հայեր էին, ո՛չ էլ թուրքեր:

Ավելի ուշ տեղի բնակիչները և պոռոտախոս սպաներն ու պաշտոնյաները հայտնեցին, որ մի քանի հարյուր բրիտանացի զինվորներ թալանվել, մերկացվել ու ներվել են այն

հսկա փոսը, որտեղ հիմա գտնվում էր կմախքների մեծ մասը: Մոտակայքով հոսող առվակը հեղեղել էր փոսը, և գերիները խեղդվել էին ճիշտ այնպես, ինչպես դա կատարվում էր Դարեհ թագավորի օրոք: Ես նրանց կմախք անվանեցի, սակայն նրանք դեռևս քայքայման փարբեր փուլերում էին:

Ներոսները երբեմն բավական փարօրինակ ձևով են մահանում:

ԳԼՈՒԽ 7

ՀԱՐԵՄԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐ

Գալիպոլիի թերակղզում ամիսներ շարունակ կռվելուց հետո մեր դիվիզիան գրեթե ոչնչացվել էր: 1916թ. հունվարի 14-ին նրանք, ովքեր ողջ էին մնացել, ճամփա ընկան դեպի Կոստանդնուպոլիս՝ վերակազմավորվելու և վերազինվելու: Կորուստները համալրելու համար պետք էր վարժեցնել հարյուրավոր նոր մարդկանց: Սա մեծ աշխատանք էր, որ կպահանջեր մի քանի ամիս: Ես նշանակվել էի Պահուստային հրետանային առաջին գումարտակի հրամանատար: Գումարտակը փեղակայված էր Ոսկեղջյուրի ափին կանգնած Ռամի Կիչլայում: Մինչ նոր պարտականություններին անցնելը ես մեկ շաբաթ արձակուրդ ստացա:

Կեսօրին թափառում էի Սպամբուլի փողոցներում ու անհամբերությամբ սպասում, թե երբ է անցնելու այն մի քանի ժամը, որպեսզի կարողանայի Մուհարեմի փուն գնալ: Մտքերս սաստկացող կասկածների, անհետացող հույզերի ու դառը փխրության խառնուրդ էին՝ Ջեմիլեն... Ես կանգ առա հեռագրատան մոտ: Նորից հեռագրեցի ծնողներին ու կարգադրեցի, որ պարասխասն ինձ բերեն Փաշայի փուն:

Քաղաքում պարապ-սարապ գրոսնում էի, երբ սկսեցի նկատել այն մեծ փոփոխությունները, որ տեղի էին ունեցել այս երբեմնի ծաղկուն թաղամասում: Չկային այլևս շքեղ հագնված կանայք ու երեխաներ. հիմա նրանց հագուստը մաշված էր, նույնիսկ կեցվածքը՝ հոգնած ու խղճուկ: Դժվարություններն ու կարիքն իրենց գործն արել էին: Ես րեսնում էի մարդկանց, որ չքավորության շեմին էին: Հացի խանութի առջև գոյացած հերթի մեջ կանգնած մարդիկ, որ սպասում էին հացի իրենց օրաբաժինը ստանալուն, հյուծված էին, նիհարած դեմքերով,

գունապ ու մռայլ:

Յուրաքանչյուր երկրորդ շքամուտքի վրա կախված էին սգո պաստառներ: Սպամբուլը՝ Մարմարայի այդ մարգարիպը, նմանվել էր մի կնոջ, որ փկարության, վշտի պարճառով ծերության շեմին կորցրել էր իր գեղեցկությունն ու հմայքը:

Այն մի քանի շուկաները, որ դեռ բաց էին, լի էին գերմանացի սպաներով, ովքեր գնում էին հնարավոր ամեն փեսակի մթերք հայրենիքում մնացած իրենց ընտանիքների համար:

Ամենախղճուկ սննդամթերքի համար սահմանված էին չափազանց բարձր գներ, և ամեն օր շուկաներում ընտանեկան ունեցվածքը փոխանակվում էր առաջին անհրաժեշտության ապրանքներով:

Եթե այդպիսին էր միջին դասի վիճակը, ես վախենում էի նույնիսկ մտածել այն գրկանքների մասին, որ կրում էին աղքատները, որոնք քիչ թե շատ ապահովվածներից առնվազն երկու անգամ շատ էին: Երբ անցնում էի շուկաներից մեկի միջով, լսեցի, թե ինչպես են պարմում թերսնումից ու հիվանդություններից մեռնող հազարավոր երեխաների մասին: Լսեցի պարմություններ հուսահատ կանանց ավազակախմբերի մասին, որոնք գիշերները կողոպտում էին սննդամթերքի խանութները կամ հարձակվում էին անմեղ ճամփորդների վրա:

Փողոցները լի էին մուրացկաններով:

Ես քայլեցի դեպի Մուլթան Բայազիդի թաղամաս, որտեղ ուշադրությունս գրավել էր Էմին բեյի սրճարանը: Ես գիտեի, որ դա բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաների և մահմեդական կղերականների հավաքատեղի է: Հանկարծ մտքովս անցավ՝ եթե ես գնամ այնտեղ ու նստեմ որոշ ժամանակ, ապա կարող եմ ինչ-որ բան իմանալ երկրի ստորին շրջաններում փիրող իրավիճակի և հայերին վերաբերող նոր զարգացումների մասին:

Ես քայլեցի սրճարանի գլխավոր սրահի միջով և հայրնվեցի շինության հետևում գտնվող փոքր այգում, որտեղ նստած էին թուրք սպաների և պաշտոնյաների մի քանի խմբեր: Նրանց

խոսակցության իմաստը հասկանալը դժվար չէր: Մինչ այն-
 րեղ կանգնած նայում էի այս ու այն կողմ, նկատեցի մի
 սեղան, որի շուրջը նստած էին չորս բարձրաստիճան սպաներ:
 Նամարձակությունս արդարացնելու համար ես որոշեցի
 հույսս դնել շքանշաններին վրա. մտքեցա նրանց ու ժպտացի,
 ինչպես ինձ թվաց՝ իմ ամենաբժնող ժպիտով, և նրանց հղեցի
 ավանդական «*Էս-սելխամ-սելթում*» թուրքական ող-
 ջույնը:

Նրանք նայեցին վրաս, ու հանկարծ խոսակցությունը դադա-
 րեց: Շքանշաններս արեցին իրենց գործը: Նրանք ուրբի ելան
 ու միասին պարասխանեցին՝ *Ալեթում Էս-սելխամ*:

Թուրք սպաները միանգամայն սիրալիր առաջարկեցին
 ինձ միանալ իրենց: Ես գրեթե վստահ էի, որ նրանք չեն
 կասկածում իմ հայ լինելու մասին:

Սակայն, միևնույն ժամանակ, ինձ վրա ուղղված նրանց աչքե-
 րի սուր արտահայտությունից հասկացա, որ նրանք կցանկա-
 նային իմ մասին ավելին իմանալ:

Սպաներից մեկը նկատեց, որ ես հոգնած քնք ունեմ,
 իսկ մյուսը հարցրեց, թե որտեղից եմ գալիս: Երբ ես գլանակ
 վերցրի, նա կռացավ և համառորեն ինձ կրակ առաջարկեց՝
 միևնույն ժամանակ ուշադիր զննելով շքանշաններս:

- Դարդանելից, որտեղ կռվում էի գյավուրների դեմ, -
 պարասխանեցի ես:

Դա նրանց չափազանց հեղափոխեց. ուզում էին իմանալ՝
 արդյոք անհավարները շա՛ր գինվոր ունեն և մե՞ծ վնաս են
 պատճառել մեր պաշտպանական դիրքերին:

- Բացարձակ, - սրեցի ես, - հարկապես այն բանից հետո,
 երբ մենք առաջ բերեցինք Մուհամեդի Խերխահի Շերեֆը
 (սրբազան զգեստը): Մենք մի քանի մարդ կորցրինք, մինչդեռ
 գյավուրները՝ անթիվ»:

Եթե ցանկանում ես երջանկացնել մարդկանց, ովքեր
 ճշմարտության փոխարեն գերադասում են սրեր լսել, ապա
 բացարձակ սրից ավելի լավը չկա:

Նրանք նորից սկսեցին ազարգրուցել: Բոլորը համա-ձայնե-
 ցին, որ թուրքերը շուրով կհաղթեն պարերագմում՝ հարկա-
 պես հաշվի առնելով այն, որ բուլղարացիները միացել են
 նրանց:

- Լինում են ժամանակներ, - նկատեց նրանցից մեկը, - երբ
 նույնիսկ գյավուրները կարող են օգրակար լինել, սակայն
 միշտ ավելի լավ է նրանց ճագարների նման ոչնչացնել, քան
 ընդունել եղբայրների պես:

Սակայն նրանց ճարտարախոսությունը հարկապես ի
 հայր եկավ այն ժամանակ, երբ սկսեցին խոսել հայերի մա-
 սին: Նրանք աբում էին հայերին ոչ միայն դավանանքի
 համար, այլև այն պարճառով, որ Թուրքիայում հայերը վե-
 րահսկում էին առևտրի հիմնական մասը: Նրանց նաև դուր
 չէր գալիս այն փաստը, որ հայերը ուրբաթ օրվա փոխարեն
 հանգստանում են կիրակի: Սակայն ամենից ավելի նրանց
 կարաղեցնում էր այն հանգամանքը, որ հարուստ հայերը
 շար ավելի փող ունեին, քան հարուստ թուրքերը: Նրանց չէր
 հետաքրքրում, որ նման բախտի արժանացել էին ընդամենը
 մի քանի հայ փաշաներ և խոշոր վաճառականներ:

Թուրք սպաներն անթաքույց բավականությամբ էին քն-
 նարկում այն միջոցառումները, որ ձեռնարկել էր կառավարութ-
 յան գլուխ կանգնած կուսակցությունը. որքան էլ ապշե-
 ցուցիչ և աներևակայելի թվար, մշակվել էր ծրագիր՝ Թուրքիա-
 յում հայ ժողովրդին բնաջնջելու համար: Որևէ մեկին, ով
 ծանոթ չէ թուրքերի մոլեռանդությանը, այս խոսակցու-
 թյունը կարող էր մղձավանջ թվալ: Ամենից ավելի ինձ մտահո-
 գեց նրանց լիակատար վստահությունը, որ կառավարութ-
 յունը բոլոր նահանգներ հարուկ գործակալներ է ուղարկել
 և ունի պաշտոնյաներ, ովքեր վճռական են և ընդունակ այդ
 սարսափելի ծրագիրն ի կատար ածելու համար:

Գնդիս մասին մի քանի ընդհանուր նախադասություններ
 արտասանելուց հետո ես ներողություն խնդրեցի և դուրս եկա
 փողոց՝ ավելի մտախոգված ծնողներին ճակատագրով, քան

նախկինում:

Կառքեր չէին երևում, ուստի վերադարձա Դիրեքլեր Արասի՝ մոտակա ռազմակայանը, որտեղ ձիուս թողել էի համհարզիս խնամքին:

Փաշայի փուն ուղևորվելիս ես ինձ բնավ երջանիկ մարդ չէի զգում:

Երբ դարպասներից ներս մտա ու իջա ձիուց, սիրտս լցված էր: Տերևագուրկ ծառերի մերկությունից դեպի դոյակ ձգվող երկար ծառուղին նմանվել էր դամբարան փանող ճանապարհի: Մռայլ ձմեռային այգի: Շքամուտքը ծածկված էր սգո պասապառներով: Մարտի դաշտում մահը բռնի էր ու գրոտնակային, սակայն սովորական մի բան, որն ընկալվում էր որպես գունագարդ դաժանություն, իսկ այստեղ՝ ռազմաճակարհից հեռու, մահը մի մռայլ, արյունը սառեցնող երևույթ էր:

Տարօրինակ արտաքինով մի ներքինի ինձ ուղեկցեց դեպի մեծ սրահը. այնտեղ նկարեցի ընկճված, սևագգեստ մեկին. ես դժվարությամբ ճանաչեցի Մուհարեմի մորը: Նա գրկեց ինձ ու լաց եղավ ձեռքերիս մեջ, իսկ ես փորձում էի հանգստացնել նրան:

Ես հարցրի Փաշայի մասին, սակայն նա գրեթե ուշագնաց էր: Օգնեցի նրան հասնել բազմոցին, իսկ ծառաները վագեցին Ֆերիդեի ու Ջեմիլեի հետևից:

Նավանաբար ավելի լավ կլիներ, եթե ներքինին աղջիկներին չկանչեր, քանի որ նրանք չոքեցին մոր ուրբերի մոտ և նույնպես սկսեցին լաց լինել: Ես այնպիսի մի դրության մեջ էի, որ անգամ հերոսն իրեն անօգնական կզգար, իսկ ես, եթե չեմ սխալվում, արդեն նշել եմ, որ հերոս չէի:

Վերջապես կանայք կարողացան փրկապետել իրենց: Ես համբուրեցի նրանց ձեռքերը. նախ՝ Ֆերիդեինը, հետո՝ Ջեմիլեինը:

Ջեմիլեն նայեց աչքերիս մեջ, ու նրա սև աչքերն այնքան խոստուն էին, որ սիրտս սկսեց քիչ ավելի արագ բաբախել:

Լռությունը խախտում էր միայն իմ խռպոտ ձայնը, որ

չափազանց բարձր էր հնչում: Ես սրիսկված էի պարմել այն բոլոր իրադարձությունների մասին, որոնք առնչվում էին ընկերոջս մահվանը, իսկ դա հաճելի գործ չէր: Երբ ավարտեցի, ոչ ոք չխոսեց. նրանք կույզ եկած նստել էին այնտեղ՝ սրահում, որն առաջին անգամ ամայի ու դաբարկ էր թվում: Պարսկական գորգերն ու հիասքանչ գոբելեններն անհետացել էին: Չկային անգին խճանկարներով սեղանները և գեղեցիկ նկարները, նույնիսկ ծաղկաման չկար: Տիմա չափազանց մեծ թվացող սենյակում միայն այս ու այն կողմ դրված մի քանի թախտ ու բազմոցներ կային, որոնց դիմաց փոքրիկ գորգեր էին զգված:

Ներս իմացա, որ նրանք սրիսկված էին բաժանել իրենց հարստության մեծ մասն ու ապրել աղքատության մեջ՝ վճարելու համար պերական անվերջանալի վարկերը, որոնք, Փաշայի կնոջ կարծիքով, ոչ մի արժեք չունեին: Նա շար դժգոհ էր կառավարությունից:

- Մենք փառապում էինք, բայց համբերում, - ասաց նա, - մինչև նրանք փարան Մուհարեմին: Դրանից հետո Փաշան բոլորովին հուսահատված էր և այլևս այստեղ մնալ չէր կարողանում. այգիները, ծառերը, հին արահետները՝ ամեն ինչ հիշեցնում էր Մուհարեմին:

Նա ժամերով դուրս չէր գալիս իր աշխատասենյակից: Նա այնպես էր ողբում որդու կորուստը, որ ուզում էր հեռանալ Մրամբուլից և առաքելությամբ մեկնել Արաբիա, որտեղ ենթադրաբար կօգտագործեր իր ազդեցությունը՝ թուրքերի համար ապահովելով արաբ շեյխերի աջակցությունը:

Երկու շաբաթից մենք մեկնում ենք. Փաշան ցանկանում է, որ մենք ուղեկցենք իրեն:

Նավանաբար ես հիմար փեսք ունեի, քանի որ հայացքս հառել էի մի կետի ու զգիտեի ինչ ասել:

«Ի՞նչ է կարարվում իմ փոքրիկ, սիրելի աշխարհի հետ», - հարցնում էի ինքս ինձ: - Ընկերս մեռավ, ծնողներիս ճակարագիրն անհայտ է, ամիսների, գուցե և փարիսների բաժանում սիրած էակից... Բոլոր մտերիմներս հանկարծ կորան. ես մի

բշված-կորած կաթիլ են օտար մարդկանց հորձանուբում»:

Մուհարեմի մայրն ինձ հանեց այդ քարացած վիճակից՝ հարցնելով՝ ծնողներիցս որևէ լուր ունե՞մ: Երբ ասացի, որ արդեն երկու ամիս է, ինչ ոչինչ չեմ լսել, նա մի պահ մոռացավ սեփական վիշտը՝ ինձ մխիթարելու համար: Նա հորդորում էր ինձ չհուսահատվել. վստահ էր, որ իմ մարտական վաստակը կփրկի նրանց, քանի որ հրաման էր արձակվել՝ հավատարիմ քրիստոնյա զինվորների ընտանիքներին խնայել և հեռու պահել աքսորներից ու ջարդերից:

Օրը թեքվեց դեպի երեկո, սակայն ես դեռ որևէ առիթ չէի ունեցել գեթ մեկ բառ փոխանակելու Ջեմիլեի հետ: Վերկացա, որ հեռանամ, սակայն նրանք այդ մասին լսել անգամ չցանկացան: Ես պետք է մի վերջին գիշեր անցկացնեի նրանց տանը ու կիսեի նրանց մենությունը, որը պատերազմող աշխարհում կանանց հասու կարծես միակ բանն էր:

«Որոշ փղամարդկանց համար էլ», - մտածեցի ես:

Ճաշից առաջ ինձ հաջողվեց շնջալ Ջեմիլեին. «Կարապետի մոտ, ուրբաթ՝ երկուսին»:

Հաջորդ օրը ես մի վերջին անգամ թափառեցի ձմեռային անկենդան այգում ու միայնակ նստեցի լողավազանի մոտ դրված նստարանին:

Հաջորդ երեք օրերը դանդաղ ընթացան, յուրաքանչյուրը՝ հավերժություն, ամեն բույն՝ հազար վայրկյան, ամեն օրը՝ հազար ժամ: Վերջապես հեռագիր եկավ. ենթադրաբար՝ մորիցս: Այնպե՞ղ գրված էր, որ իրենք բոլորը լավ են ու ապահով: Սակայն ստորագրությունն ինձ կասկածելի թվաց. ստորագրված էր՝ «փրկիկն Վարդուհի Թորոսյան», մինչդեռ մայրս նամակներում միշտ ստորագրում էր՝ «Վարդե Թորոսյան»:

Նեռագրի վավերականությունը կասկածներ հարուցեց, և ես անմիջապես երկու նամակ գրեցի մորս, երկուսն էլ ուղարկեցի հարուկ առաքման պատվերով, սակայն օրվա փարբեր ժամերին: Պատասխանի համար կպահանջվեր երկու

շաբաթ:

Ուրբաթ օրը հանդիպեցի Ջեմիլեին Կարապետի տանը, և մենք անմիջապես ուղևորվեցինք Մարմարայի ավին գտնվող Մաքրիքոյ կոչվող փոքրիկ արվարձանը:

Ձմեռային մեղմ օր էր, ու մենք քայլում էինք ամայի ափով, մինչև հասանք մի փոքրիկ փողավարի: Նստեցինք այնպե՞ղ՝ բոլորից մեկուսացած: Ես սեղմեցի Ջեմիլեին սրտիս ու համբուրեցի նրան:

Հանկարծ ինձ թվաց, թե Մուհարեմի պատմածը փենդի մեջ գտնվող հավատարիմ ընկերոջ վարմունք էր: Անհնար էր, որ դա ճշմարիտ լիներ, սակայն ներքուստ զգում էի, որ այդպես է:

Ես ժոմանքիկ անձնավորություն չեմ ու երբեմն մտորում եմ՝ արդյոք սիրո մեջ չափից ավելի զո՞ւսալ չէի կամ նույնիսկ կարուկ:

Ես համբուրեցի Ջեմիլեին ու արեցի մի բան, որ երբևէ չէի արել. բարձրացրի նրա ձեռքերը բողբոջող եթերային մեղրաքսը: Հիշում եմ վախի սրվելները, որ հայտնվեցին նրա խոշոր աչքերում: Նա ձգվեց համբուրյի համար, իջեցրեց դողդոջուն թարթիչները:

- Ջեմիլե՛, թևիդ, ձախ թևիդ փզեղ մի սալի կա՛, - հարցրի ես հուզված:

Նա կարծես վախեցավ:

- Այո, - պատասխանեց նա, - բայց դու որպե՞ղի՞ց գիպես:

Սպին այնպիսին էր, ինչպես նկարագրել էր Մուհարեմը. խաչի թույլ ուրվագիծ՝ կնճռոտ մաշկի տակ:

Բառերը կուլ փալով՝ արագ պատմեցի նրան այն գաղտնիքը, որ բացել էր Մուհարեմը: Ես ցանկանում էի, որ նա բացարձակ երջանիկ լինի, քանզի գիտեի, որ նրան մեծապես մտահոգում էր այն փաստը, որ ինքը մահմեդական է, ուրեմն երբեք չի կարող ամուսնանալ քրիստոնյայի հետ: Խոսքերը թռչում էին շուրթերիցս, ու նա ծիծաղում էր երջանկությունից. աչքերը շողում էին, դեմքը պայծառ էր, այտերը՝ կարմրած:

Մենք այնպեղ մնացինք մինչև արևամուտ: Ջեմիլեն սկսեց հազալ, ու ես աղաչեցի նրան զգույշ լինել ու նախաբեցի մրսածության համար:

- Նոր չեմ մրսել, - պարասխանեց նա - հին բան է:

Այնպե՛ս էի ուզում մնալ նրա հետ, ինչպես ինքն էր ուզում մնալ ինձ հետ:

Դեպի Կարապետի փուն հեղարձի ճանապարհին Ջեմիլեն լուռ էր, ես էլ չէի խոսում: Նա սկսեց լաց լինել ու աղաչում էր, որ մի հնար գտնեմ իրեն ինձ մոտ պահելու: Կարծես վախենում էր, որ եթե բաժանվենք, այլևս երբեք չհանդիպենք: Նա խոսում էր ինչ-որ նախազգացումից ու պարերագմի բոլոր վրանգների մասին:

Աշխարհում ամենից շար ցանկանում էի նրա հետ լինել, սակայն երկուսս էլ հասկանում էինք, որ դա անհնար է: Մենք երդվեցինք հավերժ սիրել ու ընդմիշտ նվիրվել միմյանց: Նա նորից սկսեց հազալ, ու ես թիկնոցս զցեցի նրա ուսերին: Ճանապարհը երկար էր, ու կառքը, որ վարձել էի, քաշում էր մի շար ծեր ձի: Երկար ու երջանիկ ուղևորություն էր՝ լի սիրով ու ապագայի ծրագրերով:

Դա մեր վերջին փունն էր: Նաջորդ օրը արձակուրդս ավարտվեց:

Մեկ շաբաթ անց Փաշայի կինն ու նրա դուստրերն ար-դեն մեկնում էին Արաբիա, ու ես գնացի «Նայդար փաշա» կայարան՝ նրանց ճանապարհելու: Ճանապարհելու էր եկել բարեկամների ու ընկերների մի մեծ խումբ, այնպես որ ես կանգնեցի քիչ հեռու:

Ջեմիլեն րեսավ ինձ և ձեռքով արեց, ու մինչ ես կհասկանայի, թե ինչպես նա հայտնվեց իմ գրկում, արդեն համբուրում էի նրան: Նույնիսկ այդ պահին մրսածում էի, թե ինչ կարող է սպասել Ջեմիլեին, քանզի այնպեղ ներկա թուրք վերնախավի փիկնայք խսրագույնս հեղում էին իրենց սոցիալական դասի պայմանականություններին: Սակայն հրաժեշտներն ու պարերագմը նույնիսկ ազնվականներին էին հանդուրժող

դարձնում:

Ներո Փաշայի կինն ու Ֆերիդեն գրկեցին ինձ և խնդրեցին Ալլահին ու Մուհարեմի հոգուն պաշտպանել ինձ:

Ննչեց սուլիջի ձայնը: Աղմուկ ու խառնաշփոթ, շարժող գնացք, ծածանվող թաշկինակներ, հետո ինձ համար չմնաց ոչինչ՝ մենակությունից բացի, որն այնքան կարարյալ էր ու ոչնչացնող, որ աշխարհը դարձավ մի անապատ, որտեղ ես կանգնած էի միայնակ, իսկ շուրջս շարժվում էին մարդկային սրվերներ:

ԳԼՈՒԽ 8

ԾՆՈՂՆԵՐԻՍ ՏԵՈՒՐ ԾԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Դրանք սարսափելի, փազնապալի օրեր էին. մրաձելու ժամանակ չկար: Դրանք նաև հյուժող օրեր էին: Առավոտից երեկո աղմուկ-աղաղակ, անցուղարձ... ու նորակոչիկներին վարժեցնել դաժան պայմաններում:

Ժամանում էին թուրք երիտասարդ գյուղացիների խմբեր, և վեց ամսվա ընթացքում մենք պետք է նրանց սովորեցնեինք զինվորական ծառայության փարբերը, հետո ենթարկեինք արագացված վարժանքի, որպեսզի նրանց անհապաղ կլաներ պարերազմի անկուշտ որովայնը: Երբեմն ես մրաձում եմ, թե ինչպես էր մեզ հաջողվում նրանց որևէ բան սովորեցնել. այս նորակոչիկների ուղեղն աներևակայելի դանդաղ էր աշխատում, փարբական կրթություն անգամ չունեին:

Այն, ինչը նրանց հստակ սովորեցնում էին, հավաքն էր ու հնազանդությունը այն ճակատագրի հանդեպ, որ նրանց պարզել էր Ալլահը: Ես կարծում եմ, որ մեր՝ սպաներիս բախարը բերել էր, որ նորակոչիկներն ունեին այդ հավաքը, հակառակ դեպքում այդպես անփորձունք չէին դիմանա:

Նրանց վիճակն ինձ անբանելի էր թվում: Բարաքներում կյանքն անասելի կեղտի մեջ էր ընթանում. հիգիենան անծանոթ էր նրանց, նողկալի ուրելիքը մարտցվում էր նույնքան նողկալի ու անկազմակերպ խոհանոցներից:

Ճաշի ժամին նրանք կենդանիներից շարք չէին փարբերվում. զինվորների օրաբաժինը կազմում էր մեկ քառորդ ֆունտ միս, վեց ունցիա բրինձ և քառորդ ֆունտ հաց: Իրականում նրանք մշտապես քաղցած էին: Երբ հնչում էր ճաշի կանչող շփոորը, բարաքներում զեփնին նստելու համար քաշքշուկ էր սկսվում: Ութհոգանոց խմբերը զեփնին շրջան էին կազմում, փայտյա

գդալները օդ բարձրացրած՝ հրամանի էին սպասում: Ջրիկ ապուրով ընդհանուր ամանը, որում լողում էր խաշած մսի մի կփոր, դրվում էր շրջանի կենտրոնում, հետո կապրալները միսը կփորափում էին ինը փոքրիկ կփորների: Այնուհետև փրվում էր ճաշը սկսելու հրաման, ու ամեն մեկը գդալը կափաղի մրցնում էր ամանի մեջ՝ ջանալով կուլ փայլ հնարավորինս շարք հեղուկ: Ճաշն ավարտված էր: Կեղտոտ մարմներն ու գդալները քսում էին համազգեստներին ու փառաբանում Ալլահին: Նրանց աշխատավարձը ամսական քսան սենթ էր:

Ամեն օր մենք շարունակում էինք անողորմ վարժանքը, ու ամեն Ասրծո օր ես մորիցս լուր էի սպասում:

Փետրվարի կեսերին այլևս ի վիճակի չէի գալել անհանգստությունս. դիմեցի Պարերազմի նախարարություն՝ խնդրանքով՝ օժանդակել ինձ ծնողներիս ճակատագրի պարզելու հարցում: Նաբուկ առաքման ծառայության միջոցով ուղարկված նամակներս անպարասխան մնացին, պարասխան չկար նաև իմ ամենաբարձր հեռագրերին:

Ինձ ընդունեց Էնվեր փաշայի օգնականը և լսելով պարմությունս՝ հեռագիր ուղարկեց Էվերեկի կայմակամին (շրջանի փեսուչին)՝ խնդրելով անմիջապես փողեկացնել կապիտան Թորոսյանի ընտանիքի գրնվելու վայրի մասին: Օգնականն անկեղծորեն ցանկանում էր օգնել և ասաց, որ վերադառնամ երկու օր անց: Այն ժամանակ պարասխանն արդեն պետք է որ եկած լիներ:

Երբ վերադարձա երկու օրից, նրա դեմքից հասկացա, որ ես իմ կանխագացումներում չէի սխալվել: Նա ինձ հանձնեց Ջեքիի՝ Էվերեկի կայմակամի կողմից ստորագրված հեռագիրը, որն ուղղված էր Պարերազմի նախարարին: Այնպեղ ասված էր, որ Սարգիս բեյ Թորոսյանի՝ Նորին գերագանցության բանակի հրեփանային կապիտանի ընտանիքը սխալմամբ արքայվել է, և որ նա փորձում է գրնել նրանց ու ապահով կերպով փուն վերադարձնել:

Ես սարսափելի վրդովված էի, սակայն միանգամայն

անօգնական: Աղաչեցի Էնվերի օգնականին անձամբ հեղափոխությունը և այս հարցին ու փորձել գրանցել ծնողներին: Նա մի քանի հեռագիր ուղարկեց հայ փախստականների աքաղաղությանը և երկայնքով փողոցներով կտրեց և ասաց, որ վերադառնամ մեկ շաբաթ հետո:

Շաբաթ շաբաթի հետևից ես գնում էի Պարտիզանական խորհուրդում և ամեն անգամ վերադառնում էի ավելի դառնացած ու հուսահատ: Աներևակայելի էր թվում, որ իմ հայրն ու մայրը օրորվելով, անհասարակ քայլերով իրենց մարմինը քարշ են փայլա այն հանցագործների ու այլասերվածների մարմինների փակ, որոնց ազատել էին բանտերից հենց այդ նպատակով: Նախապես էր, որ հայրս արդեն մեռած-ընկած էր ճանապարհին և գիշարիցների բաժին էր դարձել:

Վերջապես, հանգստության մի օր Կոստանտնուպոլսում թափառելիս ես հայրնվեցի քաղաքի այն թաղամասում, որտեղ, ըստ Կարապետի փողոցային, մի քանի էվերեկցի դեռ զբաղվում էր մանրածախ առևտրով: Ես գրա նրանցից մեկին, ու նա ինձ գողտիկ փողոցներով, որ մի հայկական ընտանիք նախորդ գիշեր էվերեկցի ժամանակ է քաղաք և թաքնվում է կողքի փողոցում գրանվող փանը:

Ես գրա նշված հասցեն ու մի քանի անգամ թակեցի դուռը, սակայն ոչ ոք չհայտնվեց: Ինձ թվաց, թե վարագույրը մի պահ շարժվեց: Խոսեցի հայերեն՝ խնդրելով ինձ ներս թողնել: Վախեցած մի կին դուռս նայեց լուսամուտից: Ես խնդրեցի նրան բացել դուռը, ասացի, որ վախենալու ոչինչ չկա, սակայն նա, փնտրելով համազգեստ, շարունակում էր փախուսել: Նավանաբար աչքերին չէր հավաքում, որ իր դիմաց հայ է կանգնած՝ թուրք սպայի համազգեստով: Սակայն, լսելով Թորոսյանների անունը, նա ինձ ներս թողեց, քանի որ էվերեկցիում ճանաչում էր այդպիսի ընտանիք: Կինն ինձ փախուցրեց ձեռքերով կանչեց՝ Գրիգոր: Դանդաղ բացվեց դռնակը, ու մի փողոցում գլուխ գոլորտում դուռս նայեց:

Ես ասացի, թե ինչու եմ եկել: Նա դուռս եկավ ու գրկեց ինձ: Երևի պարզապես երջանիկ էր՝ գիպակցելով, որ թուրքերի ձեռքը չի ընկել:

Ներսիս փոշոք ձեռնահարկում մենք նստեցինք նեղիկ մահճակալին, ու նա ինձ պարմեց էվերեկցի պարմությունը: Նրա դեռևս երիտասարդ դեմքը կնճռոտված էր, նիհար էր, աչքերը փախչող մարդու վախեցած հայացքով էին նայում: Նա սկսեց պարմել. «Էվերեկցիում վայրագությունները սկսվեցին 1915թ. հունիսի 6-ին: Բոլոր առողջ հայ փղամարդկանց ստիպեցին քայլել մի քանի մղոն քաղաքից հեռու՝ իբրև թե բանակի համար ճանապարհներ ու կամուրջներ կառուցելու: Փոխարենը նրանց գնդակահարեցին, իսկ մարմինները նետեցին մոտակա անտառները: Ներս կանանց ու երեխաներին վարեցին իրենց փողոցները քշեցին անհայտություններով: Ներս պարմում իմացանք, որ բազում օրեր քարքարոք, լեռնային ճանապարհներին քարշ գալուց հետո նրանց մեծ մասը մահացել էր սովից ու գրկանքներից: Այդ ժամանակ, կապիտան, ընդ ծնողներին ձեռք չբռնեցին, որովհետև դու թուրքական բանակի սպա ես:

Ինձ հաջողվեց փախչել ու թաքնվել հարևան գյուղում՝ ազդեցիկ թուրք բարեկամիս փանը: Ձեռնահարկի պարտուհանից փեսա այդ դժբախտների վարարումը, փեսա, թե ինչպես հարյուրավոր ամրակազմ երիտասարդներ պահակախմբերի ուղեկցությամբ անցան փողոցներով: Մուրթընկնելու պես վերադարձա մեր փուն, որտեղ կինս ու երեխաս թաքնված էին մեր ներքնահարկում կառուցված թաքստոցում: Նրանք վախեցած էին ու գրեթե ուշաթափ գարշահոլության մեջ ժամերով գրկվելու պարճառով: Ես նրանց վերս փախուցրա և ուշքի բերեցի: Մտածում էի, թե նրանց ինչպես անվտանգ դուռս հանեմ: Թուրք բարեկամիս փուն վերադառնալով՝ խնդրեցի, որ ինձ խորհուրդ փա, օգնի: Նա վախենում էր իշխանություններից, սակայն ցանկանում էր օգնել, այնպես որ հաջորդ օրն ուղարկեց իր ծառաներից մեկին մեր փուն՝ կնոջս ու երեխայիս

փրկելու: Թուրք ծառան պևրք է թուրքական զգեստ ու գլխաշոր փաներ կնոջս ու երեխայիս համար: Նա կափարեց իր խոսքումը, ու ընփանիքս աննկար դուրս եկավ քաղաքի դարպասներից: Ութշաբաթ ապրեցի թուրք բարեկամիս ընփանիքում: Հացս վաստակում էի՝ հարևան գյուղերում քաթան, մեփաքսաթել և կարի այլ պարագաներ վաճառելով: Մակայն շուրթով թուրք բարեկամս սկսեց անհանգստության նշաններ ցույց տալ ու ակնարկեց, որ Ալլահը գոհ չէ, որ ինքն իր հարկի փակ քրիստոնյայի է ապաստան փոխել: Ես որոշեցի նորից գաղտնի վերադառնալ Էվերեկ՝ տեսնելու, թե արդյոք իրավիճակը հանդարտվել է այնքան, որ մենք կարողանանք վերադառնալ: Քաղաքում փրկող ահն ու սարսափը և խուճապը չէին նվազել. քաղաքի հյուսիսային հատվածում բնակվող հարյուրավոր ընփանիքներ վարավել էին իրենց փոսերից ու աքսորվել: Այդ ժամանակ էր, որ հանդիպեցի ու խոսեցի ծնողներիդ հետ: Նրանք ամեն գնով փորձում էին պաշտպանվել կայմական Ջեքիի հեփապնդումներից: Քանի որ հայրնի էր, որ դու թուրքական բանակի սպա ես, ծնողներիդ խնդիրը բոլորին քաջ հայրնի էր: Ջեքին ամեն օր գործակալներ էր ուղարկում նրանց փուն ու սպառնում աքսորել, եթե մահմեդականություն չընդունեն և կրփսեր քրոջդ կնության չտան իր քեռորդուն: Դա կանխամտադրված փանջանքի մի ձև էր, որովհետև նա լավ գիտեր, որ մեծահասակ քրիստոնյաները երբեք չեն փոխի իրենց հավատքը, ավանդույթներն ու համոզմունքները: Նա հրաժարվում էր փոխանցել քո նամակները, ու երբ մայրդ գնաց նրա գրասենյակ՝ բողոքելու, կայմականը սպառնաց նրանց ամենանողկալի ձևով: Նա զգուշացրեց, որ հույս չդնեն իրենց սպա որդու վրա, քանզի նա կարող է ցանկացած պահի սպանվել: Մի անգամ էլ կայմականը կափաղեց ու թիկնապահներին հրամայեց մորդ փողոց նետել: Հայրդ, իհարկե, ավելի ահավոր ապրումների մեջ էր, քանի որ գիտեր, որ ամեն վայրկյան կարող են սպանել իրեն, իսկ մայրդ ու բույրդ կմնան, ինչպես մենք էինք կոչում նրան՝ գազան Ջեքիի «գթա-սրբու-

թյան» հույսին: Ահա այն ամենը, ինչ գիտեմ քո ծնողների ու քրոջ մասին: Թուրք բարեկամս լսել էր խոջայի քարոզը. նա ցատումով անհիծում էր այն թուրքերին, ովքեր բարեկամանում են հայերի հետ, ու սպառնում էր, որ նրանք կզրկվեն ջեննաթից՝ դրախտից, ուստի սրիաված եղա հեռանալ»:

Ես երախտագիտությունս հայրներից Գրիգորին, նրան փոխեցի ունեցածս դրամը և շրապեցի մեր բանակապետի: Ողջ երեկոն անցկացրի Պափերազմի նախարարի անունով խնդրագիր գրելով. այնքան մեղադրում էի Էվերեկի կայմականին ապօրինի գործողությունների համար: Ես շարադրեցի թուրքական բանակում կափարած ծառայություններս, հիշեցրի այն բոլոր պարզների մասին, որ սրացել էի ու աղաչեցի, որ ծնողներիս հանդեպ կափարված սխալմունքն անմիջապես շրկվի:

Երկու օր հետո ինձ կանչեցին Պափերազմի նախարարություն: Նորից ինձ ողջունեց Էնվեր փաշայի օգնականը և հավաստեցրեց, որ ինքը նույնպես մտախոհված է: Նա ցույց տվեց նամակը, որ կցված էր իմ խնդրագրին: Այն ուղղված էր Թալեաթ փաշային՝ Ներքին գործերի նախարարին, և ափորագրված էր Էնվեր փաշայի կողմից: Նամակում տեղեկացվում էր Նորին գերագանցություն Թալեաթ փաշային, որ Պափերազմի նախարարությունը մեծ վրդովմունքով տեղեկացել է այն մասին, որ Էվերեկի կայմական Ջեքին, հակառակ գործող օրենքների, կամայականորեն հեփապնդել ու աքսորել է կապիտան Թորոսյանի ընփանիքին: Պահանջվում էր, որ կայմական Ջեքին պարժվի, իսկ կապիտան Թորոսյանի ընփանիքը գրավի ու տեղափոխվի Կոստանդնուպոլիս:

Օգնականը դրեց փաստաթղթերը ծրարի մեջ ու հրահանգեց ինձ փանել դրանք Ներքին գործերի նախարարություն և հնարավորության դեպքում հանձնել անձամբ Թալեաթ փաշային:

Ենթադրում եմ, որ հոգեկան վիճակս հայրնի դարձավ Թալեաթի քարտուղարին, երբ ես վերջապես նրա ուղեկցությամբ

յամբանցահատուկ գործակալներին պահակայիններին անվերջանալի շարքի միջով: Նավանաբար ձայնս մարնեց այն արելությունը, որ այրում էր սիրտս, ու գայրոյթս սեփական անօգնական վիճակի հանդեպ: Ես նկատեցի, որ նա նայում է ավրճանակիս պարյանին:

Օգնականը րեղեկացրեց, որ Նորին գերագանցություն Թալեսթ փաշան խորհրդակցության է, սակայն եթե հայրնեմ այցիս նպարակը, ապա հնարավոր է, որ կարողանա օգնել ինձ: Երևում էր, որ նա նույնչափ լարված էր, որքան ես:

Ես նրան ասացի՝ չափազանց կարևոր է, որ ես փաստաթղթերն անձամբ հանձնեմ Նորին գերագանցությանը:

- Ներողություն եմ խնդրում, - ասաց նա անգույն ձայնով, - սակայն դա անհնարին է: Փաշան ոչ որի առանց նախնական պայմանավորվածության չի ընդունում:

Ներագայում ես մրաձեցի, որ թերևս լավ էր, որ ես մասնավոր ընդունելության չարժանացա. հոգիս չափազանց դառնացած էր, ու մրթերս նորից սկսեցին պարվել վրիժառության շուրջ:

Երբ դուրս եկա Ներքին գործերի նախարարության շենքից, արդեն գիտեի, որ չարժի նրանցից օգնություն ակնկալել:

Ըստ օրենքի, համաձայն Մուսթեսնա կանոնի՝ ոչ մահմեդականների ընտանիքները ենթակա չէին հեղափոխումների: Թալեսթ փաշան, սակայն, արհամարհում էր այդ օրենքն այն աստիճանի, որ դա արելության առիթ դարձավ նրա ու Էնվեր փաշայի միջև: Նրանք, ովքեր հայրնվում էին Թալեսթի ճանապարհին, սպանվում էին բացահայտ կամ գաղտնի:

Մի առավոտ, երբ Ռամի բըշլայում մեծ թվով հանդիսարեսի ներկայությամբ վարժվող զինվորների սրուգարես էի անցկացնում, մի կին՝ արցունքներն աչքերին, մոտեցավ ինձ և լավկան ձայնով, թուրքերենով դիմեց ինձ. «Նարգելի՛ պարոն սպա, ես հայ կին եմ՝ Անգորայից, անունս Անիկ է: Երեք ամիս առաջ թուրքերն ամուսնուս փարան ճանապարհ կառուցելու, ու այլևս նրա մասին ոչ մի լուր չկա: Ամեն օր թուրք ռստիկանները

գալիս են իմ փուն, վիրավորում ու ծեծում են ինձ: Ես նրանց մի քիչ փող եմ տալիս, ու նրանք հեռանում են: Դա շարունակվում է արդեն երկար ժամանակ, ու ես պետք է ելք գտնեմ այս աստափելի իրավիճակից»:

Նայ լինելով՝ ես խղճացի նրան: Գնացի մեր Գլխավոր շարքայան և րեղեկանք վերցրի հրամանատար Ահմեդ բեյից: Սա անչափ ուրախացրեց կնոջը, և նա ինձ ընթրիքի հրավիրեց հաջորդ ուրբաթ երեկոյան:

Նշված ուրբաթ օրը ես գնացի Դեմիր Քափանի փողոց 15, Բեյ Օղլու հասցեով: Այս բնակարանի րերը օրիորդ Մոֆին էր՝ ծեր հույն մի կին, ով զբաղեցնում էր մի բանի սենյակ առաջին հարկում: Նա նաև շենքի դռնապանն էր: Ես արձակեցի սուրս, արքանակա, գուրիս և հանձնեցի դրանք օրիորդ Մոֆիին: Նա ներքև կանչեց Անիկին, և մենք միասին բարձրացանք չորրորդ հարկ, որտեղ գտնվում էր Անիկի բնակարանը: Սա շքեղ կահավորված բնակարան էր՝ մաքուր ու կոկիկ: Օդը լցված էր արաբական անուշահոտերով, որպիսք օգրագործում են թուրք կանայք: Ինձնից ու Անիկից բացի րանը ոչ ոք չկար: Նա սկսեց պարմել իր դժբախտությունների մասին:

Ժամը ուրիշն մոտ Անիկն ինձ գինի առաջարկեց, բայց ես հրաժարվեցի: Ութ անց կեսին ընթրիքը պարարաստ էր, և Անիկն ինձ համոզեց ուրելուց առաջ մի բանի բաժակ խմել: Ես միայն երկու բաժակ գինի ըմպեցի, իսկ ընթրիքից անմիջապես հետո, մինչ ես թուրքական սուրճ էի խմում, լավեցին բորբոքված ձայներ: Կասկածելով, որ ինչ-որ բան է կարարվում, ես բացեցի բնակարանի դուռը և վագեցի դեպի նախասրահ: Չայները գալիս էին ներքևից, ու ես լսեցի, թե ինչպես ինչ-որ մեկը բղավեց. «Դեկի գյավուր յուբարդդադըր, իշկնի բիթրեջեյիզ (անիժյալ գյավուրը վերևում է, մենք նրա վերջը կրանք)»:

Ժամը ուղիղ ինն էր: Ամեն բան ծրագրված էր:

Ես արագ վերադարձա սենյակ, վերցրի մի մեծ դանակ ու նորից դուրս վագեցի: Ամբոխն արդեն բարձրանում էր աստիճաններով:

Տիկին Անիկը նավթավառը պահել էր ձեռքին: Ես հարվածեցի լամպին, որն ընկավ գեղնին ու փշրվեց: Նեպո նրան հեպ հրեցի սենյակ, փակեցի դուռը ու նորից դուրս վազեցի: Ես կկարողանայի պաշտպանել ինձ, եթե սուրս ու արքանակա ինձ մոտ լինեին: Ես ուզում էի ցած վազել ու վերցնել դրանք սակայն դա անելու ոչ մի հնարավորություն չկար: Ցափ-կեցի ու կոտորեցի աստիճանավանդակի ջահը՝ թողնելով հարձակվողներին մթության մեջ: Խառնաշփոթի մեջ նրանք սկսեցին միմյանց հարվածել ու հրմշտել, քանզի կարծում էին, որ ես այնպեղ եմ, ու բղավում էին. «Գյավուր գեհիր թեևսիր իթմեմիշ թիր քաշալում (թույնը գյավուրի վրա չի ազդել, փախչենք)»:

Ինձ սպանելու ծրագիրը մշակել էր փիկին Անիկը:

Ես գիտեի, որ անհնար է երկրորդ հարկ իջնել, քանի որ նրանցից մի քանիսն այնպեղ ինձ էին սպասում: Սփիպված հեպ վազեցի ու բարձրացա շենքի փանիքը: Միբարս խառնում էր, գլուխս՝ պարսվում: Սկսեցի փսխել: Ծխնելույզի մոտ քսան բուպե նստելուց հեպո ներքև նայեցի՝ որոշելու համար, թե ինչպես կարող եմ դուրս պրծնել այդ թակարդից: Նարակից շինության փանիքը մեկ հարկ ներքև էր: Ներքև թռա, բացեցի ձեղնահարկի դուռը և ներս մտա: Չորս կողմը կարարյալ մթություն էր: Ես լուցկի վառեցի ու աստիճաններ փեսա:

Երկրորդ հարկում բանալու անցքից լույս էր երևում: Ես անցքից ներս նայեցի ու փեսա երիտասարդ մի աղջկա, որ, մահճակալին պառկած, գիրք էր կարդում: Կողքին նստած էր նրա մայրը և զբաղված էր հյուսելով:

Դուռը բացեցի ու ներս մտա: Աղջիկն ու մայրը սարսափած սկսեցին բղավել:

- Մի՛ բղավեք, ձեզ ոչինչ չի սպառնում, եթե հանգիստ մնաք, - փորձեցի հանգստացնել նրանց: Ես բացարթեցի, թե ինչ է փրկելի ունեցել ու աղաչեցի կնոջը օրհորդ Սոֆիի մոտից բերել սուրս ու արքանակա: Խնդրեցի նաև ոչինչ չասել իմ մասին:

Տինգ բուպե անց նա բերեց գենքս ու ասաց, որ փասը

ժանդարմ ու ոստիկան խուզարկում են վերևում գտնվող բնակարանները:

Ես դուրս եկա հեպրեի դռնից ու քայլեցի այնքան, մինչև գարս եկա գլխավոր փողոց: Այսպեղ կառք վարձեցի ու սլացա աղիղ Ռամի քըշա:

Նաչորդ օրը վաղ առավոտյան գնացի Պարերազմի նախարարություն և պարահարի մասին գեկուցեցի Ռիգա բեյին: Մենք միասին գնացինք Էնվեր փաշայի օգնականի աշխատասենյակ: Այնպեղ հավաքված սպաները սփիպեցին ինձ գնալ շարք-կայան՝ բժշկական հեպագուրության ու ասացին, որ հաչորդ օրը երեկոյան հանդիպեմ նրանց հեպ Բեյ Օղլու կազինոյում:

Այդպես էլ վարվեցի: Նաչորդ օրը երեկոյան գնացի Բեյ Օղլու կազինո, որպեղ նրանց բուրքին՝ Ջիային, Ազիին, Ալի բեյին և հինգ այլ սպաների, գրա կիսահարբած վիճակում: Նրանք ինձ հրավիրեցին միանալու իրենց և ավելի ուշ փեղեկացրին, որ հեպաքնության արդյունքում պարզվել է, որ հարձակվողներից չորսը վիրավորվել էր, որ հարձակումը մշակել էր Թալեթ փաշան իր սիրուհիներից մեկի՝ Ֆահրիե հանումի միջոցով. ինձ պեպք է սպանեին, իսկ դիակս թաքուն նեպրեին ծովը: Նշված Ֆահրիե հանումն այն ոճրագործներից էր, ով կորել էր Թուրքիայի թագաժառանգ արքայզն Յուսուֆ Իզեդդինի երակները:

Բարաքներ վերադառնալուց հեպո ես մի քանի ժամ զբաղված էի Ամերիկայում գտնվող եղբայրներիս նամակ գրելով: Նրանց փեղեկացրի թուրք կառավարության՝ հայ բնակչության արմարախիլ անելու ու ոչնչացնելու ծրագրերի մասին: Պարմեցի նաև մեր ընտանիքը գտնելու ապարդյուն ջանքերիս մասին: Ես գրում էի, որ չեմ պարկերացնում, թե ինչպես թուրքերը կարող են շարունակել դիմադրությունը, եթե, իհարկե, դաշնակիցներն ամբողջովին չլքեն թուրքական ռազմաճակարը: Ես վստահեցրի նրանց, որ, իմ կարծիքով, դաշնակիցները նման բան չեն անի, ընդհակառակը, կճնշեն ու

կսեղմեն թուրքերին բոլոր կողմերից, սակայն Կոստանդնուպոլիսը չեն գրավի: Համոզմունք հայտնեցի՝ եթե նման բան կատարվի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի արտաքին գործերի գերապեսչություններում խուճապ կառաջանա: Ես հորդորում էի եղբայրներին Կոստանդնուպոլիսի վերադարձը համարելու և Կոստանդնուպոլիսի վերադարձը համարելու և Կոստանդնուպոլիսի վերադարձը համարելու:

Իմ վիճակում գրավող մարդու համար նման նամակ գրելը հիմարություն էր ոչ միայն այն պարզապես, որ այն բացահայտվելու դեպքում ես կկանգնեի ռազմական արյանի առջև, այլև այն պարզապես, որ չկար նույնիսկ հույսի մի նշույլ, որ այն կհասնի եղբայրներին:

Իմ միակ հույսը ամերիկյան դեսպանությունն էր: Հաջորդ հանգստյան օրը գնացի Կարապետի մոտ, համագցեստի փոխնցիկ քաղաքացիական հազուստով քայլեցի դեպի դեսպանատուն: Նախասրահը լի էր դաշնակից երկրների քաղաքացիներով, ովքեր եկել էին հայցելու ամերիկացիների օգնությունը՝ իրենց հայրենակիցների վիճակը թեթևացնելու համար: Ես խոսեցի հայ թարգմանչի հետ, ներկայացրի վիճակս, պարզապես ռազմական ծառայությանս ու ընտանիքիս կործանման մասին: Նա մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեց անձիս հանդեպ և խոսքս արժանի ամեն ինչ, որպեսզի նամակս հասնի Ամերիկա առանց թուրքերի ձեռքն ընկնելու:

Իմ միակ հույսը ամերիկյան դեսպանությունն էր: Հաջորդ հանգստյան օրը գնացի Կարապետի մոտ, համագցեստի փոխնցիկ քաղաքացիական հազուստով քայլեցի դեպի դեսպանատուն: Նախասրահը լի էր դաշնակից երկրների քաղաքացիներով, ովքեր եկել էին հայցելու ամերիկացիների օգնությունը՝ իրենց հայրենակիցների վիճակը թեթևացնելու համար: Ես խոսեցի հայ թարգմանչի հետ, ներկայացրի վիճակս, պարզապես ռազմական ծառայությանս ու ընտանիքիս կործանման մասին: Նա մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեց անձիս հանդեպ և խոսքս արժանի ամեն ինչ, որպեսզի նամակս հասնի Ամերիկա առանց թուրքերի ձեռքն ընկնելու:

ԳԼՈՒԽ 9

ՄԱԿԵՂՈՆԻԱՅԻ ԵՎ ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ ՌԱԶՄԱԾԱԿԱՏՆԵՐՈՒԲՄ

Ողջ ամառ ու աշուն ես ջանասիրաբար, անդադար աշխատում էի մի գործի համար, որին այլևս նվիրված չէի: Ուրիշ ոչինչ չկար անելու, միտքս դրանով էր զբաղված. ես ավելի ու ավելի հաճախ էի մտածում վրիժառության մասին, մտքերս, սակայն, պարզվում էին հուսահատության փակ շրջանով, որից չկար փրկություն: Միակ հույսս այն էր, որ տեսնում էի կենտրոնական տերությունների ու նրանց դաշնակիցների ուժերի աստիճանական թուլացումը: Գուցե կգա ժամանակը, երբ ես կկարողանամ հարուցել թուրքերին ընտանիքիս կործանման համար. ես համոզված էի, որ նրանք մահացել են: Պարտերազմի նախարարությունից ոչ մի լուր չկար:

Թուրքիան մարդկային ուժի սարսափելի կորուստներ էր կրում, միևնույն ժամանակ մեծ ճնշման էր ենթարկվում գերմանացիների կողմից: 1916 թ. սեպտեմբերին Թուրքիան ստիպված եղավ հարյուրհազարանոց բանակ ուղարկել Բալկաններ:

Գերմանիան սկսեց լրջորեն զգալ քաղցի «դիտերայի» հետևանքները, որին ենթարկվել էր դաշնակիցների շրջափակման հետևանքով և ստիպված էր սննդամթերք առաքել Ասիայի ներքին շրջաններից: Ավստրո-Հունգարիան հետզհետե թուլանում էր ու Գալիցիայի ռազմաճակատում օգնության կարիք ուներ: Բուլղարացիները բավական խիզախ էին կռվում Մակեդոնիայի ռազմաճակատում, սակայն ծանր կորուստներ էին կրում:

Այդ ժամանակահատվածում բանակի Քսանտեկերոզ կորպուսը, որը կազմված էր թուրքական բանակի երեք

ամենահզոր՝ Քառասունվեցերորդ, Տասնհինգերորդ և Շիսունմեկերորդ դիվիզիաներից, հետք կանչվեց Զմյուռնիայի ծովագծից, որը հաջողությամբ պաշտպանում էր ու բերվեց Կոստանդնուպոլիս: Այսպես այն պետք է համարվեր, վերակազմավորվեր և ուղարկվեր եվրոպական ճակատներ՝ գերմանացիներին օգնելու:

Ես նոր նշանակում ստացա՝ Քառասունվեցերորդ հրետանային գնդի հրամանատար Ալի Ռիզա բեյի օգնական: Մտորաբաժանման սպաների հետ ունեցած գրույցներից տեղեկացա, որ Քառասունվեցերորդ դիվիզիայի հրամանատարը՝ գնդապետ Մահմուդ Բելիբ բեյը, բացահայտ կերպով հանդիմանում էր իշխող «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը և ընդդիմության մաս էր կազմում, որի առաջնորդների մեծ մասը սպանվել էր: Ես իմացա նաև, որ գնդապետը չէր արժանացել իր քաղաքական համախոհների ճակատագրին սոսկ այն պարճառով, որ ռազմագիտության ասպարեզում հեղինակություն էր և Ռազմական ակադեմիայում եղել էր Էնվերի ու Ջեմալի ուսուցիչը: Տեղեկացա նաև, որ Զմյուռնիայից Մուսթաֆա Շևքեթ բեյը, որ կցված էր գնդապետի աշխատախմբին, թեև արտաքուստ համակրում էր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, սակայն իրականում ընդդիմացիներից էր:

Վերականգնման ճամբարում կարճապես կանգառից հետո, որտեղ մեզ զինեցին երկարաբեր ռազմական գործողությունների համար, մեր դիվիզիան ուղարկվեց Մերեզի շրջան, որը մակեդոնական ռազմաճակատի կենտրոնական մասն էր և ձգվում էր յոթանասուն մղոն Վունաստանի հարավային շրջաններով մինչև Մերքիայում գտնվող Մոնաստիր քաղաքը:

Մեպտեմբերի 24-ին (1916թ.) հասանք մեր նշանակելիս և միացանք բուլղարներին, ովքեր թշնամու անողոք ճնշման պակ ծանր վիճակում էին հայտնվել:

Չէինք հասցրել տեղավորվել մեր դիրքերում, երբ բրիտանական, ֆրանսիական ու հունական միասնական ուժերը,

որոնք տեղակայված էին Տակինու-Լոխեից ոչ ավելի քան յոթ մղոն հեռավորության վրա, մեզ վրա դաժան հարձակում գործեցին: Պաշարումը տևեց վեց օր անընդմեջ՝ արևածագից մինչև արևամուտ, հրետանային անվերջանալի կրակահերթի տակ: Օրվա ընթացքում լինում էին պահեր, երբ օղջ ծանրանում էր կապույտ ծխից, ու մի քանի մղոն հեռավորության վրա ոչինչ չէր երևում: Դա իմ մասնակցած ցամաքային մարտերից ամենասարսափելին էր: Այդպես տեսա, թե ինչպես ծառերն արմատախիլ էին լինում և օդ բարձրանում, սարալանջերը մերկանում ու ծածկվում էին ավերիչ ռումբերով: Մեր թնդանոթները տեղակայված էին Սարմիսակլի հունական գյուղում, ու լինում էին պահեր, երբ ես վստահ էի, որ բրիտանացիները մեզ նշանակելի տակ են պահում: Կարծում եմ, որ թնդանոթի մույլածը*, որը պարբաասրել էի հին խողովակներից ու տեղադրել մեր դիրքերի առջև, շփոթության էր մատնել բրիտանացի օդաչուներին, ովքեր ուղղորդում էին հրետանային կրակը: Ես ոչ միայն պարզապես հպարտ էի, այլև երախտապարտ, որ իմ պարզ քողարկումը (պետք է խոստովանեմ՝ երեխայական մի բան էր) հաջողվեց: Թուրքական ու բուլղարական հերևակային զորքերը հայտնվել էին կործանման եզրին, մինչդեռ երբ ավարտվեց պաշարումը, մենք կորցրել էինք հրետանային գնդի միայն տասը տոկոսը:

Դրան հետևեցին անդորրի երեք լարված շաբաթներ:

1916թ. հոկտեմբերի 15-ին Կավալայում տեղակայված բուլղարական ծովային պահակախմբից լուր եկավ, որ նրանք բուրքական օժանդակության կարիքն ունեն՝ բրիտանացիների ու ֆրանսիացիների անսպասելի գրոհները հետ մղելու համար. վերջիններս, ամենայն հավանականությամբ, շուրտով փորձելու էին այդ կետում զորքեր ափ հանել:

Ինձ հրամայվեց ներկայանալ մեր դիրքերից քսանյոթ մղոն գեպի արևելք՝ Դրամա քաղաքում գտնվող Գլխավոր շտաբ:

* Մույլած- կեղծանմուշ

Իմ ժամանելուն պես ինձ ուղեկցեցին բրիգադային գեներալ Արդույ Քերիմ փաշայի մոտ:

Նա շար անկեղծ և ուրախ մարդ էր, թեև կառավարության աջակիցներից էր:

- Ուրեմն Դո՛ւք եք կապիտան Թորոսյանը, - ասաց նա, - խենթ գյավուրը, ով խաբեց անգլիացիներին ծխնելույզի խողովակներից պատրաստված թողանդներով: Դե ինչ, կապիտան, Դուք կարծես թե վայելում եք Պարերազմի նախարարության լիակապար վստահությունը, և ես մտադիր եմ նշանակել Ձեզ իմ անձնական ներկայացուցիչը Կավալայում՝ բուլղարական իրավիճակը հետաքննելու համար: Կարծում եմ, որ Դուք՝ որպես հայ և քրիստոնյա, ավելի շուրջ կշահեք մեր դաշնակիցների վստահությունը և այդպիսով կկազմեք իրավիճակի ստույգ պարկերը: Մենք չենք կարող մեր մարդկանց այնպեղ ուղարկել, եթե չկա դրա հույժ անհրաժեշտությունը: Նստավորինս շար փնդեցի՞ր-յունե՞ք հավաքե՞ք, ուսումնասիրե՞ք բուլղարացիների փրամադրությունը և պարզե՞ք՝ ինչպես են գործում:

Նանձնարարությունը հետաքրքրեցինձ, և ես ուրախ էի անհապաղ գործելու հրաման սրանալու համար: «Սարը-Շաբան» կայարանում ինձ դիմավորեց բուլղարական հեծելազորի հրամանատարը և հեծյալների ուղեկցող խումբը: Ես արագ հասա շրաբ-կայան, որտեղ իմ հայ լինելու փաստը զարմանք հարուցեց և ուրախություն պարճառեց: Մինչև երեկոն ավարտվելը մենք արդեն լավ բարեկամներ էինք:

Ես երեք օր անցկացրի՝ ուսումնասիրելով բուլղարացիների դիրքերը Կավալայում: Իմ կարծիքով, ծովափնյա գիծը բավական լավ պաշտպանված էր, ու բուլղարացիներն օգուտ չէին կարիք չունեին մինչև այն պահը, երբ թշնամին փորձ կկատարեր ուժերը ցամաք իջեցնել: Բուլղարական ուժերն ի վիճակի էին պաշտպանել ծովագիծը փասնեկուսից-փասնեկինչ ժամ իսկ մինչ այդ թուրքական օժանդակ ուժերը կհայտնվեին այնպեղ:

Տեսածիս մասին հեռագրեցի գեներալ Քարիմ փաշային և սպասում էի ցուցումների: Մի ամբողջ շաբաթ ոչինչ չկար, ու այդ ժամանակահատվածում ինձ իրենց հյուրասիրությամբ զվարճացնում էին բուլղարացի բարեկամներս:

1916 թ. նոյեմբերի 8-ի առավոտյան ես հեռագիր ստացա, որտեղ հրամայված էր ներկայանալ Դրամայում գտնվող Գլխավոր շրաբ: Անձրևոտ, մռայլ եղանակ էր:

Բրիգադային գեներալը կարծես միանգամայն վստահում էր ինձ և չափազանց գոհ էր կարարածս աշխարանքից:

Երբ ներկայացրի պաշտոնական գեկույցս, նա հարցրեց, թե ինչպես եմ գնահատում իրավիճակը: Զվարճանում էր, երբ պարզում էի, թե ինչպիսի թագավորական կյանք են վարում բուլղարացի սպաները, ովքեր ապրում են հույների տներում և ըմբռնում են իրենց ձեռքն ընկած՝ հսկա մատաններում պահվող զինիներն ու կոնյակները:

Նրա լռությունը հավանաբար նշանակում էր, որ հանդիպումն ավարտված է, և ես վեր կացա, սակայն նա ձեռքով ցույց փվեց, որ նստեմ:

- Կապիտան, - ասաց նա, - կա մեկ այլ կարևոր խնդիր, որի հարցում Դուք, կարծում եմ, մեզ կարող եք օգտակար լինել:

Նա սկսեց ուսումնասիրել իր առջև դրված թղթերի հսկա կույրը, հեկո ասաց, որ մի քանի օրից շրաբ-կայան է ժամանելու գերմանացի, ավստրիացի ու բուլղարացի սպաններից կազմված առաքելությունը՝ Մոնասպիրի ռազմա-ճակատում իրավիճակը քննարկելու համար:

- Այստեղից, - փնդեցից նա ինձ, - նրանք անմիջապես կմեկնեն ռազմաճակատ՝ իրավիճակը գնահատելու: Ես ուզում եմ, որ Դուք ուղեկցեք նրանց և հնարավորինս արագ վերադառնա՞ք Ձեր փեսածի մասին: Իսկ մինչ այդ Դուք իմ հյուրն եք և ճամբարում Ձեզ զգացե՞ք, ինչպես փանք:

«Ուրեմն, - մտածեցի ես, - ի վերջո Թորքիայում հայ լինելու մեջ որոշ պարվաբեր բան կա. պարիվ է օգտակար լինելը, և անպարվություն է ծնողներին սպանությունը: Մերձավոր

Արևելքում բոլորս էլ որոշ չափով արևելցի ենք: Թեև ես վճռական էի ծնողներին սպանության վրեժը լուծելու հարցում, սակայն գիտեի նաև անսահման համբերության արժեքը:

Շաբաթվա վերջին մենք արդեն Մոնաստիր ուղևորվող գնացքի մեջ էինք: Գնացքով նման փհան ճամփորդություն կյանքումս չէի կապարել. երկու անգամ անգլիական ու ֆրանսիական ռազմական օդանավերը փորձեցին ռմբակոծել գնացքը և երկաթգիծը: Ես և սպաները, որոնց ուղեկցում էի, ուրախ էինք. երբ վերջապես փեղ հասանք: Ինը ժամ անիվների վրա պարտադրված պարապությունը սրիպեց մեզ գնահատել ռազմաճակարի առավելությունները. այնքեղ առնվազն կարող ես գործել:

Իրավիճակը մտրավորապես հեղեղայն էր. թշնամու կողմից՝ ֆրանսիական, բրիտանական, հունական, իտալական ու սերբ գինվորների հզոր ճակատ, որի գլխավոր նպատակը երկաթուղին վերահսկողության փակ առնելն էր: Դրանց դիմաց գերմանացիների, ավստրիացիների ու բուլղարացիների բանակն էր, որը մարդկային մեծ կորուստների գնով պաշտպանում էր երկաթուղին:

Մեր փնտրական ստուգումից հետո գերմանացի հրամանատարն ասաց, որ, իր կարծիքով, պետք է անմիջապես հուժկու գրոհ կազմակերպել Մոնաստիրում թշնամու դիրքերի վրա՝ դուրս մղելով ու քշելով նրանց մինչև Մալոնիկ, զավթելով նրանց հսկայական պաշարները:

Այդ հարցը քննարկվեց երեք օր:

Ես անձամբ պաշտպանում էի այն փնտրակետը, որ ավելի նպաստավոր կլինի թշնամու վրա գրոհել գծի կենտրոնական մասում, այլ ոչ թե աջ թևից: Սակայն մինչև վերջնական որոշումն ընդունվեց, Գլխավոր շտաբից հեռագիր եկավ, որտեղ հրահանգվում էր առայժմ հրաժարվել գրոհելու բոլոր ծրագրերից և սպասել հետագա ցուցումների: Իսկ երկու օր անց մեր առաքելությունը հարուկ հրահանգ ստացավ՝ անմիջապես մեկնել Ռոմինական ռազմաճակատ:

1916 թ. նոյեմբերի 19-ի առավոտյան ճամփա ընկանք դեպի Դանուբի ափին գտնվող Տուրպուկայ քաղաք: Տեղ հասանք երեկոյան կողմ: Այնտեղ էր գտնվում գերմանական մի մեծ բանակ մարշալ Ֆոն Մակենզիլի հրամանատարությամբ: Ծրագիր էր մշակված ռազմաճակարի ողջ փաստիկն ուղևորել երկայնքով ընդհանուր գրոհ նախաձեռնելու վերաբերյալ: Նաչորդ մի բանի օրվա ընթացքում գերմանացի ու ավստրիացի զինվորների նորանոր խմբեր էին անընդհատ ժամանում:

Թուրքական երկու ամենահզոր դիվիզիաները՝ Նիսիներորդն ու Նիսիմեկերորդի մի մասը պետք է փեղակայվեին Սլավոայում: Ինձ հանձնարարված էր ստանձնել 51-րդ հրետանային գումարտակի հրամանատարությունը և դիրքավորվել գծի ճիշտ կենտրոնում:

1916 թ. նոյեմբերի 28-ին՝ առավոտյան ժամը 3³⁰-ին, սկսվեց գրոհը, որը երեսուն րոպե անընդմեջ ուղեկցվում էր հրետանային կրակահերթով:

Մթության մեջ թնդանոթների արձակած կրակի բոցերը նման էին էլեկտրական լույսերի հախուռն խաղի. կարծես անթիվ անգամներ ազդանշանային լապտերները վառվում ու հանգչում էին. ռումբերը թռչում էին օդում, ինչպես երկնքից ընկնող աստղեր: Լսվում էր, թե ինչպես ընկնող կոտորակառումբերից ալեկոծվում է Դանուբը:

Գիշերվա ընթացքում կառուցված երեք կամրջանավով մեր բանակները սկսեցին ռումինական կողմն անցնել:

Ժամը 4³⁰-ին գետի ռումինական ափը մի քանի մղոն երկայնքով բոցերի մեջ էր. թշնամին ոչնչացրել էր զինամթերքի բոլոր պահեստները, որպեսզի դրանք մեր ձեռքը չընկնեին: Գետն անցնելու ժամանակ կրակի ջերմությունից քիչ մնաց մեր դեմքերը այրեինք:

Ռոմինացիների պաշտպանական գիծը շատ արագ քայքայվեց մեր հրետանակոծության ճնշման փակ, ու նրանք սրիպված եղան նահանջել:

Ժամը 5⁰⁰-ին մեր հրետանային զնդերը սկսեցին անցնել

գեպը. առաջինը իմ գումարական էր, որը պաշտպանում էր մեր հեծելազորը թշնամու թնդանոթների կրակից:

Կարադի ու դաժան մարտը շարունակվեց երկու օր ու երկու գիշեր: Մենք շարունակում էինք հարձակումը, և հարյուրավոր ռումինացի հեղհեղախոսներ ու հեծելազորայիններ շրջապարվեցին ու գերի վերցվեցին: Վերջապես հասանք մայրաքաղաք Գրադինա մայրուղուն, և թշնամու դիմադրությունը սաստկացավ: Բուխարեստից մտրավորապես ութ մղոն հեռավորությամբ քաղաքի մուտքը հսկում էին հզոր թնդանոթները, որոնք կրակում էին առանց դադարի:

Եթե շարունակեինք առաջխաղացումը, մեր դիրքերը չափազանց վրանգված կլինեին: Մինչ մտրակա գյուղում երկու հակառակորդ բանակների առաջապահ ջոկատները ձեռնամարտի էին բռնվել, ես հրամայեցի իմ մարդկանց դիրքեր զբաղեցնել շրջապարտող բլուրների հերևում՝ մեր մարտկոցները տեղակայելով 200մ հեռավորության վրա: Կես ժամ հետո մենք պարբաստ էինք վերսկսելու ռմբակոծությունը: Ես ուսումնասիրել էի նրանց հենակետերը և ծրագիր մշակել: Սակայն թշնամին էլ պարապ չէր մնացել. նրանք բացահայտել էին մեր դիրքերն ու այդ պահին սկսեցին կարադի ռմբակոծությունը: Անակնկալ գրոհի պարճառով, որն ընթանում էր թանձր ծխի մեջ, անհնար էր որոշել հեռավորությունը, և ես ստիպված մի քանի զինվոր ուղարկեցի՝ թշնամու կտրուրակառույցների գլխիկները փնտրելու ու գտնելու: Դարելով գլխիկների վիճակից՝ դրանք արձակվել էին շուրջ 5500մ հեռավորությունից:

Մենք պարասխան կրակ բացեցինք և փասներկու բո-պեի ընթացքում լռեցրինք հակառակորդի թնդանոթները. հիմա արդեն նրանք էին փոքր զենքերից «թնկթնկոցներ» արձակում:

Մարերում գտնվող թշնամու հրեպանային ջոկատն արդեն պարզել էր մեր տեղը: Սկսեց կրակ բացել մեզ վրա, սակայն ոչ շար արդյունավետ: Մեր հաջորդ գրոհի ուղղությունը որոշելուց առաջ ես մտածեցի, որ արժե ավելի ուշադիր գննել

ու գնահատել իրավիճակը, ուստի վերցրի հեռադիպակս ու սարալանջով բարձրացա: Կարծում եմ՝ հագիվ էի 50մ հեռացել, երբ կտրորակառույցներից անջարված բնկորը դիպավ գլխիս: Թեև չկորցրի գիտակցությունս, սակայն գեպնին ընկա չափազանց փարփոխակ զգացողությամբ: Գլուխս ահավոր ցավում էր, ու ես այնպես էի արյունահոսում, որ արյունը թափվում էր կրծքիս ու կուրացնում աչքերս: Ես մտածում էի՝ հնարավո՞ր է արդյոք մեռնել արյունահոսությունից՝ մինչև վերջին վայրկյանը պահպանելով գիտակցությունը, երբ կողքիս հայտնվեցին «Կարմիր խաչի» աշխատակիցները: Նրանք սկսեցին մաքրել ու վիրակապել վերքս, օգնեցին ինձ վեր կենալ: Եվ կարծում եմ՝ արյուն կորցնելուց ու թուլությունից էր, որ մի քանի անգամ սայթաքեցի: Մասնագիտական առումով չափազանց մեծ էր իմ հեղափոխությունը ընթացող մարտի հանդեպ, ուստի շար ուշադրություն չդարձրի վերքիս և հրամայեցի մարտկոցներիս շարունակել կրակել, մինչև ես վերստին կփորձեի գնահատել իրավիճակը: Բանակներն այնպիսի կարադի ձեռնամարտի էին բռնվել, որ անհնար էր թշնամուն փարբերել մեր զինվորներից: Այս անգամ հրամայեցի արագ առաջ ընթանալ բաց հովտի ուղղությամբ:

Ես ու իմ անձնակազմը ձի հեծնած ընթանում էինք մարտկոցի առջևից և մտրավորապես երեք մղոն հեռու, որտեղ ճանապարհը թեքվում էր, հանդիպեցինք երեք սուրհանդակի. նրանք ձիերով սլանում էին մեր մարտկոցի ուղղությամբ՝ բերելով ռազմական հեռագիր այն մասին, որ ռումինացիներին օգնության են գալիս թարմ ուժեր, և մեր խնդիրն էր փորձել նրանց կանգնեցնել:

Ես շրջեցի մարտկոցս, ու մենք շրապեցինք բլրի ուղղությամբ, որտեղից լավ երևում էր ողջ հովիտը: Այնտեղից տեսա ռումինական հեծելազորի անվերջանալի շարքը, որը «ներքև էր հոսում» գլխավոր ճանապարհից՝ փորձելով կանգնեցնել մեր բանակի առաջխաղացումը:

Մենք անմիջապես կրակ բացեցինք, ու մեր հրեպանու պաշտպանության ներքո գերմանացիները կարադի առաջ

ներվեցին ռումինացիներին ցրելու նպատակով: Ակնթարթում հովիտը վերածվեց կարաղամ մարդկանց ու անկառավարելի ձիերի հորձանուրի, ճիչերի ու հոգոցների դժոխքի: Ես տեսնում էի հարյուրավոր ձիեր, որոնք առանց հեծյալի քառապրովի սլանում էին դեպի սարերը. երբեմն նրանք իրենց հետևից քարշ էին փալիս ասպանդակներից կախված վիրավոր կամ մեռած փրերին:

Մայրամուտից առաջ թշնամին նահանջեց, և գերմանական, ավստրիական ու բուլղարական հեծելազորը հաղթական արշավով մտավ Բուխարեստ: Դա 1916թ. դեկտեմբերի 5-ն էր:

Մեր հրեականային գումարպակին հրամայված էր փրկվել քաղաքից վեց մղոն հեռավորությամբ գտնվող մի փոքր գյուղում: Այնպես մենք անվանական կարտեգինք ու պարզեցինք, որ կորցրել ենք քսանութ մարդ:

Հաջորդ օրն առավոտյան քաղաք մտնելու հրաման սրացանք, որպեսզի մեզ փրկվորեցին հարմարավետ ու շքեղ «Պալատ» հյուրանոցում:

Գերմանացի պաշտոնյաները դրական գնահատական տվեցին մեր գումարպակի օժանդակությանը, զեկուցեցին շրաք-կայան, որ իմ հրամանատարությամբ հաջողվեց լռեցնել թշնամու քսանհինգ թնդանոթ, և նշեցին այն աներևակայելի քաջությունը, որով դիմակայել էի հզոր թշնամուն:

Իմ թվացյալ հերոսության համար (այն ոչ ավելին էր, քան յուրաքանչյուր ռազմաճակատում, շար ավելի ծանր հանգամանքներում բազմաթիվ շարքային զինվորների արածը) ինձ այցելեց գերմանացի, ավստրիացի ու բուլղարացի պաշտոնյաների պարավիրակությունը: Նրանք ինձ գովաբանեցին ամենայն ճարտարությամբ և պարզևարքեցին մեղալով:

ԳԼՈՒԽ 10

ԱՆՍՊԱՍԵԼԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՈՒ ԳԱՂՏՆԻ ՀԱՎԱՔ

Քանի որ Ռումինիայում հզոր բանակ պահելու անհրաժեշտությունն այլևս վերացավ, 51-րդ թուրքական դիվիզիային հրամայվեց վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս:

Թուրքիայի Պարտերազմի նախարարությունը չափազանց մտախոհված էր արևելյան ռազմաճակատներում փրորող իրավիճակով, ուստի ամենամարտունակ դիվիզիաները, որոնք այդ պահին ակտիվ ծառայության մեջ չէին, վերակազմավորվում էին՝ հենց այդ ռազմաճակատներում գործողություններին մասնակցելու համար:

Ինձ ժամանակավորապես կցեցին 51-րդ դիվիզիային, և իմ հրամանատարությամբ գործող հրեականային գումարպակն առաջինը պետք է մեկներ ռազմաճակատ: Ներդարձի ճանապարհին ես չափազանց անհանգիստ էի: Գնացքում ծանոթացա բարձրահասակ, ազնվական դիմագծերով մի արաբի հետ, ում արևահար դեմքը գրավեց ուշադրությունս: Մենք ողջույններ փոխանակեցինք: Նա ներկայացավ որպես Նուրի բեյ՝ Տասնչորսերորդ բանակային կորպուսի թուրքական գումարպակի սպայական գումարպակի անդամ: Նա նաև ասաց, որ վերջերս է վերադարձել Գալիցիայի ռազմաճակատից և համաձայն Կոստանդնուպոլսից սրացված հրամանի՝ ուղևորվում է Պաղեստին:

Նրա խոսքի թվացյալ դանդաղ կոտրությունը զարմացրեց ինձ: Ես վստահ էի, որ նրա խորթափանց աչքերի և գեղեցիկ դիմագծերի հետևում թաքնված էր ուղեղ, որը կարիք չուներ արտահայտություններ փնտրելու: Ինձ թվաց, թե նա մտախոհված է ինչ-որ բանով: Ես արաբին զլանակ առաջարկեցի և ուրբի ելա, որ հեռանամ, սակայն նա ձեռքի

արտահայտիչ շարժումով խնդրեց ինձ մնալ.

- Եթե ավելի կարևոր բան չունեք անելու, գուցե մի բի՛չ էլ մնաք, կապիքսան...

Ես հավաստիացրի նրան, որ հաճույքով կմնամ: Մենք վառեցինք գլանակները և թիկնեցինք բազմոցներին:

Նրա հաջորդ հարցը բավականին անսպասելի էր.

- Կարո՞ղ եմ հարցնել, արքադա՛շ (ընկեր), թե որտեղ եք ծնվել:

Ասացի, որ ծագումով հայ եմ, ծնվել եմ Էվերեկում: Նա ուշադիր նայեց ինձ: Մտքովս կասկած անցավ:

Նրա հաջորդ հարցն ավելի զարմանալի էր ու ինձ շինծու անարարեր թվաց.

- Նավանաբար տեսել կամ լսել եք կապիքսան Թորոսյանի՝ Ձեր հայրենակցի մասին, ով կարծես թե հերոսի համբավ է ձեռք բերել:

Ես վստահ չէի, թե որ ուղղությամբ էր ընթանում մեր զրույցը, կամ ով է այս հրաշալի արարը, ուստի կիրառեցի հումոր անելու չափազանց սահմանափակ փաղանդս ու պատասխանեցի, որ տեսել եմ այդ մարդուն այս առավոտ, երբ սափրվում էի:

Երբ ասածիս իմաստը տեղ հասավ, նա բարեկամաբար սեղմեց ձեռքս. նրա ողջ դեմքը պայծառացավ, ու նրա սև աչքերում ժպիտ հայտնվեց:

- Աջաբա՛ (հնարավոր է արդյոք), - հարցրեց նա: - Տարօրինակ է, որ մենք հանդիպեցինք հենց այն ժամանակ, երբ... - նա կանգ առավ, կարծես ճիշտ բառեր էր փնտրում: - Կապիքսան, - շարունակեց նա, - ես լսել եմ Ձեր մասին ու տեսել Ձեր նկարը իմ բարեկամ արաբ փաշայի պալատում: Նա խոսում էր Ձեր հերոսությունից և հպարտությամբ Ձեզ իր որդին էր համարում: Նա ինձ ասաց նաև, որ Ձեր ծնողները ողջ են: Դա այդպե՛ս է:

Ես շփոթված էի: Այս մարդն իրո՞ք ճանաչում է Մուհարեմի հորը: Այն շեշտադրումից, որ նա արեց ծնողներիս հետ կապ-

ված հարցի առնչությամբ, ես հասկացա, որ կա մի բան, որին նա քաջատեղյակ է՝ հայկական ջարդերը: Վստահության հիմքեր չունենալով՝ ես այդուհանդերձ որոշեցի հավատալ նրա անկեղծությանը և ընդունել նրան որպես բարեկամ, այլ ոչ թե լրպես, ինչպիսին նա կարող էր լինել: Ես անկեղծ ուրախությամբ ասացի՝ երջանիկ եմ, որ տեսնում եմ մի մարդու, ով վերջերս հանդիպել է Փաշային:

Ես նրան պատմեցի ընտանիքիս պատմությունը: Ասացի նրան, որ տեղյակ եմ բռնի տեղահանումներից, ամիսներ շարունակ ինձ փանջող կասկածի ու վախի մասին պատմեցի, թե ծնողներս ու բույրս արդյոք ենթարկվե՞լ են աներևակայելի նվաստացումների ու փրանջանքների, սակայն ոչ մի ակնարկ չարեցի այն վրեժի մասին, որ փածում էի թուրք ղեկավարների հանդեպ: Ես նրան մինչև վերջ չէի վստահում:

Սակայն նա ինձանից պակաս զգուշավոր էր. կարծում եմ՝ այն պատճառով, որ շատ ավելի լավ էր ճանաչում մարդկանց: Նա պատմեց, որ իր իսկական անունը Նուրի Յուսուֆ է, ծագումով արաբական ազնվական ընտանիքից է, որի հզորությունից վախենում էին, և որի անդամների մեծ մասը ձերբակալվել ու կախաղան էր բարձրացվել: Ընդամենը չորս շաբաթ առաջ նրա հորեղբորորդուն Դամասկոսի կենտրոնական հրապարակում կախել էին:

Մենք զրուցեցինք մի քանի ժամ շարունակ, ու քանի որ ճանփորդախցիկում մենակ էինք, նա չէր թաքցնում իր զառնությունը թուրքերի հանդեպ՝ նկարագրելով անարդարություն անարդարության հետևից, ստորացում ստորացման հետևից, որոնց ենթարկվում էր իր ժողովուրդը:

- Դե ինչ, կապիքսան, - ասաց նա, - ինչպես տեսնում եք, մենք ընդհանուր որոշ բաներ ունենք՝ դուք հայ լինելով, ես՝ արաբ: Մեր երկու ժողովուրդներն էլ ընդհանուր որոշ բաներ ունեն: Ես երկար ժամանակ սպասում էի ու ցանկանում, որ ինձ Պաղեստին տեղափոխեն: Առաջին իսկ հնարավորության դեպքում դասալիք կդառնամ, իմ ազգակիցներից բանակ

կհավաքեմ ու *ինթիքան* (վրեժխնդիր) կլինեմ, կապիտան: Նուսով եմ՝ շար արագ: Թուրքական լուծը արաբական ուսերին լավ չի նստում, և *խայսեն* (ապստամբություն) արդեն իմ ժողովրդի մտքում ու սրտում է:

Բաժանվելուց առաջ նա ինձնից խոստում կորզեց, որ ֆրզիշեր կանցկացնեմ իր փանը՝ Յասարա Սորիում՝ Բոսֆորի մոտ գտնվող արվարձանում: Ես կատարեցի խոստումս և հիշում եմ այդ գիշերը շոայլ հյուրասիրության և ներսուսածազած այն հույսի համար, որ ինչ-որ փեղ առջևում ինձ նոր արկածներ են սպասում: Արկածներ, որոնք ինձ էլ դուրս կբերեն ապստամբության ճիշտ ուղի: Գուցե ես էլ վրեժս լուծեմ անապատի ավազների մեջ: Դա հուզումնալից գիշեր էր՝ քի խոստումով, որ մի օր այս սևադեմ, ավազակ հիշեցնող խիզախ մարդիկ կհեղեն ինձ անհայտ ուղղությամբ: Այդ գիշեր ես երագում փեսնում էի դավեր ու դավերի մերկացում, գաղտնի առաքելություններ, դավադրություններ և լրտեսող թշնամու չարագուշակ սրվերներ, նաև գաղտնի իրադարձությունների կանխագագացում, բառերի, ժպիտների ու ժեստերի թաքնված իմաստ:

Կոստանդնուպոլիս հասնելուն պես ես անհապաղ զինվորներիս ու զենքս հանձնեցի շքաբ-կայանի փնտրիությանը և վերամիավորվեցի Քառասունվեցերորդ դիվիզիայի հրետանային նախկին գումարակիս հետ, որ ընդամենը մեկ շաբաթ առաջ վերակազմավորվելու նպատակով այնտեղ էր ժամանել:

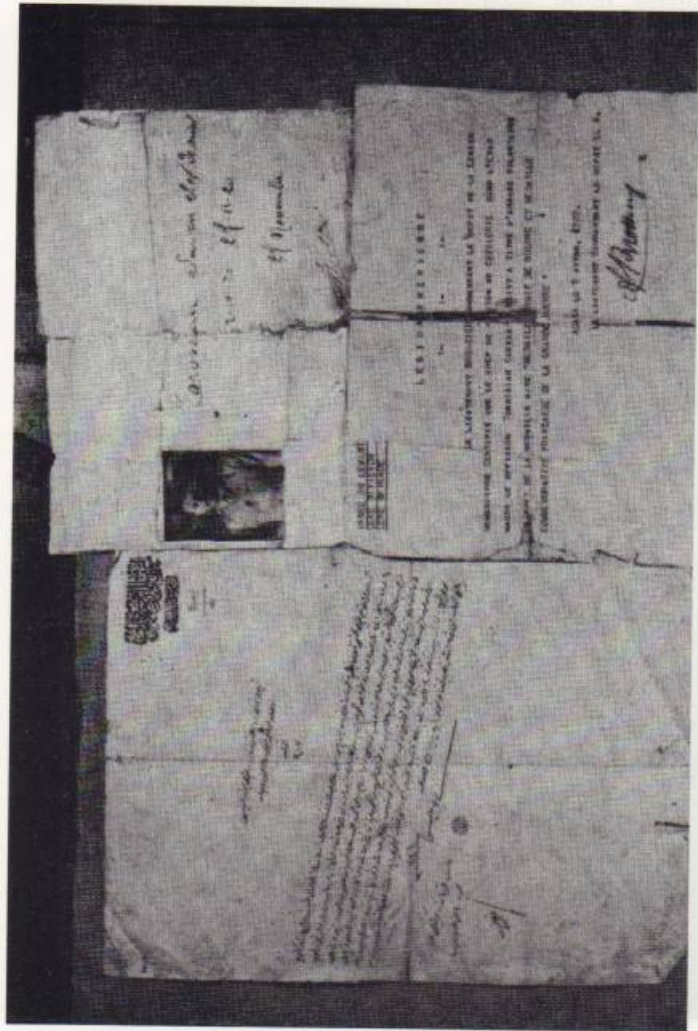
Նաջորդ մի քանի ամիսներն անցան զինվորական շաբերն ու ռազմական սարքավորումները համալրելու առօրյա աշխատանքի մեջ: Նրանք ստացանք շարժվելու դեպի Միջագետքի սահմաններ:

1917 թ. մայիսի 17-ին մենք մեկնեցինք՝ իրականացնելու մեր արշավանքի առաջին փուլը: Ուղևորվում էինք դեպի Նյուսիսային Սիրիայում գտնվող վերջին կայարանը՝ Քաթմա:

Կապիտան Մարգիս Թորոսյան

Օսմանյան և ֆրանսիական զինվորական հրամանատարության կողմից
Սարգիս Թորոսյանին արված շնորհակալությունից ու վրեժխնայող
ընդմեռոտի ու դժբախտության հրահրանքի և վրեժխնայողության հրահրանքի

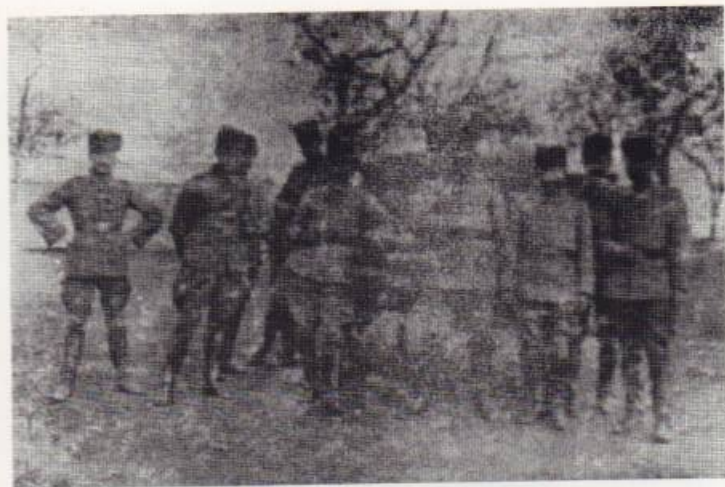

Սարգիս Թորոսյանի ծնողներն ու քույրը
(լուսանկարն արված է մինչև 1915 թվականը)

Մարգիս Թորոսյանը Կոստանդնուպոլսում. հունիս, 1915 թ.

Մարգիս Թորոսյանը Կոստանդնուպոլսի մորակայքում գրնվող ճամբարում իրեն այցելած մի խումբ թուրք սպաների հետ

Կապիտան Թորոսյանը Կրեսական առաքելության ժամանակ (Մակեդոնական ռազմաճակատի բուլղարական շրաբ-կայան, Կավալայի մոտ)

Կապիւրան Թորոսյանը ռազմաճակատում (Մոնասպիր)

Սարգիս Թորոսյանը ռազմաճակատում (Մոնասպիր)

Սարգիս Թորոսյանի ճամբարը Ռումինական ռազմաճակատում՝
Բուխարեստի մոտ

Սարգիս Թորոսյանը և իր զինակիցները Շեյխ Մուսային
հանդիպելուց հետո՝ հեղադարձի ճանապարհին

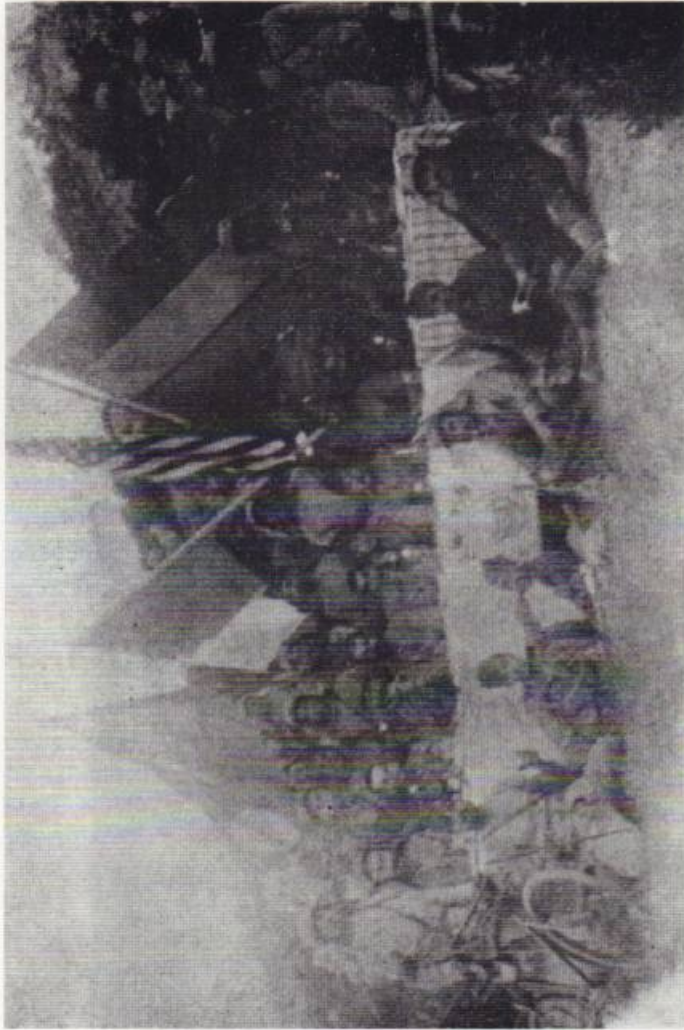

Սափա թորոսյանը՝ ձեռք վիղակապով, Միջագետքի
ռազմաճակատի դաշտային հիվանդանոցում

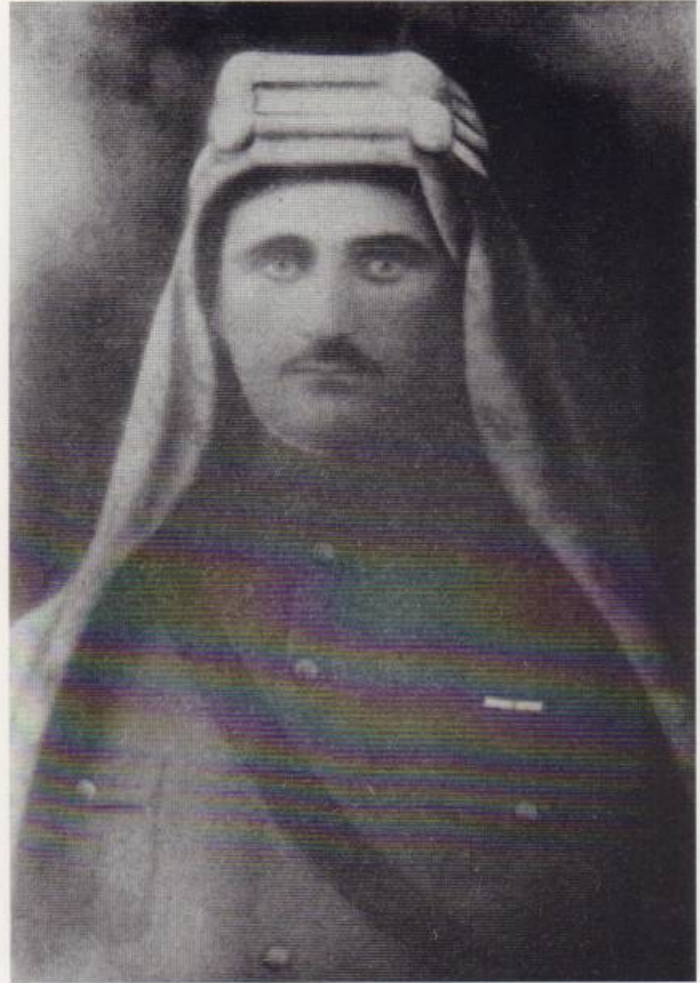

Կապիքրան թորոսյանը անապարտում՝ թեկ Նալիճի մորակալբուն,
հանկարում է քոջը՝ Բեյզերին

Գեներալ Ալեքիի հրամանատարությամբ արժող Ֆրանսիական ուժերի կազմում մարտնչող
ամերիկանոց կամավորների խմբավանդակ.
այս խմբում են նաև Սարգիս Թորոսյանի երկու եղբայրները

Դամասկոսում կազմված և դաշնակիցների կողմից մարտնչող
վեցիազարանոց արաբական հեծելազորի հրամանատար
Սարգիս Թորոսյանը

Նապիտան Թորոսյանի եղբայր Բարսեղ Թորոսյանը
Կիլիկյան և Պաղեստինյան ճակատներում իր խիզախ
ծառայությունների համար նա արժանացել է անգլիական և
ֆրանսիական զինվորական պարգևների

Նապրալ Արամ Թորոսյանը՝ Սարգիս Թորոսյանի
ամերիկաբնակ եղբայրը, ով որպես կամավոր էր
գինվորագրվել: Կիլիկյան և Պաղեստինյան ճակատներում
իր խիզախ ծառայությունների համար նա արժանացել է
անգլիական և ֆրանսիական զինվորական պարգևների

Կապիտան Թորոսյանը ամերիկյան բանակի սպաների հետը ռազմական ճամբարում

Կապիտան Թորոսյանը ֆրանսիական բանակի Հայկական լեգեոնի հեծելազորի շրաբ-կայանի հրամանատար

Սարգիս Թորոսյանը ընդառաջվածների թիկունքում գործող հայկական ջոկատի երկու խմբավարների հետ

Երկաթգծի երկայնքով ձգվող յուրաքանչյուր կանգառում եւ իջնում էի գնացքից ու ժամանակս օգտագործում հարցուփորձ անելով հայ փախստականներ գտնելու հույսով: Որքան խորանում էինք երկրի ներքին շրջանները, այնքան հաճախ էի նկատում նրանց: Ես վճռական էին ծնողներիս ճակատագիրը պարզելու հարցում, սակայն ջանքերս ապարդյուն էին:

Վերջապես, երկար ու ձիգ ժամերից հետո գնացքը դժվարությամբ հասավ արևից շիկացած Քաթմա գյուղ: Այստեղ էր հաստատվել ճամբարը բոլոր այն դիվիզիաների, որոնք սպասում էին ներքին շրջաններ մեկնելու իրենց հերթին: Մեր դիվիզիան ժամանակավորապես փեղակայվեց նրանց հետ միասին:

Ճամբարում գտնվելու ընթացքում ես օգտագործում էի յուրաքանչյուր հնարավորություն՝ մերձակա շրջաններում հայեր գտնելու և Էվերեկից ժամանածների մասին որևէ նորություն իմանալու համար: Հույսի առաջին շողը փայլաբակեց, երբ Քաթմայի փողոցներում հանդիպեցի մի խղճուկ ծեր կնոջ, որ փողոցում հաց էր վաճառում: Պարզվեց, որ նա հայ է ու լսել է, որ փախստականները Էվերեկից փեղափոխվել են Հալեպ՝ Քաթմայից քսան մղոն դեպի հարավ:

Քանի որ ես այդ ժամանակ արձակուրդում էի, անմիջապես մեկնեցի Հալեպ, որը քաղցած ու բորիկ մանուկ մուրացիկների քաղաք էր: Նրանցից ոչ մեկը փաստ փարեկանից ավելի չէր լինի, ու նրանցից յուրաքանչյուրը՝ մեծից փոքր, կոշիկ մաքրողի փուփ էր քարշ փալիս նիհար ուսերին՝ կոշիկ փայլեցնելու այնպիսի հնամաշ գործիքներով, որ կարելի էր միայն պարկերացնել:

Ես փորձեցի նրանց հետ հայերեն խոսել, սակայն համագգեստս փեսնելով՝ նրանք արագ հեռանում էին՝ խոշոր աչքերն ահով լի, ու պնդում էին, որ մահմեդական են: Վերջապես ինձ հաջողվեց շահել նրանցից մեկի վստահությունը ու փեղեկացա, որ նրա ընտանիքն աքաղաղվել է ընդամենը երկու ամիս առաջ:

Երբևք չեմ մոռանա նրա աչքերի արտահայտությունը՝ վախճում արելությունը, երբ պարմում էր, թե ինչպես քստորի ճանապարհին սպանվեցին նրա հայրն ու ավագ եղբայրները՝ միայնակ թողնելով իրեն ու մորը նոսրացող քարավանի հետ:

Ես հարցրի նրան՝ արդյոք ճանաչում է որևէ փոլայի Էվերեկից: Պարասխանելու փոխարեն նա շրջվեց ու սուր սուլոց արձակեց:

Տասներկու փարեկան մի փոլա մտրեցավ մեզ, և երբ խոսեցի նրա մայրենի լեզվով, մի լարված հայացք ներքեց վրաս: Նա քաջ փոլա էր, մյուսի պես ամոթխած չէր, սակայն երբ նրան հարցրի, թե իր ընտանիքը Էվերեկից է, սկսեց լաց լինել: Ներս արցունքների միջից փորձում էր պարմել, թե որքան երջանիկ էր Էվերեկում, ու ինչպես են հիմա ողջ մնացել միայն ինքն ու մայրը, և որ մայրը հիմա աշխատում է բանակի համար հագուստ կարող գործարանում օրը փասը սենթ վարձավճարով: Ես ինձ անսիրտ ու դաժան մարդ էի զգում՝ երեխային նման ձևով հարցուփորձ անելու, հարցաքննելու ու փանջելու համար:

Երկար համոզելուց և առար վարձարելուց հետո միայն նա համաձայնեց ուղեկցել ինձ գործարան, որտեղ աշխատում էր իր մայրը:

Երեսուն բույն անց ամեն բան ավարտված էր, ու ես հեռանում էի էլ ավելի հիասթափված, քան երբևէ: Ես հանդիպեցի ու խոսեցի Էվերեկի կանանց հետ, սակայն նրանք ոչինչ չգիտեին իմ ծնողների ճակատագրի մասին:

ԳԼՈՒԽ 11

ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ

Նաջորդ շաբաթ մեր դիվիզիան հրաման ստացավ շարունակելու ճանապարհը դեպի Մոսուլ: Անվերջանալի էին թվում ժամերը գնացքում, որտեղ խեղդվում էինք անփանելի փոթից, մինչև վերջապես հասանք Թեյ-Նալիֆ: Այստեղ երկաթգիծն ավարտվում էր, ու դրանից այն կողմ ձգվում էր փափասարանը:

Թեյ-Նալիֆից սկսեցինք մեր փասներկուօրյա ճանապարհորդությունը դեպի Տիգրիսի ափեր, որտեղ գտնվում էր Մոսուլը (Նինվե):

Ճանապարհներն ահավոր էին, քարքարոտ, և մեր արշավը ընթանում էր դանդաղ ու փանջալի: Տեղանքը մերթ անապատային էր, մերթ վերածվում էր մալարիայի բուն ճահճուրների: Արևն անողոք այրում էր այնպես, որ ցերեկը քայլելը անհնարին էր դառնում: Մենք սպասարան էինք փնտրում ճահճուրների խիտ կանաչի մեջ ու փորձում քնել մինչև արևամուտ, հետո մինչև լուսաբաց երկար ու դժվարին ճանապարհ անցնում: Խմելու համար ջուրն այնքան քիչ էր, որ մենք հաճախ սրիպված էինք ճահճուրներում փոսեր փորել ու եռացնել կեղտոտ, մանրէներով վարակված ցեխախառն ջուրը: Մենք ծածկված էինք մոծակների ամպերով: Սկսվեցին մալարիայի ու փիֆի համաճարակները, ու մարդիկ մեռնում էին հարյուրներով: Սակայն ռազմարշավը շարունակվում էր ամեն օր ու ամեն գիշեր: Մի օր հայրնվեցինք մորեխների պարսի մեջ ու երկու օր սրիպված եղանք կռիվ փալ դրանց հետ: Միլիոնավոր սպիտակ թևիկներ լցրել էին օդը անթափանց ձյան նման ու ծածկում էին արևը: Մեկ այլ օր հանդիպեցինք գերմանական վերահսկողությամբ աշխատող մարդկանց

խմբերի, որ երկաթգիծ էին կառուցում: Նրանց մեծ մասը հայ փախստականներ էին՝ դժբախտ մարդիկ: Նրանք բանում էին ստրուկների պես. նրանց քրտնած կռակները փայլում էին արևի տակ:

Ճանապարհի վերջին մասն անցանք ցերեկով, և 1917թ. հունիսի 9-ին քարացած հայացքով ու սևացած շրթունքներով ուրվականների բանակը, ձևացնելով, թե ի վիճակի է գինվորական քայլքով անցնել, մտավ Մոսուլ:

Գեներալ Խալիլ փաշան՝ Միջագետքի ռազմաճակատի հրամանատարը, մտրակա բլրի վրա էր մեր մարտկոցները փնտչական ստրուգման ենթարկելու նպատակով: Մենք ահավոր ողորմելի փեսք ունեինք. գինվորներից շատերը դեռ թույլ էին փարած հիվանդություններից: Ունեինք նաև անկողնային հիվանդներ:

Ներագայում պայմաններն էլ ավելի վատացան. փիճը, խուլերան ու մալարիան նոր գոհեր գտան: Այնպես որ շուրտով գինվորական հիվանդանոցները լեփ-լեցուն էին, և դաշտային հիվանդանոցներ հիմնելու անհրաժեշտություն առաջացավ: Մարդիկ մեռնում էին ամեն օր:

Թուրքական կառավարությունը ամենահուսահատ վիճակում էր. ռազմաճակատներում շատ ավելի կենդանի ուժ էր պահանջվում, քան հնարավոր էր փրամադրել, իսկ ներքին շրջաններում մթերքի պակասը լուրջ անհանգստության տեղիք էր տալիս:

Տիգրիսի ափին՝ Մոսուլի շրջանի հովիտներում ու սարերում, բնակվում էին արաբական ցեղախմբեր՝ յուրաքանչյուրը մյուսից անկախ, իր սեփական ապրելակերպով ու օրենքներով, սեփական ավանդույթներով: Նրանցից և ոչ մեկը թուրքական կառավարությանը հավատարմության երդում չէր տվել: Նրանք բոլորն ապրում էին իրենց համայնքներով, իրենց իսկ հաստատած դատարաններով ու օրենքներով, դատավորներով ու ցեղային առաջնորդներով, որոնց ընտրում էին այնպես, ինչպես ցանկանային: Այս ցեղերի մարդիկ միմյանցից

զանազանվում էին հագուկապի թեթևակի փարբերությամբ, իսկ աջ այրին մուգ կապույտով արված դաջվածքը խորհրդանշում էր այն փոհնը, որին պատկանում էր փվյալ անձը: Նրանք ապրում ու բարգավաճում էին՝ փութաջան աշխատելով ազարակներում. մշակում էին խաղողի այգիներ, արածեցնում էին հոտեր, հսկայական քանակով սննդամթերք էին պատրաստում և ոչխարներից հիանալի բուրդ ստանում:

Արաբական ցեղերը մշտապես կռվում էին իրար դեմ, և ոչ միայն նրանց հավաքական փրամադրությունն էր փոփոխական, այլև վերաբերմունքը օտարների հանդեպ: Որպես կանոն, նրանք հյուրասեր էին, սակայն որոշ ցեղեր կարող էին հյուրասիրություն կազմակերպել օտարների համար, իսկ երբ վերջիններս ուրելիքից հագեցած ընում էին, հարձակվում ու սպանում էին նրանց: Մեկ այլ ցեղախմբի մարդիկ երբեք չէին վնասի նրան, ում հետ հաց էին կիսել կամ թույլ տվել, որ մտնի իր ցեղին պատկանող փարածք: Յեղախմբերից մեկն էլ, որի մասին տեղեկացանք, հայտնի էր ճամփորդների հանդեպ ցուցաբերած զարմանալի քաղաքավարությամբ ու հյուրասիրությամբ, սակայն հենց հյուրերը մի քանի մղոն հեռանում էին, վայրենի ոռնոցով, կատաղած հարձակվում էին նրանց վրա ու սպանում ամենադաժան ձևով:

Քաղաքակիրթ ամերիկացուն կամ եվրոպացուն սա կարող է մի ֆանտաստիկ, անիրական բան թվալ, որ միայն կինոյում կրեսնես, սակայն ես հանդիպել եմ այդ մարդկանց՝ փայլուն սրերով սալիտակ ձիավորներին, որ սլանում էին գիշերվա մեջ և առանց փարանվելու, առանց աչքը թարթելու մահ էին սփռում:

Մինչ մեր Մոսուլ ժամանելը Գլխավոր հրամանատար Խալիլ փաշան սննդամթերք հավաքելու փորձ կազմակերպելու ժամանակ արդեն բախվել էր խոշոր ցեղերի դիմադրությանը. երկու շաբաթ առաջ հազար հինգ հարյուր թուրք գինվոր էր ուղարկել պարենի ու անասնակերի հետևից: Նրանք այդպես էլ չէին վերադարձել, իսկ հետո պարկերի մեջ Խալիլ փաշային

էին ուղարկվել սպաների գլուխները:

(Մեր օրերում պարերազմը շար ավելի քաղաքակիրթ ձևով է ընթանում և նախկինի պես աղմկոտ ու ձիախառն չէ. թունավոր ու մահացու գազերը սողոսկում են հսկայական փարածքներ ու այրում մեր կյանքը ցավի հոգեվարքի մեջ: Հիմա ասփղերի փոխարեն երկնքից ժուրներ են թափվում, ու համաճարակներ փարածվում: Այսօր պարերազմն անհամեմատ ավելի անդեմ է, սակայն չեմ կարող ասել, թե ավելի խիզախ:)

Նույնի սկզբին պարենի սուր պակաս զգացվեց, և որոշվեց անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել՝ մի քանի խոշոր ցեղերից օգնություն ստանալու համար: Թեև նրանց ընդհանուր բնութագիրը ոգևորող չէր, սակայն հաջողության որոշ հույս ներշնչում էր: Մեր առաքելության նպատակը ոչ թե պարծելն էր, այլ օգնություն հայցելը: Թուրքերը չէին կարող թույլ փայլ, որ արաբները բացահայտ թշնամանք ցուցաբերեն, ոչ էլ կարող էին առանց սննդի դիմանալ:

Գնդապետ Սալիհ բեյը, ում հետ մտերմացել էի, նշանակվեց առաքելության ղեկավար: Որոշվեց, որ մեր ամենամեծ հույսը եզդիների ցեղի առաջնորդ շեյխ Մուսան է: Ինձ խնդրեցին իմ մարտկոցով ուղեկցել մեր ջոկատին և անհրաժեշտության դեպքում օգնել պաշտպանելու այն:

Սալիհ բեյը և ես երկար քննարկեցինք խնդիրը. երկուսս էլ կարող էինք խոսել արաբերեն ու համոզված էինք, որ վճռական ու զգուշավոր գործելակերպով կկարողանանք կատարել առաջադրանքը առանց արյունահեղության: Առաքելության յուրաքանչյուր մասնակից հրահանգ ստացավ գործելու ամենայն զգուշությամբ և վիրավորանքի առիթ չտալ, հարկապես՝ արաբ կանանց ներկայությամբ:

1917թ. հուլիսի 21-ին մենք ուղևորվեցինք դեպի հովիտ՝ հազար հերևակային, հարյուր հեծյալ և իմ հրեփանային մարտկոցը:

Գրեթե փասնհինգ ժամ ճանապարհ անցնելուց հետո

հասանք Նումեյդա՝ շամարների բնակավայր. սա բոլորից ավելի բարեկամական փրամադրված ամենամեծ ու ամենաազդեցիկ արաբական ցեղախումբն էր: Նրանց վրանները մղոններով ձգվում էին սարալանջի երկայնքով և վերջանում Բաղդադի մոտակայքում: Ասում էին, որ նրանք փասնհինգհազարանոց հեծելազոր ունեն, շրջանի լավագույն ձիերը և ուղիերը:

Նրանց առաջնորդը՝ Նաջի Ադիլ բեյը, հաճելի, բարյացակամ ծեր արաբ էր, ով մեզ սիրալիք ողջունեց: Նա հրամայեց ուրելիք բերել մեր կիսաքաղց ու չափազանց հոգևած խմբի համար ու պնդեց, որ գնդապետն ու ես՝ որպես բարձրաստիճան սպաներ, ճաշենք իր սեղանի շուրջ:

Մենք վրաններ խփեցինք գիշերվա համար՝ սովորականից երկու անգամ ավելի մեծ պահակազոր նշանակելով: Նաջորդ օրը ծեր շեյխն իր հեծելազորից մի քանի հոգու հանձնարարեց, որ ուղեկցեն մեզ, և նրանք մեզ հետ անցան հինգ կամ ավելի մղոն, մինչև հասանք Շահմարի փիրույթների սահմանին:

Նազիվ քսան մղոն հեռացած լինեինք Նումեյդաից, երբ մենք՝ սպաներս, որ ընթանում էինք առջևից, կտրուկ ու գրեթե միաժամանակ հետ քաշեցինք ձիերին. չգիտես որտեղից հայտնվեց արաբ ձիավորների մի խումբ, որը կատաղի արագությամբ ներքև էր սլանում Սանջարի լեռներից:

Գնդապետ Սալիհը նայեց իր հեռադիրակով. հրամանները հնչեցին մտրակի հարվածների պես: Մենք քարացանք՝ փորձելով որոշել հաջորդ քայլը:

Քանի որ բարձրաստիճան սպայի համար անխոհեմ կլիներ լքել զորախումբը, և քանի որ միակ սպան էի, ով կարող էր խոսել արաբերեն, առաջարկեցի, որ ինձ թույլ տրվի, որպես բարեկամական քայլ, ընդառաջ գնալ ու ողջունել նրանց:

Ես հրամայեցի երկու զորաշարքի հետևել ինձ, և մենք սպացանք առաջ՝ ուղիղ դեպի ձիավորների խումբը: Առջևից ընթացող շեյխը կտրուկ կանգնեցրեց ձիուն ճիշտ իմ առջև: Նրա՝ բրոնզի պես փայլող դեմքը շիկացել էր կատաղու-

թյունից, շեյխը բղավելով դիմեց ինձ՝ բացաբություն պահանջելով իր փարածքներում հայրնված մարդկանց ու հրեփանու ամկայության համար: Նա սարսափելի գրգռված էր, ձեռքին երկաթե ձող էր բռնել, որը կափաղած թափ էր փայխա: Նա ասաց՝ եթե եկել ենք որպես թշնամի, ապա նրա գորքը հեշտությամբ կկտորրի մեզ, ու ավելացրեց, որ մեծ հաճույքով կվերադարձնի մեր սպանների գլուխները իրենց հրամանափարներին: Եթե չեմ սխալվում, նա խոստացավ ուղարկել դրանք գեղեցիկ պարկերի մեջ: Բայց եթե եկել ենք որպես բարեկամ, ասաց նա, ապա կընդունեն ամենայն գրկաբացությամբ:

Չեմ կասկածում, որ նա ի վիճակի էր իրականացնել իր ասածներից որևէ մեկը: Զգում էի նաև, որ նա խաբերա է, ու եթե ես ցանկանում եմ փրկել գլուխս, պետք է նույնպես ձևացնեմ: Նա հայրնեց, որ ինքը շեյխ Մուսան է՝ հենց այն մարդը, ում փնտրում էինք:

Մի ակնթարթում ես ցարկեցի ծիուցս, շրապեցի նրա մոտ, վերքրի նրա ձեռքը և սեղմեցի նույնքան կափաղի, որքան նա խոսում էր: Ես խոնարիվեցի, ռազմական ողջույն փվեցի նրան, իսկ հեփո ճարտարության իմ հնարավորությունների սահմաններում սկսեցի ոգևորված պարմել, որ մենք եկել ենք որպես բարեկամներ, քանի որ լսել էինք նրա հյուրասիրության ու բարյացակամ վերաբերմունքի մասին, եկել ենք խաղաղությամբ՝ լսելով նրա՝ ազնվական մարտիկի չգերազանցված համբավի մասին, և նա՝ որպես այդպիսին, իրեն հարուկ խորաթափանցությամբ պետք է կռահեր, որ եկել ենք ոչ որպես թշնամի:

Շողորթությունը կափարեց իր դերը: Զրույցից հեփո, որին միացել էր գնդապետ Սալիհը, նա հրամայեց իր մարդկանց հեփ քաշվել և մեզ ուղեկցեց մի փող, որտեղ կարելի էր ճամբարել: Այդուհանդերձ, մենք մեր մարդկանց շշուկով զգուշացրինք, որ աչալուրջ լինեն:

Շեյխը մեզ բերեց դրախտ՝ բառիս բուն և փոխաբերական

իմաստներով, քանի որ շեյխ Մուսան փրում էր այն փարածքներին, որոնք նախկինում կոչում էին եղեմական պարփեզ: Մա մի հրաշք երկիր էր: Անվերջ ձգվում էին մեղմ կանաչի կարպեփներով պարված հովիփները: Մրգափու ծառերի ճյուղերը ճկվել էին հասունացած բարիքի ծանրությունից: Ծաղկունքի ու հասուն պտուղների բուրմունքը փարածվել էր օդում: Այգիները, որոնք սփռված էին հովիփների կանաչի վրա որպես հիասքանչ ծաղիկներ, շողում էին արևի փակ: Կարմիր, կապույտ և դեղին թռչուններն իրենց աղամանդյա փայլով աշխուժացնում էին կանաչի միապաղաղությունը: Այսփող չկար ոչ պարերազմ, ոչ ցավ, չկար դավադրություն, ջարդ ու փառապանք: Կյանքն ապշեցնում էր իր գեղեցկությամբ:

Մենք վրաններ խփեցինք հովփում՝ ափին մի ամվակի, որը բլբլում էր ծիծաղկոտ կնոջ պես: Մեզ թագավորական հյուրասիրություն էր սպասում: Ցեղի հարյուրավոր փղամարդիկ գալիս էին մեր ճամբար ու բերում միրգ, հասած եգիպտացորենով լցված պարկեր, մեղր, հաց և միս: Մենք ուփում էինք ազահաբար. այնքան կերանք, որ բառացիորեն փքվել էինք:

Անցավ մեկ շաբաթ, սակայն մեր այցի իրական նպափակը դեռևս չէր բացահայտվել: Գնդապետ Սալիհը, թեև գնահարում էր մեր հանդեպ ցուցաբերված վերաբերմունքը, սակայն կասկածներ ուներ շեյխի մփադրությունների վերաբերյալ և զգուշորեն շրջանցում էր պարենամթերքի թեման:

Ես սկզբից կեթ գիփելի, որ մեր այցի իրական նպափակը հայրները կհանձնարարվի ինձ, ուսփի ջանք չէի խնայում՝ գոհացնելու շեյխ Մուսային, նվաճելու նրա հարգանքն ու վստահությունը: Մենք դարձանք լավ բարեկամներ ու բազում ժամեր անցկացրինք՝ խոսելով պարերազմի մասին: Սակայն մեր առաքելության նպափակի մասին խոսելու պարեհ առիթը չէր ներկայանում, և ես եկա այն եզրակացության, որ հաջողության կարելի է հասնել միայն ինչ-որ ծրագիր մշակելու պարագայում. մենք պետք է առանձնահարուկ մի այնպիսի ծառայություն մափուցեինք շեյխին, որպեսզի նա

ինքը սրիավամ լիներ փոխհարուցել-զարմացնել իր առաքա-
ձեռնությունը: Ես նաև վստահ էի՝ եթե մենք մի սխալ քայլ
անենք՝ հայրնվելով մուրացիկների կամ գողերի դերում, մեզ
լավ բան չէր սպասի: Պարզ էր, որ մենք չէինք կարող այսօր
հավերժ մնալ (Ժամանակակից աղաներ՝ զինվորական համա-
զգեստով) և, իհարկե, չէինք կարող նաև ձեռնունայն վերադառ-
նալ:

Ինձ արդեն վաղուց բախարավոր մարդ չէի համարում,
սակայն մի օր, երբ գրուցում էի շեյխի հետ, բախարիս փայլա-
բանունն ապշեցրեց ինձ: Արդեն չեմ հիշում, թե ինչպես ծագեց
թեման, սակայն հանկարծ նորից դեմ առ դեմ հայրնվեցի այն
մուգ դեմքի հետ, որը, սուրը ճոճելով ու թամբի վրա օրորվելով,
ակնարկում էր գլխիս անմխիթար ապագայի մասին: Շեյխ
Մուսան չափազանց գայրացած էր ու խոսում էր ոմն Բրբա-
հիմ փաշայի՝ իր հարևանությամբ բնակվող քրդական ցեղի
նախկին առաջնորդի մասին, ով իր անվերջանալի կողոպուր-
ների և մեծ չափերի հասնող անասնագողության պարճառով
շեյխ Մուսայի ցեղի համար գլխացավանք էր դարձել: Երևում
էր, որ քրդերը լուրջ ու փհած խնդիր էին դարձել. նրանք երբեք
բաց կովի մեջ չէին ներքաշվում, այլ մշտապես հարձակվում
էին մեկուսացված արոտավայրերի վրա ու փանջում այնպեղ
գրնվող մարդկանց:

Բարեբախտաբար գնդապետ Սալիհն այդ խոսակցու-
յանը ներկա չէր, հակառակ դեպքում չեմ կարծում, թե նա
հավանություն փար այն ծրագրին, որն անմիջապես ձևա-
վորվեց ուղեղիս մեջ: Առանց հարցը գնդապետ Սալիհի
հետ քննարկելու ես առաջարկեցի շեյխին իմ մարտկոցով
ուղեկցել իրեն՝ հարևանների դեմ պարտիզ գործողություն
իրականացնելու և նրանց մեկընդմիջար հասկացնելու, որ չեն
կարող վախկոտի նման անպարտիժ հարձակվել Մուսային
պարկանող փարածքների վրա: Ես բացատրեցի, որ գնդա-
պետը կարող է դեմ լինել իմ ծրագրին, եթե, իհարկե, չներ-
կայացնենք ավելի համոզիչ պարճառ, քան պարզապես իմ

գաղափարն է: Այդպիսով պայմանավորվեցինք, որ հաջորդ
օրն առավոտյան շեյխ Մուսան կհայրնի գնդապետ Սալիհին
և ինձ, որ Բրբահիմ փաշայի մարդիկ դարան են մրել լեռան
ստորոտում և մրադիր են հարձակվել մեզ վրա:

Շեյխ Մուսան, որ դերասանական մեծ փառանդ ուներ,
այնպես համոզիչ կատարեց իր դերը, որ նույնիսկ ես ոգևոր-
վեցի: Ինչպես և պայմանավորվել էինք, ես առաջարկեցի
գնդապետ Սալիհին, որ շեյխն անմիջապես բանակ հավաքի,
իսկ ես իմ մարտկոցով ուղեկցեմ նրան:

Երեք օրվա ընթացքում շեյխ Մուսան հինգ հարյուր հեծ-
յալ, երկու հազար հերևակային զորքով և իմ մարտկոցի
աջակցությամբ ուղևորվում էր քրդերի հիմնակետ՝ Ջերել
Ամդուլ Ազիզ:

Քրդերը հանկարծակիի եկան, և նրանց կաբաղի ձիավա-
րությունն ու համառ դիմադրությունը շար շուր «սանձվեցին»,
ու մենք հաղթական արշավով անցանք նրանց գյուղերի
միջով: Շեյխ Մուսայի աչքին սա մեծ հաղթանակ էր, և նա
գոռոգությամբ էր խոսում իր պաշարների, անասունների ու
թանկարժեք իրերի հսկայական ավարի մասին: Նա այնպես
էր փափավորված իմ մարտկոցի ցուցաբերած աջակցությունից,
որ պահանջում էր, որ ես որպես ընծա ընտրեմ իր զորայուն
արաբական նժույգների հիասքանչ երամակի ամենաազնիվ
երիվարներից մեկը: Ընծան ընդունելիս ես մրաժում էի, թե
նա ինչպես կարճագանքի, երբ իմանա, որ մեզ շար ավելին
է հարկավոր:

Երբ մենք ճամբար վերադարձանք, նրա երախտագիտու-
թյունը սահման չունեց. շեյխը պնդում էր, որ պետք է իր
երախտագիտությունն ավելի շոշափելի ձևով արտահայտի,
քան պարզ խոսքերն են: Նենց այդ ժամանակ մենք հասկա-
ցանք, որ հոգեբանական պահը հասունացել է: Ննարավո-
րինս նուրբ դիվանագիտական մտքեցում ցուցաբերելով՝ մենք
բացատրեցինք մեր բանակի մեծ կարիքների խնդիրը:

Շեյխ Մուսան՝ զգայուն ու բռնկվող անձնավորություն,

լրեղից վեր թռավ, և ինձ թվաց, թե գլուխս արդեն առանձնանում է մարմնիցս: Նա հուժկու ուժով փչեց փարփոհնակ ձև ունեցող փողը, որը սովորաբար կրում են արաբ առաջնորդները: Այդ ձայնից վրա հասան նրա օգնականները: Մեկ ակնթարթում նա սկսեց այնպիսի հրամաններ արձակել, որոնք մեզ համար հիանալի էին հնչում:

Նաջորդ օրը մեր արշավախումբը հեղուղուրվեց դեպի գլխավոր ճամբար: Մեզ հեղուղուր քայլում էր հինգ հարյուր ուղտերից բաղկացած քարավանը: Ուղտերը բարձրված էին ահեղի քանակությամբ պարենի պաշարով, հեղուղից քայլում էր շուրջ հազար գլուխ անասուն:

Մեր վերադարձը շրաբ-կայան մեծ հրճվանք պատճառեց: Նաջորդ օրը պաշարունական ճաշկերույթ կազմակերպվեց: Այդ ընթացքում մեր անձնակազմի անդամներից մեկը՝ Մուսթաֆա Շևրեթը, որ չափազանց շատ գինի էր խմել, ոտքի ելավ ու կենաց առաջարկեց:

- Գլխավոր՝ հրամանատար, - ասաց նա՝ բարձրացնելով գավաթը, - եղբայրներ սպաներ, ձեզ եմ ներկայացնում գլավուր կապիտան Թորոսյանին՝ թուրքերի հայ հերոսին: Նա գլավուրի որդի է ու չի հավատում Մուհամեդին, սակայն իր պարականություններում նա նույնքան հավատարիմ է, չեզոք ու նվիրված, որքան ինքը՝ մեր Սուրբը:

Առաջին անգամ այդ երեկոյի ընթացքում ես սկսեցի մտորել այն «չեզոքության» մասին, որի համար «կենացի» արժանացա: Ես, իհարկե, ոչ մի չեզոքություն չէի զգում, մինչդեռ իմ մեջ աճում էր անհուն դառնության զգացումը: Հիմա, երբ մտովի հեղադարձ հայացք եմ զգում, կարծում եմ, որ ես (հուսամ, որ սա շատ եսապաշտական չի հնչի) չափազանց լավ գինվոր էի, որպեսզի վատ կատարելի մասնագիտական պարականություններս: Այսպես կասեմ. ես լավ վարժեցված գինվոր էի, ով այլ կերպ վարվել չէր կարող: Իրականում ես այլընտրանք չունեի, քանզի երկիրը լքելու, ապստամբներ առաջնորդելու կամ դավադիր խմբի միանալու ոչ մի հնարա-

վորություն չկար:

Մոտուլում ամեն ինչ հանդարտ էր մինչև 1917 թ. հոկտեմբերի սկիզբը, երբ շրաբ-կայանում սկսեցին մրահոգող գեկույցներ սրացվել առ այն, որ ռուսների լուրջ և վրանգավոր առաջխաղացում է նկատվում կայսրության արևելյան մասում, և որ անգլիացիները հեղադեպես սաստկացնում են ճնշումը ու արդեն գրավել են Տիգրիսի ափին գտնվող Տիկրիթ քաղաքը՝ Բաղդադի ու Մոտուլի ճիշտ մեջտեղում:

1917 թ. հոկտեմբերի 10-ին 46-րդ դիվիզիային հրամայվեց մեկնել ռազմաճակատ, և ութօրյա արշավից հետո մենք դիրքավորվեցինք Ֆեթահի կիրճում գտնվող ավանի մոտակայքում՝ Տիկրիթից փասսահինգ մղոն հեռու: Այս դիրքը հիանալի բնական պաշտպանական կետ էր. կիրճով անցնում էր Տիգրիսը, ու նրա ափերը պաշտպանված էին Նամրին լեռներով:

Ժամանելու հաջորդ օրը մարտկոցներս ու մարդկանց փեղավորեցի սարալանջին՝ սպասելով հրամանի:

Երրորդ օրը բրիտանական օդանավերը բացահայտեցին մեր դիրքերը, և սկսվեց կատաղի ռմբակոծություն: Փորձելով թեթևացնել մեր վիճակը՝ ես հրամայեցի խողովակներից կեղծ թնդանոթներ պատրաստել և փեղադրել դրանք փեսանելի դիրքում: Սակայն մինչ այդ թշնամու հրետանին պարզել էր մեր հասանելիության սահմանը և սկսեց ռմբակոծությունը:

Իրավիճակը դարձավ օրհասական, երբ նրանց հրետանին դադարեց կրակել՝ հավանաբար ենթադրելով, թե մեր լուրջությունն ազդարարում է մեր նահանջը: Այստեղ փեղակայված հնդիկ զինվորների մի խումբ մեծ արագությամբ սկսեց սարով բարձրանալ՝ փորձելով թաքնվել բլուրների ու ծառերի հետևում: Մեր գնդացիները կրակ բացեցին, սակայն մինչ մենք նրանց լուրջ վնաս կպատճառեինք, հնդիկները խուճապահար նահանջեցին:

Նաջորդ օրը բրիտանական օդանավերը նորից թռան մեր դիրքերի վրայով ու ռումբեր նետեցին: Ռմբակոծության ժամանակ ես նորից վիրավորվեցի, այս անգամ՝ ձեռքից,

այն փհան վերքով, որի պարճառով ամեն օր պարպաղիր պեպք է ներկայանայի դաշտային հիվանդանոց՝ վիրակապս փոխելու:

Կռիվը գեպի երկու կողմերում շարունակվեց երեք շաբաթ: Իմ մարտկոցները վերջապես ներգրավվեցին ռազմական գործողությունների մեջ: Ամենամեծ ճակատամարտը փռեղի ունեցավ նոյեմբերի 20-ին: Այդ ընթացքում թուրքերը սարսափելի կորուստներ կրեցին:

Վերջապես հաջողվեց հեպ մղել անգլիացիներին, և ռազմական գործողությունները առնվազն այդ պահին դադարեցին. մենք ուրախ էինք շունչ քաշելու այս հնարավորության համար:

Անակնկալ անդորրը Տիգրիս գեպի մեր հասարակածում կասկածների փռեղիք փվեց. շուրով դրանք հասարակվեցին: Թշնամին փորձում էր թուրքական ուժերի հիմնական մասը ներքաշել գործողությունների մեջ Ֆեթահի կիրճում, մինչդեռ դաշնակիցները մեծ ուժերով նեպվեցին դեպի Պաղեստին՝ գրավելու Երուսաղեմն ու Դամասկոսը:

Պարմելով ռազմական փորձությունների մասին՝ որպես նախկին զինվոր հավանաբար պեպք է հիշելի Ֆեթահի կիրճի ճակատամարտի հեպ կապված ավելին, քան խոզերի հեպ կապված պարմությունը, սակայն ամենայն անկեղծությամբ պեպք է խոստովանեմ, որ ուրիշ ոչինչ չեմ հիշում կամ ինչ հիշում եմ, կապված է վարազների՝ վայրի խոզերի բոլուկի հեպ:

Մի պահ պեպք է շեղվեմ. արդեն չեմ հիշում, թե որերորդ անգամ եմ շեղվում՝ երբո՞րդ թե փասներորդ, սակայն սփիպված եմ, եթե պարմությանս համար դա կարևոր է:

Թուրքերն արում են խոզերին: Մա հավանաբար ոչ թե «անձնավորված», այլ կրոնական զգացում է, ինչն ավելի է սաստկացնում այդ արելությունը: Միտո՞ւմ են արդյոք խոզերը թուրքերին՝ ես չգիտեմ, չեմ էլ կարծում, թե որևէ մեկը գիտի: Բոլոր դեպքերում, ինչ վերաբերում է մահմեդական

թուրքերին, խոզը պիղծ կենդանի է: Թուրքի հավաքն այդպես է պահանջում, և ես խղճուկ հեղինակություն եմ դա հաստատելու կամ հերքելու համար:

Բոլոր կրոններում էլ կան աղմկահարույց պարմություններ, ինչպես նաև դրանց շուրջ հյուսված բամբասանք: Կարծում եմ, որ քրիստոնյաներն առաջինն են փարածել այն լուրը, թե իբր մահմեդականները նողկում են խոզերից ոչ թե այն պարճառով, որ դրանք կեղտոտ կենդանիներ են, այլ՝ որ դեռևս հին ժամանակներում երկու վարազ հիմար վիճակի մեջ է գցել Մուհամեդ մարգարեն, երբ նա նոր-նոր էր սկսում իր գործունեությունը: Այսքանը: Իսկ հիմա Ֆեթահի կիրճում «խոզերի գիշերվա» մասին: Ի միջի այլոց, այս ամենը կափարվեց այն օրերին, երբ թշնամին գրոհում էր մեր դիրքերի վրա:

Ֆեթահի կիրճում վիստում էին վայրի խոզերը, և այդ հանգամանքը չափազանց վշտացնում էր հավաքացյալ թուրքերին: Նեպո եկավ մեր գնդի խոջան և գրոհների ողջ ընթացքում մեզ հեպ մնաց դիրքերում: Ամեն օր այս կրոնապաշտ մարդն աղոթում էր Ալլահին, որ մեզանից հեռու պահի Ֆեթահի կիրճի նողկալի վարազներին: Մակայն ինչ-որ բան սխալ գնաց, կամ բարի խոջան բարեպաշտ կյանք չէր վարում, կամ այդ օրվա հրեպանային կրակոցները խլացրել էին Ալլահին, քանզի մի գիշեր՝ ժամը մոտավորապես 10³⁰-ին, երբ մի հին քարանձավի մուտքի մոտ, դաշտում խփած վրաններում վայելում էինք մեր վաստակած հանգիստը, մեզ արթնացրեց բազում սմբակների ծանր դուխյունը: Մտածելու կամ ծրագիր մշակելու ժամանակ չկար. մի բոլուկ կարաղած վարազներ լցվեցին ճամբար՝ պարմելով ու փապալելով վրաններն ու ծառերը:

Ես ձեռքս գցեցի արրճանակիս ու սկսեցի բղավելով հրամաններ արձակել, սակայն թուրքերը նույնքան գժված էին, որքան վարազները: Ամենուրեք, ուր նայում էի, փեսնում էի թուրքերի, որ փորձում էին թաքնվել կենդանիներից: Մուլեռանդ հավաքացյալ թուրքերը խելքները կորցրել էին այս

անսպասելի «այցելությունից»: Խոջան չոքել էր վրանի ամրակի մոտ ու աղաչում էր Ալլահին փրկել իր կյանքը:

Վերջապես հաջողվեց «վռնդել» վարազներին, սակայն դրանից հետո էլ մի քանի ժամ ոչ ոք չքնեց: Խոջան սկսեց աղոթել, որ այդ ահավոր ու պիղծ կենդանիներն այլևս չվերադառնան: Նա հրամայեց, որ իր վրանը փեղափոխեն քար-քարոտը լեռան վրա, ու պահանջեց, որ իր բոլոր պարագաները ամեն գիշեր լվացվեն ու ախտահանվեն: Վերջին անգամ, երբ փեսա նրան, զգուշորեն, ոտքերի մատների վրա սարն էր բարձրանում՝ սարսափած, թե հանկարծ գազանների ոտնահետքերի վրա քայլ չդնի:

Անմոռանալի գիշեր՝ Ֆեթահի կիրճի ճակարամարտի մասին իմ ամենացայտուն հիշողությունը:

ՉԼՈՒԽ 12

ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ ՆԱՆԻՊՈՒՄ ԵՄ ՔՐՈՋՍ

Քառասունվեցերորդ դիվիզիային հրամայված էր վերադառնալ Մոսուլ՝ բանակի Գլխավոր շտաբ, ու այնտեղից ուղևորվել Պաղեստինի ռազմաճակատ: 1917թ. դեկտեմբերի 9-ին մենք լքեցինք Ֆեթահի կիրճը:

Վերադարձը Մոսուլ մեզ չէր մտաբերում, սակայն չկար մեկը՝ սպա թե զինվոր, որ չսարսափեր Մոսուլից դեպի հեղձ դեպի Թեյ-ուլ-Նալիֆ ճանապարհը կրկին անցնելու մտքից: Բարեբախտաբար եղանակն ավելի սառն էր, և հիվանդություններից ու շոգից կրած մեր փառապանքները համեմատաբար նվազել էին: Տիմա, երբ անապարային արշավանքների վերերաններ էինք դարձել, մենք արագ էինք առաջ շարժվում:

Երբ հասանք Թեյ-ուլ-Նալիֆ, այնտեղ կապարյալ խառնաշփոթ էր: Ժամանող զորքերը սպասում էին իրենց հերթին՝ մեկնելու փարբեր ռազմաճակատներ: Երկաթուղին մղոնների երկարությամբ խցանված էր գնացքներով, որոնք զինամթերքի ու պարենի պաշարներ էին փեղափոխում: Ճամբարները լեփ-լեցուն էին: Իրավիճակից դատելով՝ մեր գումարտակը պետք է սպասեր մեկ ամիս կամ ավելի մինչև Պաղեստին ուղարկվելը:

Իմ մարտկոցները փեղակայված էին փոքր քրդական գյուղում՝ շտաբ-կայանից հինգ-վեց մղոն հեռավորության վրա, մի խաղաղավեր վայրում:

Մոտենում էին քրիստոնեական Ծննդյան փոները, և իմ սիրտը փխտը էր բազմաթիվ պատճառներով: Ջեմիլեն կողքիս չէր, Մուհարեմն այլևս ողջ չէր, ծնողներս ու քույրս անհետացել էին, բարեկամներս չկային: Աշխարհն անփանելի

ունայն կյիներ Ճննդյան րոներին, եթե թուրք հրամանաւարը կարճարև արձակուրդ չրար երեք հայ բժշկի, որպեսզի ինձ հետ անցկացնեն րոները: Մեզանից յուրաքանչյուրն ուներ իր րիտուր պարամոթյունը, մեզանից յուրաքանչյուրի ուղեղում դաջվել էին մեր րարագիր համերկրացիների ողբերգական ճակարագիրը, նրանց րանջված դեմքերի սրվերները:

Ջրույցի ընթացքում բժիշկներից մեկը պարմեց, որ լսել է, թե ինչպես թուրք մի սպա ասել է մեկ այլ թուրք սպայի, որ Թեյ-ուլ-Ղալիֆից դեպի արևմուրք՝ սարալանջին գրնվող ճամբարում, ապրում են մի քանի հարյուր հայ բռնագաղթածներ, ովքեր աշխարհում են երկաթգծի շինարարության վրա:

Ես առաջարկեցի թամբել ձիերը ու քշել այնրեղ: Կարծում եմ, որ սրբի խորքում հույս էի փայփայում, թե կգրնեն ձնողներին:

Ոսկու պես պայծառ ու գերակի պես սառը առավուր էր: Ձիերը հանդարտաքայլ առաջ էին ընթանում: Ժամանակ առ ժամանակ մենք կանգ էինք առնում ու հեռադիրակով գննում լեռները: Վերջապես հեռվում նկարեցինք մեկուսացած գորշ մի կետ և ուղևորվեցինք այնրեղ, մինչև րեսանք վրանների երկար շարքի ուրվագիծը:

Ջերմ արևը պարտասրվում էր դիրքերը զիջել թախձուր մթնշաղին, երբ մենք ձիերից իջանք քարքարոտ արահերի մոտ ու իրար հերկից միակ կաձանով սկսեցինք բարձրանալ դեպի ճամբարի հերնամուրքը: Պահակը մեզ ուղղորդեց դեպի կանանց կացարանը, որ գրնվում էր վրանների հերնում կանգնած երկարավուն փայրե րնակներում:

Ես թակեցի ամենամեծ րնակներից մեկի դուռը: Լավեց բացվող ձանր կողպեքի ձայնը, և դուռը կիսաբացվեց: Մեզ էր նայում մի ծեր կին, ում կնճռուր դեմքին դրոշմված էր մշրական վախը:

- Ընորհավո՛ր Մուրբ Ծնունդ, - դիմեցի ես նրան հայերեն: Կյանքումս երբեք նման կերպարանափոխում չէի րեսել. նրա ճմրթված դեմքը հանկարծ երիրասարդացավ, թեև կարծում

եմ, որ դա պարտանք էր, որը սրեղծվեց նրա հոգնած, մարած ու վախով լի աչքերում հանկարծ հայրնված փայլի շնորհիվ:

- Ընորհավո՛ր Մուրբ Ծնունդ, - պարասխանեց նա դողդոջուն ձայնով: - Ո՛ւմ եք փնրում:

Ես նրան հանգստացրի համազգեստիս առնչությամբ ու ասացի, որ փնրում եմ Էվերեկից եկած կանանց:

- Տղան, - ասաց նա ինձ, - այսրեղ մի քանի կին կա Մալաթիայից, Սվազից, Կեսարիայից, Մարզվանից, բայց միայն մեկը՝ Էվերեկից, երիրասարդ մի աղջիկ է: Կանչե՛մ:

Ես դասրիարակվել էի որպես զինվորական ու մեծացել թուրքական ավանդույթների մթնուրրում. նույնիսկ այսօր ես հեշրությանբ չեմ արրահայրում զգացմունքներս, սակայն այդ պահին, աղաչելով նրան շրասպել, սկսեցի քրրնել հուզմունքից ու կրճրացնել արամներս:

Ղաջորդ բանը, որ հիշում եմ, բարալիկ, շագանակագույն մագերով, կապուրացյա աղջիկն էր, որ երկչուր ու ամոթխած կանգնած էր իմ առջև: Մեր համազգեստներից սարսափած՝ նա կարմրարակել էր: Ես չէի համարձակվում հավարալ իմ զգայարաններին. նա նայում էր ինձ մորս աչքերով: Անհնար էր, որ նա իմ քուրը լիներ՝ փոքրիկ քուրս, ում վերջին անգամ րեսել էի, երբ ութ րարեկան էր: Բայց ահա կանգնած է իմ առջև ռամիկի ցնցորիներ հագած մի դեռարի աղջիկ:

- Անունդ ի՞նչ է, - հարցրի ես վերջապես՝ փորձելով խոսել հանգիստ ձայնով:

- Բեյգեր Թորոսյան, - շնջաց նա քնքուշ ու ամոթխած: - Ես ապրում էի Էվերեկում՝ Թեքիշեի փողոցում:

Նա իմ քուրն էր, սակայն ինչ-որ անհասկանալի պարճառով ես շարունակում էի հարցեր րալ:

- Իսկ ընրանի՛քդ էլ է այսրեղ, - հարցրի ես՝ հասկանալով հարցիս ողջ դաժանությունը:

- Ղայրս ու մայրս մահացել են: Երեք եղրայրս Ամերիկայում են, իսկ չորրորդը թուրքական բանակի սպա էր. նա սպանվել է Դարդանեկի ճակարամարրում: Ես մենակ եմ, - պարաս-

խանեց նա:

Մինչև հասկացանք, թե ինչ է կարարվում, նա արդեն իմ գրկում լալիս էր այնպես, կարծես սիրտը պարտվում է:

- Ես քո եղբայրն եմ, - միայն կարողացա արտասանել ես: Ես կրկնում էի դա դանդաղ և հավանաբար բավական խիստ: Միրտս չէր քարացել, սակայն այն զգացմունքը, որ ես զգում էի, դեռևս լիովին եղբայրական սեր չէր: Ինձ թվում էր, թե ես ինչ-որ բան եմ գողացել պետությունից, որն աստիճանաբար սկսում էի արել:

Ես հագիվ հասկացա, որ նա փորձում է դուրս պրծնել իմ գրկից, որ ես նրան մահու չափ վախեցրել էի:

Նրան բաց թողեցի ու ձեռքերն առա ավերիս մեջ:

- Չե՛ս հասկանում, սիրելիս, որ քո եղբայրն եմ: Դու կարծում էիր, թե նա սպանվել է: Բեյզար, մի՛ վախեցիր, ես քո եղբայրն եմ: Վախենալու էլ ոչինչ չկա, Բեյզար, ես եկել եմ, որ քանենք քեզ այստեղից:

Ես փորձում էի խոսել քնքուշ ձայնով ու կրկնում էի, որ նրա բոլոր փառապանքներն ավարտված են, որ նա հիմա արդեն վախենալու ոչինչ չունի:

- Ոչ ոք Թուրքիայում չի համարձակվի մարդով դիպչել կապիտան Թորոսյանի քրոջը, - ասացի ես գոռոզաբար:

Մարերով շրջապարված այդ ճամբար իմ ժամանելուց մեկ ժամ անց, երբ ես ու ընկերներս ճանապարհ ընկանք, Բեյզարը նստած էր իմ առջև՝ թամբի վրա: Մրտիս մեջ խառնվել էին ցավն ու երջանկությունը: Միրելի ծնողներս կորուստն անսպասելի էր, սակայն ես երջանիկ էի, որ գտել եմ թանկագին քրոջս: Գյուղի սուրակայքում բժիշկները լքեցին մեզ ու վերադարձան իրենց դիրքերը: Բեյզարն ու ես քայլեցինք դեպի այն փունը, որտեղ ես իջևանել էի: Նասանք կեսգիշերին մտք:

Քույրս արդեն հավարտում էր, որ ես իր եղբայրն եմ. ես նրան բաներ պարմեցի մեր փան մասին, որոնք նա հիշում էր: Ես հրամայեցի ծառայիս Բեյզարին հարմար տեղավորել փանը: Այստեղ վախը կորավ նրա աչքերից: Նիմա դրանք պայծառ

էին ու ոգևորված: Նա ինձ ասաց, որ թեև աղուր, սակայն մտաբերում է դիմագծերս:

Մենք միասին թեյ խմեցինք առանց ժամանակի վրա ուշադրություն դարձնելու, ու նա ինձ պարմեց իր թափառումների պարմությունը: Դրանք շատ հակիրճ կներկայացնեն, որքան հիշում եմ:

- Նոյեմբերի հինգին, - սկսեց նա, - Էվերեկի կայմականը լուր ուղարկեց մեր փուն, թե դու սպանվել ես Դարդանելի ճակատամարտում: Քանի որ մենք այլևս չունեինք քո անվան պաշտպանությունը, մեզ հրամայված էր անմիջապես իսլամ ընդունել, և ինձ պետք է ամուսնացնեին մահմեդական մի փղայի հետ:

Նայրիկն ու մայրիկը ամիսներ շարունակ մերժում էին այդ պահանջը, ու մենք հոգնել էինք քաղաքապետարան կարարած անվերջանալի այցերից ու քո անունը վկայակոչելուց:

Մայրիկի առողջությունը փառապանքներից օր օրի վատթարանում էր, իսկ հայրիկին շատ վատ էին վերաբերվում: Սակայն մեր ծնողները շարունակում էին պայքարել կայմականի դեմ, ու դեռևս նրանց չէին աքսորում: Երբեմն ինձ օրերով թաքցնում էին հարևանի փանը:

Այն օրը, երբ լուր եկավ, թե դու սպանվել ես, ես փանն էի: Նայրիկն ու մայրիկը սուրհանդակին հետ ուղարկեցին, ինչպես միշտ՝ բացասական պարասխանով: Մենք պարտաստվեցինք փախչել: Նայրիկը կարծում էր, թե կկարողանանք այդ նույն գիշեր փախչել, սակայն մեկ ժամ անց սպանվեցինք դարձավ երեք ոստիկանի հետ, և մենք ստիպված եղանք գնալ նրանց հետ: Մեզ միացան ևս երեք պահակներ ու մեզ փողոցներով փարան քաղաքից դուրս:

Նայրիկը, սարսափահար մեզ սպառնացող վրանգից, մտերմացավ ոստիկաններից մեկին, ում փարիներ շարունակ ճանաչում էր դեմքով և փորձեց պարզել, թե ինչ են մտադիր անել մեզ հետ կամ ուր են փանում: Այդ մարդը ցանկանում էր բարի լինել մեր հանդեպ, սակայն միակ բանը, որ կարող էր ասել, այն էր,

որ մենք պետք է ճանապարհ կտրենք առնվազն փաստերկու օր, մինչև հասնենք Սիս քաղաք, որտեղ մեզ կհանձնեն փեղի գավառապետին: Դա սարսափելի «ճանապարհորդություն» էր:

Մայրիկն այնպես հյուծված էր, որ երբ փեղ հասանք, ուժասպառ ընկավ. մեզ թույլ փվեցին ճանապարհը շարունակելուց առաջ մի քանի օր հանգստանալ: Մեզ ուղեկցում էին նոր պահակներ, որ նախկիններից ավելի դաժան էին: Մենք շարունակեցինք ճանապարհը. հիմա մեզ փանում էին Իսլահիե, սակայն մեր ճակատագիրը նախկինի պես անհայտ էր: Ճանապարհը, որ շատ ավելի կարճ էր, քան Էվերեկից Սիս, անհամեմատ ավելի դժվարին էր: Պահակները փանջում էին մեզ ու խոշորանգում ամեն առիթով, իսկ մենք անփանելի հոգնած էինք: Մեզ կերակրում էին միայն օրը երկու անգամ, այն էլ՝ վատ:

Իսլահիեում մեզ փողոցներով քայլեցրին դեպի գաղթականների ճամբար, որտեղ երկու հազար փարագիրներ սպասում էին արքայազանի երամանի: Տիրող խառնաշփոթը և լարված իրավիճակը խլեցին մայրիկի վերջին ուժերը, և նա երկու անգամ ուշաթափվեց: Մայրիկը կմախք էր դարձել: Մենք բոլորս ահավոր նիհարել էինք, բոլորից լավ ես էի դիմանում: Ճամբար հասանք առավոտյան, իսկ կեսօրին, ցնցոտիներ հագած, արդեն քարշ էինք փալիս մեր ոտքերը կիսաքաղց մարդկանց շարքում, որոնք հագիվ էին շարժվում բաց ճանապարհով հայրնի չէ, թե ուր:

Քաղաքի դարպասներից հինգ կամ ավելի մղոն այն կողմ հանկարծ մեզ հրամայեցին կանգ առնել: Տեսա, թե ինչպես երկու շարք կազմած պահակները հետք քաշվեցին: Մյուս բանը, որ հիշում եմ, հրացանների կրակոցներն էին. հնարավոր է, որ դրանք փոքր թնդանոթներ լինեին կամ գնդացիներ, կամ արքանակներ: Աղմուկն ահավոր էր: Տնքոցներ, հրացաններ, կրակի ժայթքոցներ, մեռածներ, վիրավոր մարդիկ... Կանայք, մանուկներ ու երեխաներ. նրանք բոլորն ընկնում էին քամուց

քշված թղթե փիկնիկների պես:

Ես գիտակցությունս չէի կորցրել, քանզի երբ ընկա գետնին փռված մարմինների վրա, ամեն բան գիտակցում էի: Ընկել էի երկու մեռած մարդկանց մեջտեղում, այսինքն՝ ես կարծում եմ, որ նրանք արդեն մեռած էին: Դեմքս սեղմեցի հողին, հետո արյուն հայտնվեց: Զգացի, թե այն ինչպես հոսեց այսփս վրայով դեպի շրթունքներս: Ես ուզում էի ճչալ ու փախչել, սակայն չափազանց վախեցած էի: Մտածում էի՝ արդյոք ի՞նձ էլ կսպանեն: Չգիտեմ՝ երբ հասկացա, որ կրակոցները դադարել են: Մթնշաղը դարձավ գիշեր: Երկար սպասեցի, մինչև վերջապես բարձրացրի գլուխս: Մութ էր, զինվորներն արդեն չկային: Մերթընդմերթ լավում էին մեռնողների փնթոցները: Ես գիտեի, որ թուրքերը կվերադառնան դիակները փանելու համար: Մտածեցի, որ կարող է ինձ պես մի քանիսի բախտը բերած լինի, ու դա ինձ ուժ փվեց: Ես կանչեցի հայրիկին ու մայրիկին: Ոչ ոք չպատասխանեց, ոչ ոք չշարժվեց: Դիակների կողքին երկու շիշ ջուր գրա, վերքի դրանք ու անդադար լաց լինելով՝ ողջ ուժով վազեցի դեպի սարերը: Ես վազում ու քայլում էի երևի մի քանի ժամ, մինչև վերջապես հասա լեռներին: Եվ այդ ընթացքում անվերջ լալիս էի: Անտառում այնքան լաց եղա, մինչև քնեցի: Այդ օրվանից մինչև այսօր քեզ փեսնելը լաց չէի եղել: Սարերում թափառեցի երկու շաբաթ: Վախից չէի հասկանում՝ ինչ եմ անում: Մնվում էի հափառվածներով, խոտով, ինչ որ պատահեր: Չէի պարկերացնում, որ կարելի է այդքան սոված լինել ու չմեռնել:

Մի օր կրակոցներ լսեցի: Այնքան հուսահատ էի, որ չէի էլ ուզում թաքնվել, պարզապես հայացքս հառել էի այդ ուղղությամբ: Որոշ ժամանակ անց կրակոցները դադարեցին, սակայն ես փեղից չէի շարժվում: Վերջապես լսեցի, որ ինչ-որ մեկը փնթում է: Ես քարացած լսում էի, հետո մոտ փասը մեքր այն կողմ մարդ փեսա: Նա կանգնել էր մեջքով, և ես փեսա, որ ձեռքը վիրավոր է և ուժեղ արյունահոսում է: Նա զինվորի համազգեստով չէր: Ես վազեցի նրա մոտ՝ հագուստիցս կտոր-

ներ պատռելով նրան վիրակապելու համար:

Երբ մտրեցա, թեև նա շար թույլ էր, սակայն ձեռքը գցեց դեպի հրացանը, փորձեց շրջվել դեմքով դեպի ինձ: Ես արդեն գիտեի, որ նա հայ է, ու ձայն փվեցի: Նեպո օգնեցի, որքան կարող էի. կապեցի վերքը ու ջուր փվեցի նրան: Նա շար թույլ էր արյուն կորցնելու պատճառով: Այնպեղ մնացինք մինչև ուշ երեկո:

Նա ասաց, որ եկել է հայկական Ռավանդուզ լեռներից, որ նա և մի խումբ երիտասարդ հայեր գնեք ու սննդամթերք են գողացել և եկել այս սարերը ջարդերից փախչելու համար: Թուրքերը նրանց հեղապնդել էին, ու փղաններից շարերը սպանվել էին:

Նա նաև ասաց, որ լեռան մյուս կողմում մի քարանձավ կա, որտեղ, իր կարծիքով, թաքնվել էին ողջ մնացած նրա զինակիցները: Մութն ընկնելուն պես մենք միասին ճամփա ընկանք: Գլխանք քարանձավը, որտեղ թաքնվել էին քառասուն հայ երիտասարդներ: Նրանք մեզ գրկաբաց ընդունեցին և կերակուր փվեցին:

Մի քանի օր հեպո նորից ճամփա ընկանք՝ անվտանգ փեղ գտնելու համար: Մենք աշխատում էինք քայլել լեռնային ճանապարհներով՝ շրջանցելով թուրքական ու քրդական գյուղերը, սակայն մի օր բախվեցինք թուրքական պարեկախմբին, որը սկսեց հեղապնդել մեզ: Ես թաքնվեցի նեղ գառիթափի վրա գտնվող ժայռերի մեջ: Հրաձգություն լսեցի, բղավոցներ: Դրանք հանգան հեռվում, ու ես, ժայռերի փակ կույզ եկած, սպասեցի մի ամբողջ օր, որովհետև փղաններն ասել էին, որ կգան իմ հետևից: Նրանք եկան, երբ արդեն բոլորովին մութ էր. վերադարձան հինգը. մյուսները սպանվել էին:

Օր օրի հետևից մենք քայլում էինք սարերով՝ ամեն օր ավելի հոգնած, հյուծված ու քաղցած: Ոչ մեկս չհասկացավ, թե ինչպես հայտնվեցինք այս ճամբարում, որտեղ դու գլխար ինձ, բայց մի պայծառ օր այն պարզապես հայտնվեց մեր առջև: Տղամարդիկ գնացին ճանապարհ կառուցելու, իսկ կանայք

փարան ինձ իրենց փնակը: Նեպո՝ մինչև քո գալը, ոչինչ չկար: Մենք բոլորս աշխատում էինք՝ քաղցած ու վախեցած: Յուրաքանչյուր օր լի էր սարսափով, թե ինչ է լինելու վաղը: Հաճախ մտածում էի Ամերիկայում գտնվող եղբայրներիս մասին, սակայն ինձ համար նրանք նույնն է թե մեռած լինեին: Նեպո դու եկար: Հիմա ես էլ չեմ վախենում, ես երջանիկ եմ:

(Նրա պատմությունը անկենդան շարադրեցի, անկրակ, քանի որ հիշողություններիս մեջ՝ ինձ անհասանելի բառերի խճճված սարդոստրայնում, կորել է իմ գեղեցիկ, կապուտաչյա քրոջ ողիսականը: Չեմ կարող փոխանցել նրա պատմածի ողջ սաստկությունը. գիշերվա մթի մեջ կորած սարերը, ջարդի սարսափը, որից նա մազապուրծ փախել էր, սարերի հուսահար օտարությունը: Կարողացա միայն ուրվագծել այն, ինչն ամերիկացուն մի անհավանական հեքիաթ կրվա:)

Առաջին անգամ երկար ամիսների ընթացքում նա ապահով էր, իր սեփական սենյակում: Երբ գնաց քնելու, ես նստեցի երկար, դառն ու անպտուղ մտածմունքի մեջ. թուրքական բանակը լքելը բավարար չէր, ես պետք է վրեժխնդիր լինեի: Հիշեցի Նուրի Յուսուֆին՝ արաբին, թուրքական բանակի մայր Նուրի բեյին, ու մտածեցի՝ արդյոք նա՞ էլ է ընկղմված անպտուղ մտորումների մեջ ու վրեժ է փնջում, թե արդեն գաղտնաբար առաջնորդում է իր մարդկանց:

Հաջորդ օրն առավոտյան պաշտոնական շրջաններում լուր փարածվեց, որ ես գրել եմ քրոջս: Մի քանի օր անց՝ մի առավոտ, ինձ այցելեց մի փարօրինակ պարոն. նա ներկայացավ որպես բարեկամ արաբ, որ նոր է վերադարձել Բաղդադից: Ասաց, որ գյուղում լսել էր, որ ես հայ եմ ու փնտրում եմ ծնողներիս, եկել է պարզապես փեղեկացնելու, որ Բաղդադի մտրակայքում մեծ թվով գաղթականներ կան, ես կարող եմ այնտեղ հարցուփորձ անել: Նա ինձ բավականին շարախոս թվաց՝ հմտորեն փանելով խոսակցությունն իր ուզած ուղով: Նա խոսեց անգլիական բանակի մասին ու հայտարարեց, թե իբր լսել է, որ նրանք ոսկով են վճարում օտարերկրյա այն

սպաների ծառայությունների դիմաց, ովքեր լավ գիտեն երկրի տեղանքը կամ կարող են կարևոր ռազմական տեղեկություններ հաղորդել:

Ես արդեն հասկացել էի, որ գործ ունեմ թուրքական գաղտնի ծառայությունների գործակալի հետ ու մտքումս նշեցի, որ երբ գա թուրքերին լքելու ժամանակը, դա կլինի ոչ թե անգլիական ոսկու, այլ հաշվեհարդար տեսնելու նպատակով:

Ես շնորհակալություն հայտնեցի նրա բարության համար ու ասացի, որ տեղ հասնելուն պես անսպասման հարցուփորձ կանեմ Բաղդադի մոտ գտնվող հայերի ճամբարում: Մական հիշեցրի նրան, որ այս պահին ես թուրքական բանակի սպա եմ և պետք է խստագույնս կատարեմ զինվորական պարտքս:

Նրան կարծես թե համոզեց իմ անկեղծությունը. ուշադիր գնում էր ինձ ու փորձում հասկանալ՝ արդյոք անկեղծ եմ:

Շենց նա հեռացավ, ես համհարզիս ուղարկեցի նրա հետևից ու երկու ժամ հետո համոզվեցի, որ կասկածներս անհիմն չէին. պարոնը քայլեց ուղիղ դեպի բանակի շտաբ-կայան:

ԳԼՈՒԽ 13

ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ

1918 թ. փետրվարի 3-ին հրաման ստացա մարտական պարտաստություններ տեսնել՝ Պաղեստինի ճակատ մեկնելու համար:

Փետրվարի 5-ին մենք գնացք նստեցինք ու ճամփա ընկանք: Այդ ժամանակ էր, որ ես առաջին անգամ իմացա, որ կարող եմ պայքարել հայոց անկախության համար շարավելի տեսանելի ապագայում, քան կարծում էի: Ճանապարհին գրուցում էի Նեպոլիտոնական բյուրոյի մի սպայի հետ ընդհանուր թեմաների շուրջ: Բավականաչափ վիսկի կոնծելուց հետո նա շար անկեղծացավ:

- Այս ռազմարշավը, - շշնջաց նա, - բավական ծանր է լինելու: Մեր դեմ կռվում են ոչ միայն դաշնակիցները, այլև Ամերիկայից ժամանած հայ կամավորների ուժեղ բանակը: Բացի այդ, արաբական հզոր ցեղերի մեծ մասն ապստամբել է, և դավաճան Նուրի Յուսուֆի, Ջաֆարի, Ալի Ռիզայի, Սաիդի, Նուրիի ու Կադիրի առաջնորդությամբ զինված խմբեր են ձևավորել: Մեր դեմ են ապստամբել նաև արաբական շեյխերը: Նույնիսկ ոչ այնքան զորավոր ցեղերը ու երկրի այս մասի բնակիչները դեմ են մեզ և հրաժարվում են մեզ սննդամթերք վաճառել՝ հայտարարելով, թե մեր փողն արժեք չունի:

Մրանից առաջ կամ հետո չեմ իմացել մի դեպք, որ մեկի վիսկի խմելը մյուսի համար այդքան բարենպաստ լիներ: Ես կարնկեցեցի հարբած զինակցիս ու մտածեցի, որ հնարավոր է՝ շուրտով իմ ժամանակը գա:

Տասնմեկ ժամ անց հասանք Նալեպ, և ճանապարհը շարունակելուց առաջ մեր դիվիզիան տասը օրով տեղակայվեց քաղաքի արվարձանում:

Քրոջս համար անհրաժեշտ խնամք ապահովելու հարցը բազում անքուն զիշերների պարճառ դարձավ ինձ համար, սակայն ես օր օրի հեքաձգում էի անխուսափելի որոշման կայացումը: Պարզ էր, որ ես չէի կարող նրան մշտապես ինձ հետ փանել, սակայն հիմա, երբ վերջապես գտել էի նրան, չէի ցանկանում նորից բաժանվել: Նա դարձավ ավելին, քան բույր. նա դարձավ խորհրդանիշ, իմ ժողովրդի մասնիկ, որին հաջողվեց փրկվել թուրքերից, մեկը, ում նրանք չեն համարձակվի ոչնչացնել, քանի դեռ ես նրա կողքին եմ:

Ես գիտեի, որ չեմ կարող, իրավունք չունեմ նրան հետս ռազմաճակատ փանելու, չէի ցանկանում նաև նրան Նալեպում միայնակ թողնել: Ես խնդրագրով դիմեցի Նալեպի ռազմական կառավարչին՝ Բեյգարին ապահով Կոստանդնուպոլիս փեղափոխելու համար, որտեղ նա կարող էր բնակվել բարեկամներիս մոտ. նրանց հետ ապահով ու երջանիկ կլինեք: Վերադաս սպան անմիջապես վավերացրեց խնդրանքս, և ես բնականաբար ակնկալում էի, որ կարվեն ճանապարհի համապատասխան նախապատրաստություններ:

Հաջորդ օրը խնդրագիրս ինձ վերադարձվեց հետևյալ բիրտ մակագրությամբ.

«Նայերի մեկնելը Կոստանդնուպոլիս խստիվ արգելված է, և մենք առաջարկում ենք, որ կապիտան Թորոսյանը քրոջն իր հետ փանի ռազմաճակատ կամ թողնի այստեղ՝ մտրակա գյուղերից մեկում»:

Մերժումն արված էր կոպիտ, ոչ դիվանագիտորեն, ինչն անդրադարձավ իմ գումարտակի ու իմ հրամանատարի հեղինակության վրա (նրա հետ շատ լավ հարաբերություններ ունեի): Ես գիտեի, որ նա ահավոր վիրավորված կլինի, սակայն չէի սպասում, թե նա այդպես կկատարվի:

- Սա, - ասաց նա շառագունած դեմքով, - սա, կապիտան Թորոսյան, գայրացուցիչ արարք է, բռնակալական ակտ՝ անարդի և չհիմնավորված: Մենք զինվորներ ենք, ու երբ փրված բյուրոկրատի շարքային առնելների մի խումբ մերժում

է մեզ՝ ամենաչնչին հարգանք չցուցաբերելով այն ժամանակ, երբ մենք վրանգում ենք մեր կյանքը նրանց պաշտպանելու համար, համբերության բաժակը լցվում է:

Նա հրամայեց ինձ հետևել իրեն, և մենք նրա անձնակազմի մի քանի սպայի ուղեկցությամբ ձիերով ուղևորվեցինք գավառապետի գրասենյակ: Մենք ընթանում էինք վարգով, սակայն նրա կարաղությունն այնքան ուժեղ էր, որ ժամանեցինք քառարշավով՝ փոշու ամպեր բարձրացնելով:

Հրամանատարս քամու պես սլացավ պահակների կողքով, և մենք փութով հետևեցինք նրան: Ես, ինչպես և հավանաբար գավառապետի սենյակի դռան մոտ կանգնած պահակը, ամեն ինչ սպասում էի իմ հրամանատարից, երբ մենք սենյակ ներխուժեցինք: Հրամանատարիս ձայնը կտրուկ էր.

- Պեպն այստեղ է, - խիստ հարցրեց նա: - *Չարուք սոյյե* (արագ խոսիր), թե չէ բառերը կոկորդիցո կպոկեմ:

Ձինվորն այնքան երիտասարդ էր, որ դեռ չէր սափրվում: Նա գույնը գցեց, և, որքան հիշում եմ, ոչ մի ձայն չհանեց. նա պարզապես բացեց միջանցքի դուռը, որ փանում էր դեպի գլխավոր գրասենյակ:

Գավառապետը նստած էր գրասեղանի մոտ, երբ մենք իրար հետևից ներխուժեցինք սենյակ: Նա մի ակնթարթում լարով վեր քաշվածի պես ցարկեց ուրբի ու զինվորական ողջույն փվեց:

Հրամանատարս չպարասխանեց նրա ողջույնին. նա նետեց իմ խնդրագիրը սեղանին և չափազանց կոպիտ ու վիրավորական տոնով պահանջեց, որ իրեն փեղեկացնեն, թե ով է սպորագրել այն:

Մինչև գավառապետը կհասցներ պարասխանել, հրամանատարս դուրս քաշեց արքճանակը: Գավառապետն ընկավ աթոռին ու շնչաց. «Ի՞նչ սպորագրություն»:

Ինձ մի պահ թվաց, թե նա մահամերձ է:

- *Օբու շուևու* (կարդա սա), - պահանջեց հրամանատարս, - իսկ հետո պարսիք մեզ, թե ինչպես ես համարձակվում

անարգել բանակի սպային:

Գավառապետը պնդում էր, թե չի կարողացել այն ստորագրելուց առաջ, նվաստաբար մեր ներողամտությունն էր հայցում և խոստացավ ամեն բան անմիջապես շտկել ու բրոջս ուղարկել, ուր ցանկանանք:

- Անշո՛ւշք կուղարկես, - վստահեցրեց նրան հրամանապարս, - կամ ես քեզ հրապարակում կկախեմ: - Մենք գիտեինք, որ կկատարի խոստումը:

Մակայն այս միջադեպից հետո ես սկսեցի ափսոսալ, որ այդպիսի շտապողականությամբ գործեցի: Կոստանդնուպոլիսը չորս հարյուր մղոն հեռու էր, իսկ ես շուրտով ռազմաճակատում պիտի լինեի: Ստորացված թուրք սպան կարող էր այնպես անել, որ հայ աղջկան ինչ ասես պարահեր նման երկար ճանապարհին, այն էլ՝ թուրքական պահակախմբի ուղեկցությամբ: Նախկինում էին մնում թուրք բազմաթիվ սպաներ, ովքեր իմ ընկերներն էին. կային նաև մի քանի հայ ընտանիքներ, որոնց չէին անհանգստացրել: Ես Բեյզարին թողեցի այդպիսի մի ընտանիքում՝ վստահ, որ նրան կպաշտպանեն ու հոգ կտանեն: Բաժանման պահին նա լաց եղավ, իմ կարծիքով, ոչ թե վախից (արդեն անցել էր փառապանքների միջով), այլ մենակությունից:

1918 թ. փետրվարի 17-ին մեր գումարտակը ուրբով շարունակեց ճանապարհը դեպի Դամասկոս: Քայլեցինք փասը օր և ճամբարեցինք քաղաքից դուրս: Մենք սպասում էինք հեղաշարժի հրամանների:

Առաջին իսկ հանգստության օրը ես ձիով ուղևորվեցի Դամասկոս այնտեղ փրկող իրավիճակն ավելի լավ հասկանալու և արաբական ապստամբության մասին հավելյալ տեղեկություններ հավաքելու նպատակով:

Միակ բանը, որ գրա, հազարավոր հայ գաղթականներն էին՝ հավաքված քաղաքի ամենաողորմելի մասում. նրանց պահում էին ասավոր պայմաններում: Պարզվեց, որ երկու կողմերում ու հոգսած սենյակներում հավաքված էր հիսուն

հոգի՝ առանց համապարասխան սանիտարական պայմանների կամ օդափոխության: Նրանց փրամադրվող ուրվիքը բավարար էր միայն գոյատևելու համար: Նրանց հսկող թուրքական պահակների մի ամբողջ բանակ արգելում էր բանտարկյալներին նույնիսկ մի քայլ դուրս դնել:

Երբ ճամբար վերադարձա, հարցը քննարկեցի հրամանապարսի հետ: Նա համաձայնեց ինձ հետ գալ Ջինվորական կառավարչի գրասենյակ՝ պարզելու, թե ինչի համար են հավաքել այդ մարդկանց:

Նաշորդ օրը Ջինվորական կառավարչին տեղում չգտանք, սակայն նրա քարտուղարի հետ ունեցած մեր զրույցից պարզվեց, որ բռնագաղթածներին պահում են՝ համաձայն Կոստանդնուպոլսից՝ Պատերազմի նախարարությունից ստացված ցուցումների:

Այդ պահին ոչինչ անել հնարավոր չէր, սակայն հարցը քննարկեցի մի քանի գերմանացի ու ավստրիացի բարձրաստիճան սպաների հետ ու նրանցից տեղեկացա, որ իրենք մշտական կապի մեջ են Պատերազմի նախարարության հետ և բանակցում են իմ հայրենակիցների համար:

Որքան աճում էր արելությունս թուրքերի հանդեպ, այնքան մեծանում էր հայրենակիցներիս օգնելու վճռականությունս: Մեծանում էր նաև թշնամիներիս թիվը:

Ջինվորական կառավարչի մոտ կատարած այցից քիչ անց ես և իմ սպա ընկերները մի քանի մեծահարուստ վաճառականների կողմից մեր պատվին կազմակերպված ճաշի հրավիրվեցինք: Մեզ տեղեկացրին, որ դա պարահանդեսով ու երաժշտությամբ ուղեկցվող շքեղ ընդունելություն է լինելու: Այդ երեկո, մեր լավագույն համագրեստները հագած և, ինչպես միշտ, մեր ապրճանակներով ու սրերով զինված, փասնչորս հոգով ճամփա ընկանք:

Մեզ ուղեկցեցին Դամասկոսի ամենաշքեղ թաղամասում գտնվող առանձնատունը: Սկզբում փարօրինակ ոչինչ չէր զգացվում, բացառությամբ այն բանի, որ վաճառականների

գրույցը հեռու էր առևտրական թեմաներից. նրանք ավելի շուրջ գինվորականների կամ պաշտոնյաների էին հիշեցնում:

Ճաշկերույթը սեբսի ու խմիչքի խառնուրդ էր: Շքեղ սպասքով սեղանին դրված ուրելիքը գործընկերներս համարե-սում էին ընդգծված անարարություն: Ընդունելության պարավաժոր հյուրը մի գուշակուսի էր՝ շար գեղեցիկ մի կին: Կարող եմ ասել, որ նա միանգամայն գեղեցիկ էր, քանի որ միանգամայն մերկ էր: Անունը Այշե էր, Այշե հանում: Սկզբում հրաշքը խմիչքներն էին: Դրանք մարուցվում էին շալյուրեն, ու ընկերներս խմում էին նույն եղանակով՝ իսպանական մալագա, շամպայն, ֆրանսիական ու հունական կոնյակ, թուրքական ռաքի, Պիլզների գարեջուր, մնացածը չեմ հիշում. դրանք խմիչքներ էին, որոնց մասին երբևէ չէի լսել:

Ճաշի սկզբում նվագում էր գնչուական նվագախումբը, և մի խումբ գնչու աղջիկներ պարում էին: Նրանց զգեստները մի քանի ոսկեփայլ ու արծաթափայլ կտորներից էին կարված, ու ենթադրում եմ, որ նրանց պարը հին գնչուական «Առաքության պար» կոչվածի այլատեսակով փարբերակն էր: Գնչուիների պարը կրթահարույց էր, փարփալից: Ես միշտ չափավոր եմ խմել ու, անարարակույս, այնպես խելահեղորեն չէի խառնել խմիչքները, ինչպես ընկերներս: Սթափ էի, և մեր փանտերերը սկսեցին ինձնով հեղաբոլորվել, քանի որ խմում էին, ինչպես ես՝ չափավոր, թեև ձևացնում էին, թե մյուսների պես հարբած են:

Ճաշն ավարտվեց, ու նորից սկսեցին խմիչք մարուցել, հեղուկարակ-քաշքշուկ սկսվեց գնչու աղջիկների համար: Արթնանակները դուրս քաշվեցին, ու մի քանի «վայրենի» կրակոց օդ արձակվեց: Երեկոյի ընթացքում ես մի քանի անգամ նկատեցի, որ առևտրականները և Այշե հանումը ինձ են նայում, իմ կարծիքով՝ չափից ավելի մեծ հեղաբոլորությամբ: Երբ գիշերվա ժամը երկուսին մտք փանտերների ձեռքին նույնպես արթնանակներ հայտնվեցին, ու քաշքշուկ սկսվեց պարող աղջիկների համար, ես հասկացա, որ դա դա-

վաղրություն է: Նհարավոր է, որ խոսեց թուրքի հանդեպ հայի բնածին կասկածամտությունը՝ ներքին զգացողություն, ինտրիգի գերսուր զգացողություն: Ես չափավոր էի խմել, ինչպես և փանտերերը, սակայն ձևացրի, թե ուրքի վրա չեմ կարող կանգնել ու դուրս եկա սենյակից լվացարան գնալու անհրաժեշտության պարավաժով: Երբ դուրս էի գալիս սենյակից, նկատեցի, որ չորս վաճառականները վեր կացան ու հեղաբոլորեցին ինձ: Նման դժվարին կացության մեջ որոշեցի, որ լողասենյակը կարող է անվտանգ փող լինել: Ես փութկուր ներս մտա ու կողպեցի դուռը: Տիմա արդեն ինձ մնում էր պարաստել արթնանակս ու սպասել հեղաբոլոր զարգացումների: Ես չէի սխալվել: Լսեցի, թե նրանք ինչպես են գրուցում դրսում, և լսեցի մի քանի բառ այն մասին, թե իրենց բախար բերել է, որ հաջողվեց ինձ բաժանել մյուս սպաներից: Ես հասկացա, որ այդպիսից դուրս գալն ինձ համար վարավար կունենա: Նայեցի շուրջս՝ ելք գտնելու համար ու փնտա նեղլիկ մի պարուհան, որի միջով հազիվ կանցնեի: Ես զգուշությամբ բարձրացրի փեղկն ու կախվեցի պարուհանից ներքև ձգվող պարից, որը գեղեցիկ մտք երեք մետր բարձր էր: Նեղու ձեռքերս թողեցի ու թռա: Նազիվ էի ուրքի կանգնել, երբ մեկ այլ պարուհանից կրակոցներ հնչեցին: Ես պարասխան կրակ բացեցի ու թաքնվեցի շինության հեղուում, սակայն մինչ այդ ձեռքիցս արդեն վիրավորվել էի: Վազեցի պարի փակով, կիսաբաց փոքր դարպասով ներս սողոսկեցի ու հնարավորինս կարգի բերելով համազգեստս՝ թիկնոցս զցցեցի վիրավոր ձեռքիս, կանգնեցրի առաջին իսկ պարահամ կառքը ու սլացա դեպի բանակի Գլխավոր շտաբ: Շտաբում կարարվածի մասին զեկուցեցի ալբանացի մայր Սելիմ բեյին, ով շտաբի անձնակազմից էր և բարյացակամ էր իմ նկատմամբ: Նեղու մենք զննեցինք վերքս ու փեսանք, որ գնդակը պարզապես քերծել էր ձեռքս, արյունուրել էր, բայց լուրջ չէր վնասել: Նա ինձ խորհուրդ տվեց չհայտնել ո՛չ միջադեպի, ո՛չ էլ սրացած վերքիս մասին, որը կարելի էր հեշտությամբ թաքցնել՝ նույնիսկ

առանց բժշկի օգնության:

Նաջորդ օրը շարաբում գեկույց ստացվեց այն մասին, որ ես կրակել եմ երկու վաճառականի վրա՝ նպատակ ունենալով սպանել նրանց (դա առաջին նշանն էր, որ կրակոցներս դիպուկ են եղել): Մայրը Սելիմ բեյը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որ իր խնդրանքով ես ճաշկերտայթը լքել եմ գիշերը ժամը մեկին և ժամը 1³⁰-ից մինչև 5⁰⁰-ը օգնել եմ իրեն շարաբում, և որ պատվարժան վաճառականները սխալվել են: Բարեբախտաբար ընկերներս չափազանց հարբած էին՝ հասկանալու համար, թե իրականում ինչ էր կատարվել: Այլ զարգացումներ չեղան, սակայն հետագայում մայրըրը տեղեկացել էր, որ ինձ սպանելու դավը դեռ ուժի մեջ է: Այն միասնաբար կազմակերպել էին Նալեպի գավառապետը և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Դամասկոսի մասնաճյուղը: Ոչինչ հնարավոր չէր անել. մնում էր միայն հետագայում ավելի զգույշ լինել:

Վերջապես եկավ Պաղեստինի ռազմաճակատում ակտիվ ծառայության անցնելու հրամանը: Մենք արշավեցինք Կոստանյոթ օր ու Նաբուս քաղաքում միավորվեցինք Յոթերորդ բանակի կորպուսի հետ:

Վիճակն օրհասական էր: Բրիտանացիներն արդեն զավթել էին Բեթղեհեմը, Յաֆան, Երուսաղեմն ու Երիբովը և Պաղեստինի ռազմաճակատում հավաքել էին հարյուրհիսունհազարանոց բանակ, որը կանգնած էր Միջերկրականից մինչև Նորդանան գետի արևելյան ափը, իսկ գետի արևմտյան ափով ձգվում էր մինչև արաբական անապատ:

Ջանալով կասեցնել դաշնակիցների առաջընթացը՝ թուրքերը մոբիլիզացրել էին հարյուրքսանհազարանոց բանակ՝ գերմանացի զեներալ ֆոն Ֆալկենհայնի հրամանատարությամբ: Այդ հզոր ուժը, որը միավորում էր Չորրորդ, Յոթերորդ և Ութերորդ բանակները, կազմված էր թուրքական բանակի լավագույն զինվորներից: Ներագայում այդ ուժերի հրամանատարը դարձավ մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսը:

Մեր հրեականային գումարտակը տեղակայված էր Վադի Նումուրում՝ Նաբուսից յոթ մղոն հեռավորությամբ, Նորդանան գետի արևմտյան ափին: Տեղանքը լեռնային էր ու նպաստավոր չէր հրեականի տեղադրելու համար: Մենք ստիպված եղանք մեր մարտկոցները դասավորել բավական լայն շառավղով՝ գետի ափից մինչև սարալանջ՝ պաշտպանելու համար այսպեղ տեղակայված խոշոր հեղեղակային ստորաբաժանումները:

Մեր դիրքերից դեպի հարավ քանող ուղղության վրա՝ չորս մղոն հեռավորությամբ, Էլ-Մուսալլաք լեռն էր, որի վրա տեղակայված էր բրիտանական հզոր ռազմամիավորումը: Թուրքերն այդ բարձունքը գրավելու մի քանի փորձ կատարեցին, քանի որ այն վերահսկում էր Երիբովի մուտքը, սակայն յուրաքանչյուր անգամ հետ էին մղվում՝ կրելով ծանր կորուստներ:

Անպանելի շուգ էր, և մտապահ ճահիճներից վրա հասավ մոծակների պարսը՝ ամենուրեք սփռելով քիֆ ու մալաքիա: Զինվորական հիվանդանոցները լեփ-լեցուն էին հարյուրավոր վիրավոր սպաներով ու զինվորներով, ովքեր գամված էին մնում անկողինի հինգ-վեց շաբաթ: Նստո հայտնվեցին հազարավոր կարիճներ, և դրանց վերացնելու համար անհրաժեշտ եղավ մղոնների երկարությամբ փորել հողը ու ոչնչացնել դրանց բները:

Վիճակը զգվելի էր, սպասողական:

1918թ. ապրիլի 29-ին թշնամու Ավստրալիական դիվիզիան կատարող հարձակում ձեռնարկեց Նորդանանի աջ ափին գտնվող Յիլդիրիմի թուրքական հեծելազորի գումարտակի և մեր՝ Չորրորդ բանակի վրա: Կռիվը սկսվեց առավոտյան ժամը 3³⁰-ին ու գագաթնակետին հասավ ժամը 8⁰⁰-ին: Թուրքական պաշտպանական դիրքերը ջախջախված էին, և զինվորներն անկանոն կերպով նահանջում էին դեպի Ամմանի սարերը: Նրանց հետապնդում էին բրիտանական ու ավստրալիական հզոր ջոկատները: Դիպակետից երևում էր, որ նրանց ուղղոր-

դում են ուղիղ դեպի Նորդանան գերի վրա գրնվող Հնդամեն կամուրջը: Կամրջի գրավումը ճակատագրական կլիներ արևմտյան ափին գրնվող թուրքական գորբի համար, քանի որ անցնելով կամուրջը՝ թշնամին հեշտությամբ կարող էր շրջապարման մեջ վերցնել մեզ: Մենք անմիջապես հասկացանք մեր վիճակի ողջ լրջությունը և պարտաստվեցինք արագ նահանջի: Բարեբախտաբար առանձնապես պարտաստվելու անհրաժեշտություն չեղավ, քանզի ինչ-որ անհասկանալի պարճառով բրիտանական հեծելազորն անցավ կամրջի կողքով ու փեղակայվեց յոթ մղոն այն կողմ՝ Թաբինենի մտրակայքում:

Նիմա արդեն առավելությունն անցավ թուրքերի կողմը: Ցերեկվա ժամը 2⁰⁰-ին մենք հրաման ստացանք հրեղանային կրակ բացելու, և ծանր ռումբերի ու կոպորակառումբերի անվերջանալի հեղեղ փեղաց: Մեկ ժամ չանցած՝ մենք նրանց դուրս մղեցինք Թաբինենի մոտ գրադեցրած դիրքերից: Հնդամենի կամրջի վրայով սրբնթաց անցնելու ժամանակ մեծ թվով բրիտանացիներ գերի ընկան: Թուրքական հեղևազորը հանկարծ սկսեց սվիններով խոցել ու կողոպտել գերիներին: Ես ու մի քանի այլ սպաներ սրիսված եղանք խելագարի նման ձիերով սլանալ դեպի կամուրջը ու կրակել պարճանակներից, մինչև կարողացանք կասեցնել այն, ինչ սպառնում էր վերածվել մեկ այլ սպանդի:

Մեր հաղթանակն այնպես գոհացրեց գերմանացի Գլխավոր հրամանատարին ու նրա թուրք օգնականներին, որ որոշում ընդունվեց հունիսին հակագրոհ կազմակերպել և փորձել հետ վերցնել Երիքովը:

Իմ կարծիքով, մենք չափազանց փոքրաթիվ էինք նման գործողություն ձեռնարկելու համար, սակայն իմ կարծիքն այդպես էլ կարծիք մնաց, և հունիսի 8-ին ամեն բան պարտաստ էր գրոհի համար: Գերմանական հեղևակայինները թաքնվել էին սարալանջի վրա՝ Երիքովից դեպի արևմուտք փորված խրամապններում. նրանց աջ ու ձախ թևերը պաշտպանում

էին թուրքական Քառասունվեցերորդ ու Քառասունութերորդ գումարակները:

1918թ. հունիսի 7-ի առավոտյան ես լքեցի մեր դիրքերն ու ուղևորվեցի դեպի Գերմանական գումարակի շտաբ, որտեղ նշանակում էի ստացել որպես հաղորդակցության ու վերահսկողության սպա: Ես ճամփա ընկա երկու հեռախոսասարքի, մեկ ազդանշանորդի և կապի վեց մասնագետի ուղեկցությամբ: Մենք պետք է հաղորդալար ձգեինք և հուսալի կապ հաստատեինք մեր ճանապարհի ողջ երկայնքով: Վամաձայն հրամանի՝ մենք պետք է փեղ հասնեինք ոչ ուշ, քան այդ երեկո՝ ժամը 7-ին: Այդ օրը ես մալարիայի ծանր նուպա ունեցա ու հագիվ էի ինձ պահում թամբի վրա: Ուղեղս ծանրացած էր այն մտքերից, որ այդ ողջ գործարքը դադարաբերված էր փապալման: Դա նշանակում էր, որ բրիտանացիներն ինձ գերի կվերցնեն, ու դրանով կավարտվի ազգային անկախության պայքարի վերաբերյալ իմ ծրագիրը, որը վստահաբար կարող էր իրականանալ արաբական ապստամբության ալիքի վրա:

Կեսօրին մոտ մենք կորցրինք ճանապարհը ու շփոթված թափառում էինք սարերում գրեթե մինչև արևամուտ: Այդ պահին մեզ նկատեցին բրիտանացի օդաչուները և կրակ բացեցին:

Մենք թաքնվեցինք մոտակա անտառում ու մի որոշ ժամանակ մնացինք այնտեղ: Վերջապես ձախից լսվեց ծանր սայլերի դողդոցը: Մենք շարժվեցինք դեպի նեղ արահետն ու կանգ առանք: Բարեկա՛մ է, թե թշնամի: Երևացին գերմանացի սայլապաններն ու նրանց ջորիները և մեզ հուշեցին ճիշտ ճանապարհը:

Մի քանի մղոն անցնելուց հետո մենք անտառի մեջ թաքնված երկու վրան նկատեցինք: Դրանցում գրնվող գերմանացիները սպասում էին մեզ: Կես ժամ հետո հայտնվեցինք մոտակա դաշտում գրնվող դիրքերում և որոշեցինք հանգստանալ մինչև գիշերվա ժամը 2⁵⁰-ը, երբ պետք է սկսվեին գործողությունները: Թեև գլուխս առաջվա պես չէր ցավում, այդուամենայնիվ

ուրախ էի, որ հանգստանալու հնարավորություն կա:

Ժամը 2⁴⁰-ին մենք արդեն արթուն էինք ու արագ զբաղեցրինք մեր դիրքերը:

Գործողությունների համար պարասխանափուլ գերմանացի մայորն ինձ հրամայեց զանգահարել թուրքական հրեփանային գումարփակի հրամանատարին և խնդրել նրան կրակ բացել ճիշտ ժամը 3⁵⁰-ին:

Նրանք կարարվեց, և նախանշված ժամին լավեց թուրքական հրեփանու որոփը: Նրանք քսան բուպե անընդմեջ ուժեղացրին թշնամու դիրքերը: Նեփո փեղեկություններ սփացվեցին, որ հեփրակայինները խիզախորեն առաջ են ընթանում դեպի Էլ-Մուսալլա լեռը: Մեկ ժամ հեփո սփացանք երկրորդ զեկույցն այն մասին, որ գրավված է թշնամու խրամափների առաջին գիծը: Նեփո եկան երկրորդ և վերջապես երրորդ գծի զավման մասին լուրերը:

Ճակարամարփի ընթացքը զարմացրեց ինձ, սակայն ոչ այնքան, որքան գերմանացի մայորի հրամանը՝ հայտնել Գլխավոր շփար, որ մինչև արևածագ Երիթովը պաշարված կլինի:

Առավոտյան ժամը 5-ին, որքան էլ դա զայրացնում էր գերմանացիներին, ճակարամարփը դեռ ընթանում էր ամենայն թեժությամբ, ինչի մասին վկայում էին կրակոցները: Ամենամրահոգիչն այն էր, որ մենք ոչ մի լուր չէինք սփանում:

Գերմանացի սպաները սկսեցին անհանգստության նշաններ ցույց փալ, և մենք մոփեցանք ռազմաճակարփի գծին: Ժամը 6³⁰-ին արևն արդեն բարձրացել էր, իսկ լուրեր դեռևս չկային, մինչդեռ անգլիացիների կողմից հրեփանային աղմուկը սասփրկացավ:

Վերջապես մենք դիփրակեփ սփեղծեցինք, որփեղից կարող էինք փեսնել ողջ ռազմաղաշփը: Գերմանացիները հասփարակամորեն առաջ էին շարժվում, սակայն թուրքական սփորափաժանումները հեփ էին մնում: Թուրքերը շփոթված էին թվում. կարծես կորցրել էին կապը գերմանացիների հեփ:

Կես ժամ անց ամեն ինչ ավարփված էր: Անգլիացիներն օզփվեցին թուրքական գծում գոյացած ճեղքից և հուժկու գեղակոժությամբ նրանց հեփ շարփեցին: Նեփո նրանք շրջապափեցին ու գերի վերցրին գերմանացի հեփրակայիններին:

Թուրքերը, որ փեղյակ չէին գերմանացիների հեփ կափարվածից, կափարղի կփվում էին Էլ-Մուսալլա լեռան վրա, սակայն նրանց էլ շուփով շախջախեցին:

Սարերում և հովփում վիփում էին անգլիական գորքերը: Նրա արդեն վերջնականապես հուսալքված գերմանացի մայորն ասաց, որ մեզ ոչինչ չի մնում անել, քան հանձնվել, քանի որ մեր գերի ընկնելը մեկ ժամվա խնդիր է: Սակայն ես նրան համոզեցի՝ եթե շարունակենք թաքնվել, հնարավոր է, որ մեզ չգփնեն: Նաև վսփահեցրի մայորին՝ հենց մութն ընկնի, կկարողանամ նրան հեփ փանել Գլխավոր շփար:

Մութն ընկնելուն պես մենք ճամփա ընկանք և մղոն մղոնի հեփրից գզուշորեն շարժվեցինք սարերի միջով: Արևածագից առաջ մոփեցանք գերմանացիների ճամբարին: Այնփեղ փեղեկացանք, որ նախորդ գիշերվա պանձալի հաղթանակը նշելու համար պափփիրվել էր շքեղ ճաշ, իսկ ռազմական նվազախմբերին հրամայված էր օժանդակել փոնակափարությանը: Արևածագից առաջ հայտնված գերմանացի սպաները փխուր փեսարան էին ներկայացնում: Շուփով սկսեցին ժամանել նաև մյուս սպաները, և նրանցից յուրաքանչյուրը, չնչին փարքերությամբ, կրկնում էր ճակարամարփի մասին արած մեր պափմությունը:

Մի քանի օր անց կայացավ ռազմական դափարանի նիսփը, որը փորձեց պարզել, թե ովքեր են փապալման մեղավորները: Ափյանը նախագահում էր գեներալ Ֆոն Մանդերսը. նա լսեց թուրքերին, հեփո գերմանացիներին. նրանք մեղաղրում էին միմյանց: Ի վերջո մեղավորներ չհայտնափերվեցին, և հարցը փակվեց:

1918թ. հուլիսի 24-ին որոշում կայացվեց երեք դիվիզիա փեղափոխել ավելի նապասփավոր դիրքեր՝ Բեյթա, որփեղ

աճում էին բազմաթիվ թզենիներ ու ձիթապտղի ծառեր, և վազում էր զուլալ ու սառնորակ առվակը: Մենք գտնվում էինք Նաբլուսից ընդամենը ութ մղոն հարավ:

Նուիսի վերջին ես պաշտոնական գործով մի քանի օրով այցելեցի Նաբլուս: Այսպես հաճախում էի մի սրճարան, որը թուրք սպաների նախընտրած վայրերից էր: Յուրաքանչյուր սեղանի շուրջ ընթանում էին թե՛ քննարկումներ պարտազանական իրավիճակի շուրջ: Ընդհանուր տրամադրությամբ մտալ էր ու հուսահատ. գեկույցներ էին հասնում, թե հայկական, ֆրանսիական ու անգլիական խոշոր հարձակումներ են նախապատրաստվում: Սակայն ոչինչ չէր խոսվում արաբների մասին, որոնք ինձ համար հայոց անկախության ամենամեծ հույսն էին: Արաբներն այն մարդիկ էին, որոնց ես հասկանում էի, որոնց լեզվով կարողանում էի խոսել և որոնց հետ շփվելու ամենամեծ հնարավորությունն ունեի:

Ռազմական գործողությունները դադարեցվել էին. չկային ո՛չ անկանոն կրակոցներ, ո՛չ էլ անսպասելի հարձակումներ: Յուրաքանչյուր կողմ հանգստանում էր, վերախմբավորում ուժերն ու լարված սպասում:

ԳԼՈՒԽ 14

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

1918 թ. օգոստոսի 12-ին ես նորից հայտնվեցի Նաբլուսում: Այցելելով Ռազմական ակումբ՝ զարմանքով տեսեցի, որ նախորդ օրն այսպես էր այցելել մի սպա, ներկայացել որպես Ռազմական ուսումնարանի իմ ընկերը և ինձ համար գրություն թողել:

Դա չափազանց կասկածելի թվաց, ու ես սկսեցի հարցուփորձ անել ակումբի տնօրենից, սակայն կարողացա պարզել միայն, որ սպան խոստացել էր վերադառնալ հաջորդ օրը՝ ժամը 2⁰⁰-ին, ինձ տեսնելու հույսով:

Ես անհամբերությունից տեսա չէի գտնում: Նախորդ օրը Ռազմական ակումբ ժամանեցի ժամը 1³⁰-ին, նստեցի մի գողտրիկ անկյունում, որտեղից կարող էի տեսնել բոլոր այցելուներին, իսկ ինքս աննկատ մնալ:

Ժամը երկուսից քիչ անց ներս մտավ բարձրահասակ, ցորենամորթ մի սպա՝ թուրքական բանակի լեյտենանտի համազգեստով: Նա, սակայն, չէր շրապում տեսնված ակումբի տնօրենից՝ ես ժամանել էմ, թե ոչ: Փոխարենը արագ հայացք նետեց ներկաների վրա: Նա մեկ կամ երկու անգամ անցավ ճիշտ իմ կողքով: Սպայի շարժումները կտրուկ էին ու նյարդային: Նա մեկ անգամ ես քայլեց սենյակով, և այս անգամ տեսա, որ ուշադիր ինձ է նայում: Նախկինը մտքեցավ, ժպտաց, կտրուկ կերպով ռազմական ողջույն փոխեց ու ձեռքը մեկնեց ինձ:

- Մերհարա, մաշալլա բեյրում, նասրլարնըզ (ողջո՛ւյն, ինչպե՛ս եք), կապիտան Թորոսյան, - ասաց նա այնպես, կարծես հանդիպել էր հին բարեկամին:

Ես, թեև լարված էի ու զգոն, զարմացա: Նա հավանաբար

զգաց դա, քանի որ մի պահ շփոթվեց: Ես վստահ էի, որ նախկինում նրան չէի տեսել, սակայն ինձ հիացրեց նրա ինքնավստահ կեցվածքը:

- *Բենի թասընադեննի* (ինձ չե՞ր ճանաչում), - հարցրեց նա, - երևում է, իսկապես մոռացել եք ինձ:

- *Օթուրընըզ* (նստեք), լեյրենանր», - առաջարկեցի ես՝ ընդունելով նրա խաղը: Ստիպված եմ խոստովանել, որ չեմ հիշում: Կարո՞ղ եմ իմանալ Ձեր անունը և գումարպակը, որպեսզի ծանոթանամ եք:

Նա ժպտաց ու վարպետորեն շրջանցեց հարցս:

- Շատ ափսոս, կապիտան, քանի որ լավ եմ հիշում Ձեզ ու Ձեր բարեկամ Մուհարեմին: Ի՛նչ ափսոս, որ նա այլևս մեզ հետ չէ: Նավանաբար ես ահավոր փոխվել եմ ուսանողական փարիններից ի վեր, - ասաց նա ծիծաղելով: - Ոչինչ, եթե Դուք ինձ չմտաբերեցիք: Վստահ եմ՝ կհիշեք, որ ամիսներ առաջ հանդիպել եք իմ լավ բարեկամ Նուրի Յուսուֆ բեյին:

Նա այնպիսի խորաթափանց հայացք ուներ, որ ես ինձ կաշկանդված էի զգում: Ակնհայտ էր, որ այս մարդն իմ մասին շատ բան գիտի. հեղափոխության ևս մեկ սպա, ով փորձում է ինձ թակարդը զցել... Նուրի Յուսուֆ բեյ՝ ապստամբ արարների առաջնորդը, մի մարդ, ում հետ պետք է հաշվի նստել: Ես փորձեցի մտքերս ժողովել ու զգուշություն ցուցաբերելով՝ անտարբեր պատասխանեցի.

- Նուրի Յուսուֆ բեյ... անունը կարծես թե ինձ ծանոթ է: Խնդրում եմ, նկարագրեք այդ պարոնին, որպեսզի ամեն բան ավելի պարզ դառնա: Իհարկե, հասկանում եք, լեյրենանր, որ ինձ անհրաժեշտ է որոշ բաներ հստակեցնել:

Իմ ասած վերջին նախադասության շեշտադրումը նրան ստիպեց ժպտալ, ու նա բարյացակամ, ըմբռնող հայացք գցեց ինձ վրա: Ի վերջո, նա էլ էր խարխափում «խավարում». չէ՞ որ ես չէի հաստատել, որ կապիտան Թորոսյանն եմ: Ներքո իմացա, որ նա տեսել էր միայն իմ ոչ հաջող լուսանկարը, և ինչպես ինքն էր ասում, ես շատ մտաբեր էի համապատասխանում

նկարագրված մարդուն:

Նա կռացավ, ասես գլանակ է առաջարկում ինձ, ու շնջաց.

- Կապիտան, եկեք հասկանանք միմյանց: Դուք Նուրի Յուսուֆ բեյի բարեկամն եք: Դուք նրան հանդիպել եք գնացքում, Ռումինիայի ռազմաճակատից վերադարձի ճանապարհին: Դուք գիշերել եք նրա փանը՝ Սարի-Յաարում: Այդպե՛ս է, թե ոչ: Դուք երկուսդ ընդհանուր շատ բաներ ունեիք և դեռ ունեք:

Ես նորից ռիսկի դիմեցի ու խաղաքարս դրեցի նրա անկեղծությամբ վառվող աչքերի առջև (ներքին ձայնս ինձ հուշում էր, որ նա ցանկանում է համոզել ինձ): Ես գլխով համաձայնության նշան արեցի:

- Ե՛րբ և որպե՛ղ եք վերջին անգամ տեսել Նուրի Յուսուֆին, - հարցրի ես:

Նա նստեց ու կիսաձայն ասաց.

- Մի քանի օր առաջ նրա արաբական շրաբներից մեկում: Նա ցանկանում էր *մուհիմ խարար* (կարևոր լուր) հայտնել Ձեզ, ու հանկարծ տեղեկացանք, որ Դուք այստեղ եք՝ այս ռազմաճակատում: Ես համաձայնեցի փոխել արաբիկս, գտնել Ձեզ ու հայտնել լուրը, և ահա այստեղ եմ:

Արարքուստ ես հանգիստ մնացի, սակայն ներքուստ դողում էի հուզմունքից. նման բան չէի զգացել պատերազմի առաջին օրերից ի վեր: Պահը, որի մասին երազել էի ու սպասել, վերջապես եկավ, և մեր մեկնումի պահից ի վեր, որը տեղի ունեցավ մի քանի րոպե անց, ես ամբողջությամբ նվիրվեցի նոր պայքարին:

- *Չարուք* (արագ), - ասացի ես՝ նայելով շուրջս, - հայտնե՛ք Ձեր լուրը:

- Ո՛չ այստեղ, կապիտան, - սաստեց նա ինձ: - Եթե այստեղ Ձեզ ոչինչ չի պահում, ապա միասին գնանք շեյխ հաջի Սաիդի գյուղ. այստեղից ձեզ մեկ ժամվա ճանապարհ է: Մա մեր գործերի մասին խոսելու լավագույն տեղը չէ, իսկ շեյխ հաջի

Մախդին չեն կասկածում:

Մենք հրամայեցինք բերել մեր ձիերը ու միասին ճամփա ընկանք: Յերեկային զբոսանքի ելած երկու թուրք սպա...

Շուրջ հինգ մղոն բռնեցինք Բեսանի ուղղությամբ, հետո կտրուկ կանգնեցրինք ձիերը բարձր քարե պարի մոտ, որտեղ վերոնշյալ արաբական գյուղի մուրքն էր: Ներսում տեսանք զինված պահակների: Նշաններ փոխանակելուց հետո մեզ ուղեկցեցին շեյխի կացարանը, որի մոտ պարտաստ թամբած կանգնած էին քառասուն արաբական ձիեր:

Ծանր վարագույրը մի կողմ քաշվեց, և ես հայտնվեցի մի մեծ խորհրդակցական սենյակում՝ շրջապարված մի խումբ արաբ շեյխերով, որոնց՝ արևից խիստ սևացած դեմքերը քար արքահայրություն ունեին:

Նրանք անմիջապես ուրբի ելան ու խրոխտ ձայնով խմբակային ողջուն հղեցին՝ *Աս-սալամ-ալեյքում*:

- *Աս-սալամ-ալեյքում*, - պարասխանեցի ես: - Շեյխ հաջի Մախդին արդեն գալիս էր ինձ ընդառաջ, որպեսզի սեղմի ձեռքս:

Մա երագի էր նման:

- Կապիտան, Դուք եկել եք մեզ մոտ, ու մենք շատ ուրախ ենք, բանգի գիտենք, որ դուք նույնպես ցանկանում եք ազատվել թուրքական լծից: Մեր ժողովուրդները՝ ձեր ու մեր ժողովուրդը, երկար են փառապել:

Հաջորդ կես ժամվա ընթացքում նա նկարագրեց արաբական ցեղերի միության գործունեությունը և վկայակոչելով իմ բարեկամ Նուրի Յուսուֆի անունը՝ խնդրեց ինձ միանալ իրենց որպես շարժման ղեկավարներից մեկը:

Համաձայնեցի ու անցա նրանց փրամադրության փակ: Ես փորձում էի հանգիստ խոսել, և ինձ թվում է, որ դա ինձ հաջողվեց, սակայն բորբոքված միտքս իր տեղը չէր գտնում:

Ներս բերվեց մի մեծ արծաթագույն կտոր, որը փռվեց հարակին, ու մենք ճաշի նստեցինք՝ նշելու մեր դաշինքը:

Լուսաբացից առաջ ես ճանապարհի ընկա դեպի ճամբար՝

խոսարանալով վերադառնալ երկու օրից:

Այդ գիշեր մեկ վայրկյան ջքնեցի: Ուղեղս անթիվ ծրագրեր էր մշակում ու մի կողմ նեպում, մինչև գլուխս սկսեց պտտվել: Վերջապես, վրեժ... Օհ, ինչ լավ գիտեմ թուրքական բանակի թույլ կետերը ու նրանց գրոհելու լավագույն դիրքերը: Մինչև առավոտ ես ուսումնասիրում էի քարտեզներն ու մտովի գծեցի գործելու լավագույն սխեման:

Անցնող օրերն ու գիշերներն անվերջանալի էին թվում: Երկրորդ օրը ես մեկնելու թույլտվություն ստացա ու վաղ առավոտյան թողնեցի ճամբարը: Երբ մտքեմում էի շեյխի գյուղին, նկատեցի, որ արաբ ձիավորների մի մեծ խումբ ներս է մտնում դարպասից: Ես ասպանդակեցի ձիս ու միացա նրանց:

Դարպասից այն կողմ, երբ դեռ չէի հասցրել ձիուց իջնել, Սպաների ակումբից իմ բարեկամ լեյտենանտի ուղեկցությամբ ինձ արագ մտրեցավ շեյխը: Նա ինձ նամակ հանձնեց ու խնդրեց, որ անմիջապես կարդամ այն: Նամակը Նուրի Յուսուֆից էր. «Միրելի՛ կապիտան, երեք ամիս առաջ տեղեկացա, որ Դուք նշանակում եք ստրացել Նաբլուսի մտրակայքում գտնվող գումարփակում, և այդ ժամանակից ի վեր փորձում եմ Ձեզ հետ կապ հաստատել: Այն պահին դա անհնար էր, քանզի ես չէի ցանկանում սուրհանդակ ուղարկելով վրանգել Ձեզ: Վերջապես գաղափար ծնվեց՝ օգտագործել Նաբլուսի Սպաների ակումբը, և ես ուղարկեցի բարեկամիս՝ շեյխ հաջի Մահմուդին՝ Ձեզ հետ խոսելու:

Հաջի Մահմուդը վարահելի ու ազնիվ մարդ է, ով շատ բան է արել մեր մարդկանց միավորելու ու թուրքերի դեմ ապստամբելու գործում: Հաջի Մահմուդին կարող եք լիովին վստահել:

Այն, որ Դուք համաձայնել եք ձեր ուժերը մեզ հետ միավորել, երկուսիս համար էլ հիանալի է: Մենք շատ բաների համար պետք է վրեժխնդիր լինենք:

Ձեր բոլոր ծրագրերը հայտնեք ու ազատ քննարկեք շեյխ

հաջի Սաիդի հետ. նա կգնահատի Ձեր աջակցությունն ու խորհուրդը: Տասնհինգ արաբ շեյխեր, ներառյալ Հորդանանի ավերին ապրող բեդվինները, Ձեր փրամադրության փակ են: Նրանք զինվորներ ու զինամթերք կփրամադրեն: Բոլոր ծախսերը կհոգա Գաղարնի կոմիտեն:

Տիշեք, որ ես Ձեզ հավատում և վստահում եմ, նաև համոզված եմ, որ մեր ջանքերը հաջողությամբ պիտի պսակվեն: Այլահը մեզ հետ է, իսկ ազատությունը մոտ է: Թող Այլահի օրհնությամբ ձեր ժողովուրդն էլ ազատություն ստանա:

Խնդրում եմ, հնարավորինս արագ պատասխանեք ինձ: Մինչ այդ Այլահի անունով ողջունում եմ՝ Նուրի Յուսուֆ»:

Մինչ օրս օրհնում եմ այդ նամակը:

Շեյխերի հավաքին, որին մասնակցում էի նաև ես, քննարկվում էր գործողությունների ծրագիրը: Հավաքված շեյխերի մեծ մասն այն կարծիքին էր, որ փարբեր ցեղերի զինվորներից կազմված մեծ բանակը պետք է հավաքվի Դամասկոսի մոտ ու թուրքերին հարվածի թիկունքից:

Ես այդ առաջարկին կորականապես դեմ արտահայտվեցի՝ նշելով, որ դա ակնհայտ բայ է, որը հեշտությամբ կբացահայտեն թուրք լրտեսները: Ես փեղեկացրի նրանց թուրքական բանակի ծանր կացության և սպաների ու զինվորների բարոյալքված վիճակի մասին: Իմ առաջարկն էր արագ ու անսպասելի հարձակում կատարել նրանց դիրքերի վրա, ինչը, իմ կարծիքով, պետք է խուճապ առաջացներ նրանց շարքերում: Ես առաջարկեցի նաև, որ յուրաքանչյուր ցեղ հավաքի ձիավորների խումբ, բավարար չափով մթերք ու պարարտ քիմի հարմար պահին հավաքվելու շեյխ հաջի Սաիդի գյուղում:

Հաջի Սաիդը հավանության արժանացրեց իմ ծրագիրը, և շուրջով համաձայնեցին նաև մյուսները: Նշանակվեցին վարահելի սուրհանդակներ, որոշվեցին այն նշաններն ու ազդանշանները, որոնցով պետք է առաջնորդվեին արաբական ցեղերն ու բեդվինները հավաքի ժամանակ:

Որքան շար էին շեյխերը մտածում իմ ծրագրի շուրջ՝ արագ, անողոր ու ծանր հարված հասցնել թուրքերին, այնքան ավելի էր դա գոհացնում նրանց բռնկուն խառնվածքը, և մեր հավաքն ավարտվեց լիակատար համաձայնության մթնոլորտում:

Մինչ թուրքական դիրքեր վերադառնալս ես նամակ գրեցի Նուրի Յուսուֆին, որպեսզի նկարագրեցի շեյխերին ներկայացրած ծրագիրս և խնդրեցի նրա հավանությունը: Խնդրեցի նաև հնարավորության դեպքում նորություններ ուղարկել Մուհարեմի ընտանիքի մասին:

Կոստանդնուպոլսում Մուհարեմի մորից ու քույրերից բաժանվելուց հետո միայն երկու զգուշավոր երկփողեր էի ստացել Ջեմիլեից: Ես սկսեցի անհանգստանալ նրանց անվտանգության համար ու նրազում էի նորից փեսունել Ջեմիլեին: Բնավորությամբ շար բռնկուն չեմ, սակայն իմ սերը, թեև արտաքուստ զուսպ էր, սակայն ոչ պակաս կրքոտ էր: Ես կարտոսում էի նրան մի մարդու անձկությամբ, ով սովոր էր երկար համբերել:

Շաբաթվա վերջին ծրագրված էր շեյխերի մեկ այլ հանդիպում, ու ինձ նորից հաջողվեց ազատ օր վերցնել: Չեմ հիշում, թե այդ օրվա համար ինչ պատրվակ հորինեցի, սակայն գիտակցում էի, որ իմ՝ չափազանց հաճախ կրկնվող բացակայությունները կարող էին կասկած հարուցել, ուստի խուսափում էի շեյխերի գյուղը նույն ճանապարհով գնալուց: Քանի որ ռազմաճակատում հանգիստ էր, և ռազմական գործողություններ այդ ժամանակ չէին սպասվում, մեկնելուց առաջ մեկ շաբաթ արձակուրդ խնդրեցի: Գաղափար չունեի, թե ինչ եմ անելու մի ամբողջ շաբաթ, սակայն մտածում էի թուրքական պաշտպանական գիծը հարելու և Նուրի Յուսուֆին իր շրտում ողջունելու մասին:

Շեյխերի հավաքից առաջ ինձ մտքեցավ շեյխ հաջի Մահմուդը և հանձնեց Նուրի Յուսուֆի պատասխանն իմ նամակին:

«Միրելի՛ կապիքան, Ձեր մշակած ծրագիրը հավանության եմ արժանացնում ողջ սրտով ու կոչ եմ անում, որ այն իրագործեք Ձեր ողջ կարողությամբ: Դուք կապարելապես գիտեք թուրքական դիրքերը, և ես արտոնում եմ Ձեզ գործել ըստ Ձեր հայեցողության:

Այսօրեղ մենք լավ կազմակերպված ենք ու հստակ առաջ ենք ընթանում: Թող Ալլահը մեզ հաջողության հասցնի:

Դուք խնդրել էիք փողկոթություններ իմանալ Ձեր բարեգործ ու բարեկամ արաբ Փաշայի և նրա ընտանիքի մասին: Ցավում եմ, որ լուրերս բարի չեն: Փաշան մեր ամենամիլիոնյալ աջակիցներից էր և արեց հնարավոր ամեն բան՝ արաբների անկախությունը վերականգնելու համար: Սրտի խորքում նա արում էր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը և ամենայն խորությամբ դադարապարտում էր ոչ միայն արաբներին վար կառավարելը, այլև հայերի հանդեպ կադարավոր վայրագությունները:

Երբ Փաշան մեկնեց Կոստանդնուպոլսից ու ժամանեց Արաբիա, արդեն ծեր ու հուսալքված մարդ էր. նա չէր կարողանում հաշտվել որդու՝ Մուհարեմի մահվան հետ: Յոթ ամիս առաջ, վշտից մաշված, նա մահացավ Երուսաղեմ քաղաքում: Նրա վախճանից անմիջապես հետո նրա կինը և դուստրերը մեկնեցին Գազա՝ փիկնոջ ծննդավայր: Վերջերս փողեկացա, որ նրա ավագ դուստր Ֆերիդեն ամուսնացել է, իսկ կրտսերը՝ Ջեմիլեն, անհուսալի հիվանդ է՝ թոքախտ է և անկողնուց չի կարողանում վեր կենալ:

Միրելի՛ կապիքան, հուսամ կներեք, որ անձնական նյութ եմ արձարծում: Նրա հոր մահից հետո օրիորդ Ջեմիլեն՝ այն ժամանակ արդեն շատ հիվանդ, պարմեց ձեր երկուսի սիրտ մասին և սրիպեց, որ Ձեզ գտնելու ու նրա մոտ բերելու խոստում րամ: Ցանկանում եմ կապարել խոստումս և ուզում եմ խոսել Ձեզ հետ, կապիքան: Եթե կարող եք առանց կասկած հարուցելու արձակուրդ վերցնել, վերցրե՛ք անմիջապես: Շեյխ հաջի Մահմուդը ձեզ ապահով փող կհասցնի Գազա՝ Ձեր

սիրեցյալի մոտ:

Քաջերը նույնպես ունեն փխրության իրենց բաժինը: Ալլահը Ձեզ սփոփի:

Սպասում եմ Ձեր պարասխանին: Լավագույն մաղթանքներով՝

Նուրի Յուսուֆ»:

Պարերագմի ու ապստամբության հորձանուբում շատ ժամանակ չի մնում ճգմվելու ճակարագրի անարդարության բեռի րակ: Ես ծալեցի նամակը, հեփո, արաբական ողջույնի համաձայն, մարներով դիպա կգակիս, ճակարիս ու վեր հանեցի աջ ձեռքս, մինչդեռ նամակի վերջին բառերը կանգնած էին աչքերիս առջև:

Երբեմն ինձ թվում է, թե ապրածս փորձությունները զգացմունքներս վերածել են մի կոշտուկի ու պահել սրտիս ամենախոր շերտերում, որտեղ դրանք հավերժ, սակայն լուռ այրում են սիրտս: Տխրությունը մի բան էր, որ ես դեռ զգում էի, սակայն երբեք չէի արտահայտում: Պարերագմի խառնաշփոթում մենք ապստամբություն էինք նախապարտապարտ, և յուրաքանչյուր պահ հղի էր պարմական իրադարձություններով, դավադրություններով ու վրանգավոր գաղտնի հավաքներով:

Մենք նորից հավաքվեցինք ու հստակեցրինք ծրագրերը: Նավաքի ավարտին արվեցին իմ՝ Նուրի Յուսուֆի մոտ գնալու հետ կապված անհրաժեշտ կարգադրությունները:

Մեր ճամբար վերադառնալուց հետո՝ կեսօրին, ես գնացի Գլխավոր շրաբ ու արձակուրդ խնդրեցի քրոջս Նալեպում այցելելու պարովակով: Խնդրանքս բավարարվեց:

1918թ. սեպտեմբերի 4-ին հասա շեյխ հաջի Մաիդի գյուղ, որտեղ ինձ սպասում էր հաջի Մահմուդը: Ես փոխեցի համազգեստս արաբական հագուստով, փոխ առա նոր անուն և հաջի Մահմուդի հետ ուղևորվեցի դեպի Նորդանանի հովիփր: Մենք դանդաղ էինք առաջ ընթանում, քանզի գետի

երկու ափերը խիստ հսկողության փակ էին: Ընթանում էին լեռնային նեղ, գալարվող կածաններով՝ շրջանցելով թուրքական պահակակետերը: Վերջապես մթնշաղին ձիերին բշեցինք դեպի գեպը, և նրանք շուրջ քսան բուսե պայքարում էին գեպի հորձանություն: Բարեհաջող այն ափն անցնելուց հետո մնացած մի քանի ժամը քնեցինք մինչև լուսաբաց: Արևածագի հետք վեր կացանք ու շարունակեցինք ճանապարհը ևս մի քանի ժամ և հայտնվեցինք Վադի-Էլ-Յուսուֆի մութակայքում:

Մի կարճ ճանապարհ էլ անցնելուց հետո հայտնվեցինք արաբական շրաբի մութ: Նաջի Մահմուդը մտրակեց ձիուն ու առաջ սլացավ՝ արձակելով արաբներին բնորոշ յուրահարուկ ճիչը: Անմիջապես հնչեց մի քանի հոգու արձակած պարասխանը, ու թռչող զգեսպներ հագած ձիավորների մի խումբ հայտնվեց:

Նուրի Յուսուֆի հեղձերմորեն ողջույններ փոխանակեցինք: Ես ուրախ էի նրան նորից փեսնելուս համար, սակայն իրավիճակը ծայրահեղ էր, և սիրալիրությունների համար շարժամանակ չկար: Մենք օրն անցկացրինք՝ քարտեզների վրա կռացած, ծրագրեր ու գաղտնի ռազմավարություն մշակելով:

Երեկոյան կողմ ես ուղեկցողներիս հետ միասին հեռացա այնտեղից, և նույնքան արագ, որքան եկել էինք, ձիերի գլուխները շրջեցինք դեպի Գազա: Նուրի Յուսուֆն ապահովել էր մեր անվտանգ անցումը բրիտանացիների դիրքերի միջով, ու մինչև Էլ-Շեոր մեզ ուղեկցում էր փասն արաբներից կազմված թիկնախումբը: Մենք առաջ էինք շարժվում: Ներքոնի մութ գտնվող արաբական փոքր գյուղում ճաշի նստեցինք գյուղացիների հետ:

Ճանապարհ կտրեցինք գրեթե ողջ գիշեր, մինչև առավոյան ժամը չորսին մրանք հին ու աներևակայելի գեղեցիկ Գազա քաղաք: Մենք սարսափելի հոգնած էինք, և բարեկամներին չանհանգստացնելու համար ուղեկիցներս որոշեցին հանգստանալ մի հին այգում: Ես բնել չկարողացա: Նստել էինք

անշարժ, մտորումների մեջ, մինչև արևը բարձրացավ: Շարժարակ չեմ հիշում, թե ինչ էի մտածում: Նավանաբար նստել ու մտաբերում էի ողջ կյանքս, ուրախ ու վշտալի պահերը: Աչքերիս առջև շարան-շարան անցնում էին փշրված հույզերս: Ինքս ինձ ուրվական էի թվում՝ անարարներ ու անզգամ:

Կեսօրին մենակ քայլեցի արևային, գալարվող փողոցներով՝ ծաղիկների բույրով ներծծված ու լուռ կարծես աշխարհը շշուկով էր խոսում: Նասա մի շարժում հին քարե շենքի: Թեև մինչ դուռը թակելը ձեռքս դողում էր, սակայն ես ոչ մի բան չէի զգում: Իմ մեջ ինչ-որ բան մեռել էր:

Վախեցած աչքերով երիտասարդ սպասուհին հարցրեց, թե ում եմ ցանկանում փեսնել: Երբ հարցրի, թե այնտեղ է բնակվում Փաշայի ընտանիքը, նա հետք քաշվեց, կարծես թե վախենում էր պարասխանել: Ես նրան հավաստեցի, որ ընտանիքի բարեկամն եմ ու խնդրեցի, որ Փաշայի փիկնոջը պարզապես հայտնի, որ ժամանել է հրեմանային կապիտանը:

Աստիճանի վրա լսվեցին կանացի թեթև քայլեր: Մի պահ իմ մեջ նորից կյանք արթնացավ, ու մի վայրկյան ինձ թվաց, թե Ջեմիլեն է գալիս: Սակայն գիտեի, որ նման բան լինել չէր կարող. բարեկամս ինձ ասել էր, որ նա մահամերձ է:

Որոշ ժամանակ անց դուռը կիսաբացվեց, և ես փեսա երեսիս սևեռված երկու անչափ փխուր և կասկածով լի աչքեր:

- Տիկին Փաշա, - խոնարհվեցի ես եվրոպական ձևով, - հուսամ, որ ինձանից չեք վախենա այս հագուստի պարզատով. այն փոխ եմ վերցրել զգուշության ու անվտանգության համար: Նիշու՛մ եք Սարգիս Թորոսյանին:

- Ալլահ, Ալլահ, իսկապե՛ս դու ես, - նրա մեղմ ու հանդարտ բառերը հնչում էին որպես աղոթք:

Դուռը բացվեց, նա քայլ արեց ու հեկեկալով հայտնվեց իմ գրկում: Նա ժամանակ առ ժամանակ լալիս էր ու պարմում իր դժբախտ ճակատագրի մասին: Նա լալիս էր ձեռքերիս մեջ: Կտրված, դժբախտ մի կին, անսփուփ՝ ամուսնու ու որդու կորստի մեջ: Ու թեև արտասանած բառերս ինչ-որ իմաստ

պետք է ունենային, սակայն ես ինձ մի ստվեր էի զգում, որ մոլորվել էր մարդկանց աշխարհում, կյանքի դաժանության անխոս վկա:

Ես խոսեցի Ջեմիլեի մասին ու իմացա, որ պարզ չէ, թե ինչպես է. նա դեռ ապրում է, սակայն ամեն բույս կարող է մեռնել:

Ես քայլեցի սևազգեստ կնոջ հետևից այգու արահետով, որ անցնում էր բուրդ ծաղիկների ու պարի փակ աճող ձիթենիների մոտով: Վաղո՛ց հեռվում ծնվել էր մի սեր... Վաղո՛ց էր, որ սիրտս արագ էր բաբախում: Հիմա արդեն ես մի մարդ էի, ում մեջ վառվել ու մարել էր կրակը, սակայն ոչ ամբողջությամբ. այն շարունակում էր թույլ կայծկլտալ սրտի թաքնված խորքերում: Ժամանակ, զգացմունքներ... ամեն բան անցել էր, ու ես առանց արտասուքի պետք է փսփսեի, թե ինչպես է մեռնում իմ սերը հին արաբական այգում: Ձիթենու փակ դրված էր մի փոքր մահճակալ, որի մոտ Մուհարեմի մայրը կռացավ ու ինչ-որ բան շշուշոց:

Մի թույլ ձայն «Սարգիս» կանչեց, ու մի փոքրիկ դողդոջուն ձեռք՝ թափանցիկ, ինչպես թիթեռնիկի թև, ձգվեց դեպի ինձ ու ընկավ: Աստված իմ, կյանքը չպետք է այդքան դաժան լինի մարդու հանդեպ: Ներքուստ դառնորեն լալիս էի, լալիս էի որպես մի երիտասարդ փոքր, ում սիրտը փշրված է, սակայն երբ կանգնեցի նրա գլխավերևում, աչքերս չոր էին: Ինձ ապշեցրին նրա պայծառ, մեծ ու մուգ աչքերը, որ փայլում էին փոս ընկած այրերի վրա, ապշեցրեց նրա ձայնը, որ դեռ ապրում էր այս հյուսված մարմնում: Նրա շողուն գեղեցկությունը մարել էր, ինչպես մարում են երազները: Ես ծնկի եկա նրա մահճակալի մոտ և համբուրեցի նրա բարալիկ ու փխրուն ձեռքը:

- Միրելի՛ս, չեմ հավաքում, որ նորից քո գրկում եմ: Մարտավում էի, որ մահն ինձ կգտնի, - նա փորձեց շշուշոլ ավելին, սակայն սկսեց հագալ. արյունը թրջեց նրա շրթունքները, ու աչքերում ցավ հայտնվեց:

Ես աղաչեցի նրան հանգիստ մնալ: Գրկեցի և սկսեցի

խոսել ամեն ինչից. պարմեցի նրան քրոջս մասին, ծնողներին, դավադրության մասին, որում ներգրավված էի: Ես խոսում էի, որպեսզի լսեի սեփական ձայնս ու հավաքայի, որ երկուսս էլ դեռ ողջ ենք: Նա քնեց, ինչի համար ես ուրախ էի, քանի որ պետք է անհապաղ մեկնեի և երեկոյան մասնակցեի արաբ շեյխի փանը կայանալիք հերթական ժողովին:

Առավոտյան նորից նրա կողքին էի՝ ապշած, որ կյանքը նրան դեռ չի լքել: Նկատեցի, որ աստղերի պես փայլող նրա աչքերի երեկվա լույսն անհետացել է: Կեսօրին, երբ ձիթենու փակ ճաշ մատուցեցին, ես ու Փաշայի կինը նստել էինք նրա կողքին: Նա կարծես թե մի քիչ աշխուժացավ:

Ծառաները փարան ճաշի սեղանը, և Փաշայի կինը մեկ բույսով փուն վերադարձավ: Հանկարծ Ջեմիլեի հագի ահավոր նուպան սկսվեց, հետո նա սկսեց խեղդվել: Փորձում էր վեր կենալ, սակայն նորից հետ ընկավ արյան մեջ կորած բարձի վրա: Ես վազեցի օգնություն խնդրելու: Անմիջապես հայրնվեցին Փաշայի կինը և ծառաները: Ես գրկեցի Ջեմիլեին. ցավն ու ահը հեղհեղեղ անհետացան նրա երեսից, և նրա աչքերը նորից փայլեցին աստղերի՝ արևելյան գիշերվա աստղերի պես, հետո կոպերը դանդաղ իջան, ու նա... հանգավ: Ջեմիլեն հեռացավ որպես մի երագ:

Նրան թաղեցին հաջորդ օրը՝ մայրամուտից առաջ, ու խոջան Ղուրանից փողեր կարդաց: Ես չեմ հիշում, թե ինչ էր կարարվում ինձ հետ այն պահից սկսած, երբ նա ընդմիջվեց հեռացավ ինձնից ու մինչև հողը ծածկեց նրա գերեզմանը: Բոլորը հեռացան, ես կանգնեցի միայնակ, հետո քայլեցի դեպի այն ճանապարհը, որտեղ ինձ սպասում էին ընկերներս: Մենք քայլեցինք յոթ ժամ մթության թողի ներքո և դարպասների միջով մտանք Երուսաղեմ:

Առավոտյան այցելեցինք արաբների Մեծն Մուֆարիի գրասենյակ և ներկայացրինք մեր ծրագրերը: Հետո գնացինք Անգլիայի զինվորական նահանգապետի գրասենյակ դեպի Երիբով անվանված ճանապարհ ապահովելու և դաշնակիցների

պաշտպանական գիծն անցնելու համար: Ես շարժվում էի լուսնոտի նման, սովորությունն ու վարժանքն այնքան խորն էին արմատավորված իմ մեջ, որ ես նկատեցի քաղաքից դուրս ճամբար դրած կանադական, ավստրալիական ու հնդկական հզոր բանակները: Այդպիսի ուժը հեշտությամբ կջախջախեր թուրքերի բարոյալքված բանակը, և ես գարնացա, թե նրանք ինչու են այնպեղ պարապ ժամանակ վատնում:

Երիթովում մեր թղթերն ուշադիր գննեցին և մեզ պահեցին մինչև գիշեր: Ներս ամուր կապած աչքերով, որպեսզի չկարողանանք տեսնել դիրքերը, մեզ փարան շուրջ հարյուր մեփր դեպի Վադի Աուջայի բրիգանական ամրակետը:

Մենք ողջ գիշեր ձիերով սլացանք Նորդանանի հովտով: Արևածագին մփանք շեյխ Սաիդի գյուղ: Ես առանց հանգստանալու մի կողմ նկրեցի արաբական հագուստս, հագա կապիքս համազգեստս ու շրտպեցի Նաբլուսում գտնվող թուրքական շրտք: Նոզնած մարմինը քնում է առանց երագներ տեսնելու, և ես ուզում էի մոռանալ ամեն ինչ:

ԳԼՈՒԽ 15
ԱՐՅՈՒՆԱԼԻ ՎՐԻԺԱՌՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐԿԻՆ

Արաբական թիկունքից վերադառնալուց փասն օր անց ես մասնակցեցի շեյխ Սաիդի գյուղում կայացած երրորդ գաղտնի հավաքին և վերջապես լուր ստացա շեյխ Նուրի Յուսուֆից, որ մեր վրիժառության ժամը մոտ է: Գեներալ Ալենբրիի հրամանատարությամբ անգլո-ֆրանսիական ուժերի համապեղ գրոհը պեղք է փեղի ունենար մոտ օրերս, և մեզ զգուշացրին, որ պատրաստ լինենք նրանց հետ միասին հարձակում սկսելու: Տրվեցին հատուկ հրամաններ՝ արաբական հեծելագործ մարտական պատրաստության բերելու և անհապաղ ռազմական գործողություններ ծավալելու համար:

Չորս օր անց՝ 1918թ. սեպտեմբերի 19-ի առավոտյան ժամը 3⁰⁰-ին, Պաղեստինի ճակատամարտի ողջ արևմտյան կողմը՝ Միջերկրական ծովից մինչև Նորդանան գետ, ցնցեց թնդանոթների սարսափելի որոտը:

Միջերկրականում տեղակայված անգլիական ու ֆրանսիական հզոր նավատորմը կործանարար կրակ թափեց Թուրքիանում կանգնած թուրքական Ութերորդ բանակի վրա, ինչի հետևանքով թուրքերը հետ քաշվեցին ու սկսեցին անկասկածաբար դեպի Նաբլուս, որտեղ թուրքական Յոթերորդ բանակն էր:

Միևնույն ժամանակ մի քանի անգլիական գումարտակներ և հայ կամավորականների բանակը (ֆրանսիացիների Արևելյան լեգեոնը) ողջ ռազմաճակատի երկայնքով միաժամանակ գրոհում էին: Մեկ ժամվա ընթացքում թուրքերը լիովին ջախջախվեցին: Ահաբեկված ու խուճապահար՝ նրանք փախան Գլխավոր շրտքի ուղղությամբ: Նաղորդալարերը դգզում

Էին հիսարեթիկ հրամաններից: Ինձ հաջողվեց Նաբուսում շուրջ մեկ շաբաթ գրնվող մի արաբի լուր ուղարկել, որ պահը հասունացել է: Ցերեկվա ժամը 3⁰⁰-ին նա դուրս եկավ շեյխ Սաիդի գյուղից՝ հասցնելու արարներին իմ հրահանգը՝ պարբրասար պահել հեծելագորը, ես մտադիր էի միանալ նրանց:

Մի փոքր էլ մնացի դիրքերումս՝ ավելի լավ պարկերացնելու համար ճակարամարտի ընթացքը: Ջեկույցներից տեղեկացա, որ հայկական միավորումները ճեղքել են թուրքերի պաշտպանական գիծը կենտրոնից ու հստակ առաջ են ընթանում, իսկ անգլիական հեծելագորը հեփապնդում է թուրքերին ռազմաճակարի այլ հարվածներում: Թուրք հրամարարները ծայրաստիճան հուսահարված էին:

Շաբաթի պետ Շևրեթ բեյից ցուցում ստացա թողնելու դիրքերս և գործելու որպես համակարգող Յոթերորդ և Ութերորդ բանակների միջև: Սակայն ես արդեն պարբրասար էի իրագործելու սեփական նպատակներս: Շատ սառնասիրտ էի, վրեժս գուրկ էր զգացմունքայնությունից: Ես նրան չպարասխանեցի, փոխարենը կտրեցի բոլոր լարերը, ձի նստեցի և այնպես սլացա, որ ձիս գրեթե քսվեց ապշած օգնականիս: Ես սլացա դեպի լեռները:

Ժամը 5⁰⁰-ից քիչ անց հասա շեյխ Սաիդի գյուղը ու ձիուս հետ խրվեցի սպիտակ հագած հեծյալների խմբի մեջ: Մինչ ինձ համար նոր նժույգ էին թամբում, ես հանեցի կապիտանի համազգեստս, հագա արարական «գալաբիյն ու էջիլ»:

Չի հեծնամ ես մտրեցա նրանց առաջնորդին, սուրս օդում պարտեցրի ու կոչ արեցի հետևել ինձ դեպի Էնդամենի կամուրջը: Մեր կարաղի դոփյունների ներքո ես հետ նայեցի ու տեսա, թե ինչպես են նրանք իրենց գլխավերևում պարտեցնում պողպատյա սրերը: Նայում էի, թե ինչպես են վեր ու վար լինում նրանց մեջքերին կապված հրացանները, և մտածեցի այն վնասի մասին, որ կհասցնեն այդ հորդաները: Ինձ համակնց խանդավառությունը, սառը խանդավառությունը, մերկ

պողպատի հանդեպ արաբի խանդավառությունը: Մենք լեռներով սլացանք դեպի Նորդանանի հովիտը:

Ժամը 6⁴⁵-ին արդեն կամրջի մոտ էինք և դարան մտած սպասում էինք նահանջող թուրքերին, որոնք, ես վստահ էի, պետք է գետը հարեին այս կետում: Ես չորս մարդ ուղարկեցի՝ կտրելու հեռախոսալարերը, որոնք միացնում էին թուրքերի Գլխավոր շտաբը և Յոթերորդ բանակը:

Որոշումս ճիշտ էր, քանի որ Վադի-Ֆարա լեռնաշղթայի նեղ լեռնանցքից շուրտվ երևացին մարդկանց մեծ խմբեր: Մեր հեռադիտակներով կարող էինք տեսնել, թե նրանք ինչ դժվարությամբ էին քարշ տալիս թեղանոթները: Նրանց գլխավերևում սկսեցին պարտվել բրիտանական օդանավերը ու ռումբեր նետել: Սպանվեցին հարյուրավոր թուրքեր, ջախջախվեցին նրանց հրեփանին ու սայլախումբը:

Երբ թուրքերը մտրեցան կամրջին, մենք դուրս թռանք դարանից, և սպիտակ հագած ձիավորներս փոթորկի պես սլացանք ու նրանց հետ կարաղի մարտի բռնվեցինք: Մեր գրոհը և արարների վայրենի ռազմագոչերը սարսափեցրին թուրքերին. նրանց շարքերը խառնվեցին, և նրանք նապաստակների պես այս ու այն կողմ փախան՝ փորձելով թաքնվել: Ներս ձախ նետվելով՝ բռնեցին հյուսիսային ճանապարհը, որը փանում էր դեպի Բեսան:

Ես անմիջապես լուր ուղարկեցի Նաբուսում տեղակայված բրիտանական շտաբ՝ տեղեկացնելով այդ մասին, իսկ ինքս արարների հետ միասին սկսեցի հեփապնդել թուրք զինվորներին: Մենք անսպասելի խրվեցինք նրանց հեփաշարքերի մեջ ու սրի քաշեցինք հարյուրավոր մարդկանց՝ հափշտակելով նրանց թեղանոթներն ու մթերքը: Ես այլևս մարդ չէի. գործում էի որպես մեքենա: Ոչինչ չէի զգում: Մահն այլևս հին բարեկամ էր: Ես սպանում էի, քանզի իմ մեջ այլևս կյանքը մեռած էր, և անելու ուրիշ ոչինչ չկար:

Առավոտյան ժամը 8⁰⁰-ից քիչ անց թուրքական Յոթերորդ և Ութերորդ բանակները, ահաբեկված նահանջելով, գրեթե

հասել էին Բեսանի արվարձաններին, երբ բրիտանացիները հայտնվեցին նրանց առջև՝ կտրելով ճանապարհը: Թուրքերը ստիպված եղան հանձնվել:

Շար ձեռք բերված համաձայնության՝ ժամը 4⁰⁰-ին նրանք պետք է առանց դիմադրության հանձնվեին դաշնակից-ներին որպես պարտազմի գերիներ: Սակայն մինչ բրիտանացիները սպասում էին, թուրքերը հրդեհեցին իրենց զինամթերքը, գնացքներն ու պաշարները և մի վերջին փորձ ձեռնարկեցին փախչելու դեպի Նորդանան գետը: Նրանք պետք է անցնեին լեռնային փնդանքով, ինչն անկարելի էր դարձնում արագ առաջխաղացումը: 1918թ. սեպտեմբերի 21-ի վաղ առավոտյան նրանք վերջապես հասան գետի ափ: Այդտեղ թուրքերը սկսեցին անկանոն ջանքեր գործադրել՝ մյուս կողմն անցնելու և Չորրորդ բանակին միանալու համար: Հավանաբար նրանք մտադիր էին պաշտպանության նոր գիծ ստեղծել:

Ես արաբների հետ հեղանում էի նրանց հնարավորինս մոտ տարածությունից: Պարզվեց, որ թուրքերը խախտել են հանձնման բոլոր պայմանները: Մենք նրանց վրա հարձակվեցինք թիկունքից և նորից ու նորից կատաղի գրոհներ ձեռնարկեցինք: Եվ նորից շարերին սպանեցինք՝ թրափելով նրանց, մինչդեռ մյուսները խեղդվեցին՝ խուճապահար փորձելով անցնել մյուս ափը:

Այդ պահին վրա հասան բրիտանացիները և նորից գերի վերցրին այն վեցհազարանոց խումբը, որը փորձում էր կտրել-անցնել գետը:

Թեև իմ բանակը, որ կազմված էր ընդամենը հազար արաբ ձիավորներից, քանակապես զգալիորեն զիջում էր փախչող թուրքերին, սակայն նրանք այնքան բարոյալքված էին, որ միանգամայն կորցրել էին ինքնավերահսկողությունը, և մեր յուրաքանչյուր գրոհի ժամանակ պարզապես շրապում էին թաքնվել՝ ով որտեղ կարող էր: Մենք հայտնեցինք Նորդանանը և շարունակեցինք գրոհել: Գետի արևելյան ափին թուրքերը փորձ արեցին մի փոքր հանգստանալու, սակայն թուրքերի

վրա ռումբեր էին նետում անզիական օդանավերը, և նրանք ստիպված էին նորից փախչել: Այդ խայտառակ նահանջի ընթացքում թուրքերն ուղղվեցին դեպի Թիբնի, սակայն օդանավերը շարունակում էին հետապնդել նրանց, ու ես տեսա, թե ինչպես մի ողջ գումարտակ անհետացավ բրիտանական ռումբերի փարափի տակ:

Վերջապես թուրքերի մի մասը հասավ մի նեղ լեռնանցքի, որտեղ, ծառերի ու թփերի տակ թաքնվելով, նրանց հաջողվեց մի փոքր շունչ քաշել: Նեղո նրանք շարժվեցին Թիբնիից դեպի Իրբիդ:

Մենք շարունակում էինք հետապնդել նրանց, ու հիմա արդեն մեր բանակին էին միանում արաբական փարքեր ցեղեր: Աճող հզորությունը մեզ քաջություն հաղորդեց: Մենք մշտական ահի մեջ էինք պահում թուրքական բանակի թիկունքը:

Սեպտեմբերի 22-ի երեկոյան, երբ նահանջող բանակը մոտեցավ Իրբիդին, ես երկնքում հելիոգրաֆիկ (արևի շողերի արտացոլման կիրառմամբ) ազդանշաններ կարեցի: Ազդանշանն ուղարկել էր թուրքական ուժերի Գլխավոր հրամանատարը՝ այն հույսով, որ ինչ-որ մեկը կնկատի այն: Այնուհայր էր, որ հեռախոսային հաղորդակցությունն ամբողջովին ոչնչացված էր: Ես վերձանեցի ազդանշանը և տեղեկացա, որ Դերաթի ու Դամասկոսի պաշտպանության համար օգնական հզոր ուժեր են անհրաժեշտ:

Նահանջող բանակի թուրք սպաները նույնպես տեսան ազդանշանը, քանի որ այդ պահից արդեն սլացան Էլ-Մուզարիբի ուղղությամբ: Էլ-Մուզարիբում նրանք փորձեցին կարգի բերել իրենց ծվաբված ու քայքայված ուժերը և երկու գումարտակ ուղարկեցին հարավ-արևելք՝ դեպի Դերաթ, մինչդեռ մնացած զորքն ուղղվեց հյուսիս՝ դեպի Դամասկոս:

Ես զգացի, որ, կիսելով ուժերը, նրանք մեծ սխալ գործեցին: Ծրարակցի օգուտն առիթից: Ես արաբներին կատաղի գրոհի առաջնորդեցի հարկապես այն ուժերի վրա, որոնք շրապում էին Դերաթի պաշտպանությանը: Արդյունքում ջոկատներից

մեկը շրջվեց ու սլացավ դեպի Էլ-Մուզարիր, մինչդեռ մյուսները ցրվեցին փարբեր ուղղություններով:

Մենք նրանց վերակազմավորվելու ոչ մի հնարավորություն չթողեցինք, եթե նույնիսկ նրանք վերախմբավորվելու որևէ ունակություն դեռ ունեին: Արագ ու սրընթաց հարձակումներ, որպես կանոն՝ անակնկալ մի քանի գերի, ու մենք անհետանում էինք...

Դերաթի պաշտպանությանը շրապող սպորաբաժանումները ոչնչացնելուց հետո մենք գլխակորույս սլացանք նահանջող բանակի մյուս հատվածի հետևից ու «Շեյխ Մխսբին» կոչվող վայրում հասանք նրանց: Դա փռելի ունեցավ սեպտեմբերի 24-ին. ընդհարումն արյունալի էր, քանզի մենք սրերով գրոհում ու ճանապարհ էինք հարթում նրանց շարքերի միջով: Թուրքերը մարդկային ծանր կորուստներ էին կրում:

Մի փոքր նահանջ, մի քիչ հանգիստ... և նորից կտրում ենք թուրքերի հաղորդակցության բոլոր լարերը՝ այս անգամ Գլխավոր շտաբի ու բերդամասերի միջև:

Մեզ լավ լուրեր են հասնում. փրկելանում ենք, որ շերիֆ Էմիր Ֆեյսալի հրամանադրությամբ կովող հզոր արաբական բանակը և յոթ այլ առաջնորդներ միասնաբար հարձակում են գործել թուրքերի Դերաթի հենակետի վրա, ամբողջովին ջախջախել են այն ու ստիպել այնպեղ փրկակայված Չորրորդ բանակին փախուստի դիմել:

Այժմ սկսվեց Մերձավոր Արևելքում ընթացող պարերազմում մեծ նշանակություն ունեցող նահանջը: Իրարից ընդամենը յոթ կամ ութ մղոն հեռավորությամբ գտնվող Յոթերորդ, Ութերորդ ու Չորրորդ բանակները իրար միանալու ոչ մի փորձ չձեռնարկեցին: Նրանք ասես քարացել էին վախից ու կարարյալ խառնաշփոթի մատրիված՝ ողջ ուժով սլանում էին դեպի Դամասկոս՝ պաշտպանության իրենց վերջին ամրոցը:

Նախկինում երբեք վրիժառությունն այնքան դաժան չէր ընկել իր գոհերի գլխին, որքան արաբների ձեռքին թուրքերի կրած պարիժոք: Էմիր Ֆեյսալը և նրա հզոր բանակը մինչև

վերջ հետապնդեցին Չորրորդ բանակին. նրանք անողորբար ջարդում էին թուրքերին, ու թուրքերի հետևից արյան գետեր էին հոսում:

Յոթերորդ և Ութերորդ բանակներին հետապնդող իմ ուժերը օրեցօր աճում էին, քանի որ մեզ էին միանում հարյուրավոր արաբներ՝ երկրի ներքին շրջանների գյուղերից, ու առանձին ցեղեր: Ի վերջո նրանց թիվը հասավ վեց հազար ձիավորի, որոնցից յուրաքանչյուրն ավելի անողորջ ու արյունախում էր, քան մյուսը:

Իմ ողջ զինվորական փորձառության ընթացքում ես երբևէ չէի փեսել նման սաստիկ մեծ ցանկություն, անպարսկալի քաջություն և կարգապահություն, ինչպիսին՝ անապարհ այդ ձիավորների մոտ:

Հանձնվելու մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող. թուրքերը զիրենին, որ փրկություն չկա: Սա, հավանաբար, պարերազմի ամենաարյունալի նահանջն էր: Մենք, իհարկե, ժամանակ առ ժամանակ քնում ու հանգստանում էինք, սակայն այս հետապնդման արշավի ընթացքում, կարծես, գեթ մի պահ ոչ մի աչք չէր փակվում, և ոչ մի մկան չէր թուլանում: Ես գլխավորում էի կործանիչ ու անխափան գործող մի մեքենա, որի շարժիչ ուժը արելությունն էր: Իմ մեջ ամեն զգացմունք մեռել էր, ու ես անտարբեր էի դարձել մահվան հանդեպ՝ անկախ այն բանից՝ մահ էի բերում, թե փախչում դրանից:

Սեպտեմբերի 13-ի առավոտյան ժամը 5³⁰-ին մոտ մենք հայրն-վեցինք Դամասկոսից յոթ մղոն դեպի հարավ գտնվող կետում: Ես զգում էի, որ թշնամին կփորձի լքել քաղաքն ու փախչել, ուստի միջոցներ ձեռնարկեցի այդ ծրագիրը խափանելու համար: Ես հրամայեցի գործերիս ամենայն արագությամբ սլանալ հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ՝ դեպի քաղաք փանող գլխավոր մայրուղիներից մեկը: Ժամը 10³⁰-ին մենք հասանք մի կետի, որպեղ ճանապարհը կտրուկ իջնում էր, ու այնպեղ դարան մտանք:

Կեսօրից շար չանցած՝ հեռվում լավեց ձիերի սմբակների

դոպյունը: Մի քանի րոպե անց լեռան գագաթից մեր դիպորդները տեղեկացրին, որ սրբնթաց մտքեմում է թուրքա-կան Յըլդըրըմ հեծելագորը, որի հետևից ընթանում են հեպուսակայինները:

Մարդկանց հրամայեցի ձի հեծնել, ու նրանց ռազմաշունչ կոչերի «հեռոյունը» գրեթե խլացրեց սլացող ձիերի ամպրոպային դոպյունը: Արաբները խելահեղորեն խրվեցին թուրքերի շարքերի մեջ՝ կտրելով, ջարդելով ու սրերը խրելով ապշահար թուրքերի մարմինները: Անակնկալ ցնցման առաջին պահերից հետո թուրքերը փորձեցին հավաքել ուժերը և կռվով ճանապարհ հարթել: Նրանց կորուստներն անհեղին էին, կռիվը՝ անողոք ու արյունալի: Մեկ ժամ անց արդեն թուրքական բանակի մնացորդներն արագ նահանջում էին դեպի քաղաքի դարպասները:

Մենք չհեպուսակայնեցինք նրանց: Ես հրամայեցի իմ հեծելագորին վերադառնալ Քիսվե՝ Դամասկոսի արվարձաններում գտնվող փոքր գյուղը, որը, իմ համոզմամբ, գտնվում էր շերիֆ Էմիր Ֆեյսալի կողմից հեպուսակայն թուրքական Չորրորդ բանակի ճանապարհին: Ես փորձելու էի կտրել թուրքերի ճանապարհն ու ձախողել նրանց առաջընթացը դեպի Դամասկոս: Ցերեկը ժամը չորսին երևաց կապարյալ խառնաշփոթի մեջ շարժվող Չորրորդ բանակը: Եվ նորից փոթորկի պես, գոռում-գոչյունով ճերմակահանդերձ վայրենի ձիավորները վրա հասան ու հարյուրներով կտորեցին նրանց: Մեր հարձակումն այնքան անսպասելի էր, իսկ հարվածը՝ այնքան հապուկ, որ թուրքերը պաշտպանվելու փորձեր գրեթե չձեռնարկեցին: Մենք պտտվում էինք նրանց շուրջը, ներխուժում նրանց շարքերն ու անհեպուսանում, մինչ նրանք կկարողանային վերախմբավորվել:

Ժամը 5³⁰-ին թուրքերը հայտնվեցին սարսափելի վրանգավոր իրավիճակում: Նրանց առջևում իմ ուժերն էին, հեպուսից՝ Էմիր Ֆեյսալի բանակը: Բրիտանական զորքը գեներալ Ալենբիի հրամանատարությամբ սրբնթաց արշավում էր երկրի

ներքին շրջաններով ու կտրում նրանց ճանապարհը ձախ թևից:

Թուրքերը հանձնվեցին ու սլացան դեպի բրիտանական պաշտպանական գիծը, քանի որ գիպտեին՝ արաբական յաթաղանից փրկություն չկա:

Այդ երեկո ես միացա Նուրի Յուսուֆին ու արաբ մյուս առաջնորդներին և լսեցի, թե նրանք ինձ ինչպես օրհնեցին Ալլահի անունով:

Մեր հաղթանակի կապակցությամբ դեռ ոչինչ չէի գգում: Ես օգնեցի կտրելու թուրքական բանակի ողնաշարը, ու կրած պարտությունից թուրքական կայսրությունը սկսել էր փլուզվել: Չորս շաբաթվա ընթացքում թուրքական Չորրորդ, Յոթերորդ և Ութերորդ բանակները ոչնչացվեցին, հազարավոր վիրավորների թողել էին ճանապարհների եզրերին մեռնելու, նրանցից հազարավորները գերի էին վերցվել: Նրանց գերմանացի դաշնակիցներն այլևս օգնել չէին կարող, քանի որ ստիպված էին եղած ուժերը տեղափոխել Եվրոպական ռազմաճակատ՝ կապարելով վերջին հուսահատ ճիգերը պարտությունից խուսափելու համար:

1918թ. հոկտեմբերի 1-ին միավորված բրիտանա-արաբական ուժերը մտան Դամասկոս և գրավեցին քաղաքը: Շերիֆ Էմիր Ֆեյսալը՝ արաբների գլխավոր հրամանատարը, միայն մի քանի օր անց քաղաք մտավ: Նրան ողջունեցին ճոխությամբ ու ծիսակատարություններով, որը վայել էր հաղթանակած կեսարին: Յուրաքանչյուր պատուհան զարդարված էր դաշնակիցների դրոշմներով: Ննչում էր երաժշտություն՝ ռազմական երաժշտություն, լսվում էին ուրախության հախուռն ճիչեր, փրկում էր ոգևորություն ու խառնաշփոթ:

Շերիֆ Էմիր Ֆեյսալը քաղաք մտավ ոչ որպես զավթիչ, այլ գուսպ, արժանապատիվ մի մարդ. նա ուղղվեց դեպի այն հրապարակը, որտեղ թուրք գեներալ Ջեմալ փաշան առանց ռազմական արյանի ձևականությունների կախաղան էր բարձրացրել գերված ազնվական արաբ առաջնորդներին:

Շերիֆ Էմիր Ֆեյսալը, որ հզոր, բայց և զգայուն ու բարի մարդ էր, ռազմական վերամբարձ խոսքեր չսասաց: Նա բարձրացրեց ձեռքը՝ ի նշան Ալլահին ուղղված երախտագիտության, և շնորհակալություն հայտնեց՝ ընծայված ընդունելության համար:

Իմ՝ Դամասկոս ժամանելու հաջորդ օրը արաբական բանակի մնացած մասը, որին հետևում էր սայլաշարքը, մտավ Դամասկոս: Նրանց հետևից ուղտի վրա հայտնվեց նա, ում կոչում էին *Նավայա-է-Մասրա*՝ գանձապետը: Ներագայում փողեկացա, որ դա կապիտան Լուրենսն էր, ներկայումս հայտնի՝ որպես Արաբիայի գնդապետ Լուրենս: Շեյխերն ու նրանց մարդիկ նրան ներկայացնում էին հաշիվները, որոնք վավերացված էին արաբ առաջնորդների կողմից:

Որքանով ինձ է հայտնի, կապիտան Լուրենսը ոչինչ չէր արել արաբական հեղափոխությանն աջակցելու համար, չէր մասնակցել նաև արաբների մարտավարության մշակմանը: Երբ առաջին անգամ լսեցի Լուրենսի մասին, նա պարզապես գանձապետ էր, ոչինչ ավելին: Այդպես էր նրան վերաբերվում նաև իշխան Էմիր Արդույան՝ թագավոր Ֆեյսալի եղբայրը, ում ես լավ էի ճանաչում:

Ես սա չեմ գրում նախապես իմ համար, ես գրում եմ որպես կովող զինվոր: Ոմանք կոչվում են, մյուսները՝ վճարում:

ԳԼՈՒԽ 16

ԵՍ ՆԱՆԴԻՊՈՒՄ ԵՍ ԵՂԱՍՅՐՆԵՐԻՄ ԵՎ
ՄԻԱՆՈՒՄ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ԼԵԳԵՈՆԻՆ

1918թ. նոյեմբերի 4-ին Դամասկոսում լուրեր փարածվեցին, թե Ամերիկայից ժամանած հայ կամավորականները համաձայնության են եկել ֆրանսիացիների ու դաշնակիցների հետ առ այն, որ թուրքական Կիլիկիա գավառն ապագայում փոխանցվելու է հայերին պետություն ստեղծելու նպատակով: Ասում էին, որ նրանք արշավում են Միջերկրականի ավտոլ դեպի Բեյրութ: Ես բացակայելու թույլվություն ստացա արաբ առաջնորդներից և հայ կամավորներից կազմված ութհարյուրանոց բանակ հավաքելով՝ մեկնեցի Բեյրութ:

Իմ մեջ կարծես ինչ-որ բան արթնացավ, երբ մեկնելու պահին արաբական շտաբը մեզ ճանապարհեց զինվորական պափիվներով, իսկ դաշնակիցներն ուղարկել էին իրենց ներկայացուցիչներին. դա փավորիչ փեսարան էր:

Ճանապարհի ողջ երկայնքով մեզ ողջունում էին արաբական գյուղերի բնակիչները, և մեր ընթացքն ավելի շարք տոնական երթ էր հիշեցնում: Զգացմունքներս արթնացան, ես մտածում էի՝ արդյոք կրեսնե՞մ եղբայրներիս և երագում էի հնարավորինս արագ մեկնել Նալեպ՝ քրոջս հետևից:

Չորս օր անց հասանք Բեյրութ, որտեղ մեզ ողջունեց հայ կամավորների պարավիրակությունը: Ես անմիջապես հարցրի մի շարքային զինվորի, թե ճանաչում է արդյոք որևէ մեկին լեզեռնում, ով ծագումով էվերեկցի է:

- Այո՛, պարոն, - պատասխանեց նա, - սերժանտը և կապրալը՝ երկու եղբայրներ, Էվերեկցի են:

- Ի՞նչ է նրանց անունը, - հարցրի ես:

- Բարսեղ և Արամ Թորոսյաններ:

Միտքս սկսեց ուժգին բարբախել, երբ հասկացա, որ շուրով փեսնելու եմ եղբայրներիս, որ Ամերիկայից ժամանած Հայկական լեզուների կամավորների հետ միասին փեղավորվել էին այսօրեղ:

Ես զինվորին խնդրեցի իմ ժամանման մասին փեղեկացնել եղբայրներիս, իսկ ինքս սկսեցի անհանգիստ հետ ու առաջ քայլել մոայլ սրահում: Քիչ անց ինձ մտքեցան երկու երիտասարդներ ու հարցրին.

- Այսօրե՞ղ է կապիտան Սարգիս Թորոսյանը: Նա մեր եղբայրն է, մենք ցանկանում ենք փեսնել նրան:

Ես ուշադիր նայեցի նրանց դեմքերին ու հարցրի.

- Կճանա՞ք նրան, երբ փեսնեք:

- Անշո՞ղջ կճանա՞չենք: Մենք բաժանվել ենք շար փարիներ առաջ, բայց վստահ ենք, որ կճանա՞չենք:

- Շար փարի, նայեք ձեր շուրջը, վերև բարձրացեք ու երբ գտնեք նրան, ինձ լուր փվեք:

Քիչ հետո նրանք վերադարձան ու ասացին, որ չկարողացան գտնել իրենց եղբորը, թեև վստահ են, որ նա այսօրեղ է:

- Լավ նայեք, նա ձեր առջև է: Նրանք վերջապես հասկացան, թե ով եմ ես: Մենք գրկախառնվեցինք:

Նեպո նստեցինք ու սկսեցինք պարմել մեր գլխով անցած-գնացածը: Իմ պարմությունը նրանց բնավ չուրախացրեց:

Ես փեղեկացա, որ ամերիկյան դեսպանության միջոցով նրանց ուղարկած նամակս փեղ էր հասել, և նրանք անմիջապես լուրը փարածել էին բարեկամների ու հայրենակիցների շրջանում: Արդյունքում երկու հազար կամավորներ նավով շրապել էին միանալ դաշնակիցներին: Դա փեղի էր ունեցել 1917-ի ամռանը: Նրանք ափ էին իջել Կիպրոսում և հավաքագրվել Ֆրանսիական դրոշի ներքո: Մեկ փարի անց արդեն կարադի կռվում էին Պաղեստինի ռազմաճակատում: Մենք խոսում էինք ու խոսում...

Հաջորդ օրը եղբայրներիս հետ մեկնեցինք Հալեպ քոջա՝ Բեյզարին, բերելու համար: Խոսում էինք միայն մեր վերամիավորումից:

Մենք նրան թողված գրանք Հալեպի ազգային գերեզմանոցում. մինչ օրս էլ այնպեղ է նրա աճյունը: Նա մեռել էր վշտից, մենությունից ու կրած գրկանքներից:

Եղբայրներս հեկեկում էին, իսկ ես կանգնած էի չոր աչքերով՝ որպես հանդիսարես մի վշտի, որը զգում էի, սակայն չէի կարող արտահայտել: Ինչ-որ բան իմ մեջ մեռել էր...

* * *

Բեյրութում մնացի գրեթե երկու ամիս, մինչև Հայկական ուժերի ֆրանսիացի հրամանատար Ռոմեոն գրավեց Կիլիկիան: Փախստականների ապահով վերադարձը կազմակերպելու համար հեղադարձի ողջ ճանապարհի երկայնքով ջոկարներ փեղակայվեցին:

Ես նշանակում ստացա Ալեքսանդրեղ քաղաքում, մինչդեռ եղբայրներս բանակի հիմնական ուժերի հետ արշավեցին Ադանա՝ Կիլիկիայի կարևոր քաղաքներից մեկը:

Թուրքերը սարսափահար փախչում էին Հայկական լեզուներից, սակայն մեկուսացած լեռնային արահետներում դարան էին մտնում ու հարձակվում փարքեր ուղղություններով շարժվող հայկական քարավանների վրա: Շուրով անհրաժեշտ դարձավ գավառի ողջ փարածքում ռազմական հենակերեր հաստատել և ապահովել քարավանների անվտանգությունը:

Այս ճգնաժամային իրավիճակում հիսուն հոգու ուղեկցությամբ ինձ գործուղեցին Փայասի շրջան, որպեղ մեծ թվով թուրքեր էին հավաքվել ու մթության քողի փակ բազմաթիվ կողոպուտներ ու հարձակումներ էին գործում:

Պարզված թուրքերն իրենց կարադությունը թափում էին անպաշտպան քարավանների վրա, իսկ այդպիսիք շար էին: Ինձ ապշեցնում էր իմ հայրենակիցների հոգու կորովը, թե

նրանք ինչպես էին ջանում վերադառնալ իրենց սեփական գնեքը և ինչպես էին հավատում խոստացված անվտանգությանը: Նրանք գալիս էին՝ ցնցոտիավոր, փանջված մի բազմություն... ծանր բեռների փակ կռացած փղամարդիկ, հիվանդ, հյուծված կանայք, սովալլուկ երեխաներ: Նրանց աչքերում վախ կար, և երբ նրանց առաջարկում էինք ուղեկցել, երախտագիտությունից փորձում էին համբուրել մեր ձեռքերը:

Շարաթներ անց թուրքական ավազակախմբերի հարձակումները էլ ավելի հաճախակի դարձան, և ես սկսեցի մտորել՝ րեսնես որտեղից են նրանք սրանում զենք ու զինամթերք: Ես կատարվածի մասին հայտնեցի Գլխավոր շտաբ և լիազորություն ստացա նրանց գյուղերում սրուգումներ անցկացնելու: Սրուգումների արդյունքում, ի զարմանս ինձ, պարզեցի, որ զենք ու զինամթերքը նրանք սրանում են ֆրանսիացիներից:

Այդ մասին կամակով րեղեկացրինք Ալեքսանդրերում գտնվող իմ վերադասներին: Որևէ գործողություն չձեռնարկվեց, և ես սկսեցի երկմտել իրավիճակի մասին:

Շուրջով հրաման ստացա գնդապետ Ռոմեոյից՝ քառասունհոգանոց հեծելազորային ջոկատ կազմել և անհապաղ Ադանա մեկնել:

1919թ. մարտի 28-ին ճանապարհի մի մասը գնացքով անցնելուց հետո մենք ժամանեցինք նշանակված վայրը:

Կիլիկիան ազատություն էր շնչում: Քաղաքների ու գյուղերի փողոցները լի էին մարդկանցով, և յուրաքանչյուր օր փռն էր: Օսմանյան կայսրությունը փլուզման եզրին էր: Ջինադադարի ստորագրումից հետո Ադալիայի շրջանը շրջափակել էին իտալացիները, Չմյուռնիան՝ հույները, իսկ Կոստանդնուպոլիսը փաստորեն դաշնակիցների ձեռքին էր:

Գարունն ու ամառն անցան առանց իրադարձությունների, սակայն աշնան կողմ մեր դաշնակիցների ու պաշտպանների՝ ֆրանսիացիների ու անգլիացիների վերաբերմունքն սկսեց փոխվել: Ես զգում էի, որ արդեն երկար ժամանակ է՝ ինչ-որ խարդավանք է խմորվում:

Անգլիացիներն ազատում էին մեծ թվով թուրք ռազմագեղիների, և նրանք ամեն օր Ադենի երկաթուղով անցնում էին Կիլիկիայի փարածքով:

Բրիտանական զորքերն անսպասելի լքեցին Այնթապը, Մարաշը, Քիլիսն ու Ադանան և առանց բավարար բացատրություն փայլու հանձնեցին դրանք Հայկական լեզեռնին, որը նման առաքելության պատրաստի էր: Անգլիացի սպաներից մեկն ակնարկեց, թե ֆրանսիացիներն ու թուրքերը եկել են գաղտնի համաձայնության, և դրա արդյունքում դաշնակիցները կթողնեն Կիլիկիան: Մեկ ամսվա ընթացքում բրիտանական բանակը փաստորեն դուրս բերվեց Կիլիկիայից:

Նաջորդ քայլն այս խաղում, որտեղ իմ ժողովուրդը մանրադրամի դեր էր կատարում, շար ավելի ողբերգական էր. Կիլիկիայի ֆրանսիացի գավառապետը թողեց պաշտոնը և իր փոխարեն թուրք գավառապետ նշանակեց:

Հայերը դառնացած էին. նրանց արվել էին անդրժելի թվացող խոստումներ: Ես նույնպես դառնացած էի, բայց ոչ զարմացած, քանզի ճանաչում էի դիվանագիտության նեղ բնույթը: Պատերազմը մարդկանց դարձնում է կատաղած, երբեմն՝ հերոսական գիշարիչներ. դիվանագիտությունը շնագայլերի խաղ է: Ես գերադասում էի կռվել:

Երբ րեղեկացա ֆրանսիացի գավառապետի արարքի մասին, որոշեցի ուշի-ուշով հեղել Գլխավոր շտաբի գործողություններին: Մի օր րեղեկացա, որ րեսել են, թե ինչպես գնդապետ Ռոմեոյի շտաբից թուրք մայր է հեռանում: Ես հրամայեցի հեղել նրան. թուրք զինվորականը մտավ քաղաքի արվարձանում գտնվող թուրքերի ճամբար:

Այդ գիշեր քաղաքացիական հագուստով ուղևորվեցի թուրքերի ճամբար: Ես վստահ ներս մտա, ժպտացի և բարեկամական «ես-սալամալ ալեյքում» ողջույնը հղեցի ապշած պահակներին, ովքեր պատրասխանեցին գրեթե մեքենայաբար: Ես ներկայացա որպես Էմին բեյ՝ հրեականային կապիտան Ադրիանապոլսից: Նրանց համոզելու համար նույնիսկ ցույց

տվեցի լուսանկարներս՝ թուրքական համազգեստով:

Ինձ ուղեկցեցին բարձրաստիճան պաշտոնյաների մոտ, ովքեր թեև ուրախ էին այցիս համար, սակայն մի փոքր զարմացած, որ հանդգնել եմ միայնակ հայտնվել այս կողմերում, որտեղ արյունախում արաբները կարող էին հարցերս լուծել: Այդ հարցի պատասխանը նախապես պատրաստել էի բացատրեցի, որ արձակուրդ եմ ստացել Ղալեայի դիվիզիայից ու Կեսարիա մեկնելու ճանապարհին պարզապես կանգ առա այստեղ: Պատմությանս հավաստիություն հաղորդելու համար ասացի նրանց, որ ծպտվել եմ որպես հայ՝ վախենալով շարունակել ճանապարհս, քանի որ լուրեր են պարսկում, թե փասնհինգհազարանոց հայկական հզոր զորքը մոտենում է Մերսինի կողմից:

Աստիճանաբար նրանք ավելի գրուցասեր դարձան:

- Ձեր բոլոր զինվորները պատրաստվում են փուճ գնալ, - հարցրի ես:

Նրանք ծիծաղեցին ու վստահեցրին, որ նման բան չկա. նրանք պատրաստվում էին միանալ Մուսթաֆա Քեմալի բանակին: Ձեռնալը ուժեղ մարդ է, նա՛ կբուժի Թուրքիայի վերքերն ու շուտով հեղ կվերցնի կորցրած բոլոր փարածքները:

- Մեզ համար ամեն բան բարենպաստ էլք ստացավ, կապիտան, երբ մեր թշնամիները դարձան մեր անփոխարինելի բարեկամները: Իրավիճակը հասկանալը դժվար չէ. նրանք բոլորը ցանկանում են վերահսկել Թուրքիան, սակայն միմյանց հեղ համաձայնության չեն կարողանում գալ, ուստի մեզ ապահովում են զենքով ու զինամթերքով: Նրանք ավելի շուր կթողնեն Թուրքիան թուրքերին, քան դաշնակիցներից որևէ մեկին կհանձնեն. նրանք մեզ ավելի շար են վստահում, քան միմյանց:

- Ներկայումս մեր ամենամեծ գլխացավանքը հայերն են, - ասաց սպաներից մեկը, - այստեղ՝ Կիլիկիայում, նրանք բավական հզոր են ու լավ զինված: Սակայն ֆրանսիացիները

մեզ վստահեցրին, որ մի քանի ամսից Կիլիկիան վերստին կհայտնվի մեր ձեռքին:

Զգուշությունից դրդված՝ ես ծիծաղեցի նրանց հետ և միացա ծափահարություններին, որոնցով գնահատեցին ասվածը:

Քննարկվեցին փարբերծրագրեր, և ես տեղեկացա, որ ֆրանսիացիները նրանց անվրանգ ճանապարհ են խոստացել դեպի Ադանա, ինչպես նաև նախորդ երեկո մթերք են ուղարկել՝ թուրքերի անմիջական կարիքները հոգալու համար:

Վերջապես նրանց բարեմաղթանքների ներքո ես երեկոյան շինձու ափսոսանքով լքեցի ճամբարը:

Այդ գիշեր վաղ քնեցի. որպես զինվորական՝ ես պետք է գործողությունների ծրագիր մշակեի:

Նաջորդ առավոտյան շրապեցի Նայկական ազգային միության խորհուրդ և նրանց հայտնեցի հայթայթածս տեղեկությունները՝ մինևույն ժամանակ ներկայացնելով երեք կետից բաղկացած գործողությունների մի ծրագիր.

1. Կիլիկիայում բարձրացնել հեղափոխության դրոշը,
2. ձերբակալել ֆրանսիացի բոլոր սպաներին և նրանց դուրս քշել գավառի փարածքից,
3. զինել ու ամրացնել հարձակման անմիջական վրանգի փակ գործող քաղաքները, հարկապես սահմանամերձ քաղաքները և մեր փարածք տանող բոլոր հիմնական ուղիները:

Ես նշեցի, որ հավանաբար այդ պարագայում դաշնակիցները որոշ ուշադրության կարժանացնեն իրենց իսկ տված խոստումները:

Իմ առաջարկները չընդունվեցին: Ես զինվորական էի և սթափ գնահատում էի իրավիճակը, մինչդեռ Խորհուրդը կազմված էր հարուստ գործարարներից, ովքեր բացառապես տգեղ էին քաղաքական ու ռազմական հարցերում և ավելի շար հեղաբրբրված էին իրենց անձնական հաջողություններով, քան այն փաստով, որ իրենց ժողովրդին դաշնակիցները դավաճանել են: Նրանք պնդում էին, թե պաշտպանված են

Փարիզի համաժողովի որոշումներով: Ես փորձեցի առարկել, որ մենք չենք կարող օգտագործել որոշումներն ու խոսքերը փամփուշտների փոխարեն, սակայն չկարողացա համոզել նրանց, որ Կիլիկիային մահացու վրանգ է սպառնում:

Անցավ ևս երեք ամիս: Հիմա արդեն թուրքերը բացեփրաց շփվում էին ֆրանսիական իշխանությունների հետ:

Ֆրանսիական կառավարությունը հրաման արձակեց առ այն, որ բոլոր հայ զինվորները, ովքեր ցանկանում են պաշտոնաթող լինել զինվորական ծառայությունից, ազատ են իրենց որոշման մեջ:

Ամերիկայից ժամանած կամավորների գրեթե կեսն այս պահին արդեն համոզվել էր, որ ֆրանսիացիները դավաճանել են մեզ. հիասթափված ու նողկանքով լցված՝ նրանք վերադարձան Ամերիկա:

Գնդապետ Ռոմնոյին փոխարինեց գնդապետ Ֆլիսե-Մարին:

Փոթորիկը մուրեմում էր: Բոլոր կողմերից հայտնվեցին թուրք փախստականներ, տեղի ունեցան բախումներ: Ընդհանուր մթնոլորտը լարված էր: Կիլիկիայի արևելյան ու հյուսիսարևելյան մասերում քեմալականները սկսեցին պաշարել սահմանամերձ քաղաքները: Նենց այդ պահին Մարաշից հետ կանչվեցին ֆրանսիական ուժերը՝ բնակիչներին դարձնելով կողոպտիչների դյուրին ավար: Մի շաբաթ անց թուրքերը մտնում քաղաք ու կտրորեցին շուրջ փասներկու հազար հայ: Սպանվեցին նաև վեց հազար սենեգալցի զինվորներ:

Քեմալականները սկսեցին հայտնվել ավելի մեծ խմբերով ու Նաճնի շրջանում ահաբեկում էին հայ բնակչությանը: Այդ մասում բնակվում էին ընդամենը հազար հայ ընտանիքներ, որոնք մի քանի ամիս քաջաբար պաշտպանվեցին՝ մշտապես սպասելով ֆրանսիացիների օգնությանը, որն այդպես էլ տեղ չհասավ:

Իրավիճակն օր օրի վարթարանում էր: Ֆրանսիացիները շարունակում էին եռակի խաղ խաղալ: Երբեմն բացեփրաց

սափարում էին թուրքերին, հետո փոքր-ինչ օգնում հայերին, երբեմն գերիշխում էին նրանց սեփական շահերը, և այդ ժամանակ սպառնում էին թե՛ թուրքերին, թե՛ հայերին և սրիպում կռվել միմյանց դեմ:

Անորոշության այս ողջ շրջանում ես և իմ գումարավոր պաշտպանում էինք Ադանայի արվարձաններում գտնվող փոքրիկ գյուղերը:

Ես ինձ անօգնական ու սպառված էի զգում: Վերջապես հոգնեցի այդ խաղերից և որոշեցի պաշտոնաթող լինել ֆրանսիական ծառայությունից: Դա բոլորովին դժվար չէր, քանի որ ես երբևէ որևէ պայմանագիր չէի ստորագրել և կարող էի հեռանալ, երբ ցանկանայի:

1920 թ. փետրվարին Նայկական ազգային միությունը խնդրեց հայ կամավորներին պաշտպանել Ադանան: Ես ընդունեցի արևմտյան և հարավային գծերի հրամանափարությունը: Ծառայությունս տևեց շուրջ հինգ շաբաթ, սակայն համոզվեցի, որ ֆրանսիացիները շարունակում են իրենց խաղը և թույլ չեն տալիս, որ մենք գործենք մեր ուզածի պես: Ես հասկացա, որ չեմ կարողանա իրագործել ծրագրերս և հրաժարական տվեցի:

ԳԼՈՒԽ 17

ԹՈՒՐԹ ՊԱՐՏԻԶԱՆՆԵՐԻ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ

1920 թվականի ապրիլն էր: Գրեթե փարիուկես էր անցել զինադադարի պայմանագրի ստորագրման օրվանից, սակայն Թուրքիայի հարցում համաձայնություն չկար: Երկրում իշխում էր ավազակությունը, և Մուսթաֆա Քեմալի հեղափոխությունը խառնաշփոթ էին ստեղծում ու ահաբեկում ներքին շրջանների բնակչությանը:

Թուրքերն օրեցօր ավելի էին լկտիանում. սկսել էին հարձակվել ու սպանել ֆրանսիացի զինվորներին: Այդպիսով դավաճաններն իրենք դավաճանության գոհ դարձան: Երկրում մոլեգնում էր ապստամբությունը:

Հայկական կամավորական ծառայությունից հրաժարական փախուց մեկ շաբաթ հետո ես ձիավորների ուղեկցությամբ կարադի ու վճռական սլանում էի դեպի լեռնային շրջանները. նրանք բոլորը դիպուկահարներ էին և հիանալի հեծյալներ, բացի այդ, ազար խոսում էին թուրքերեն:

Սա մի պարզ արկածախնդրություն էր. թեև ես մտքումս հստակ կազմած ծրագիր ունեի, որն ինձ հանգիստ էր փախիս, սակայն սրտով զգում էի, որ այն իրականացնելու ոչ մի հույս չկա: Այդուհանդերձ շարունակում էի առաջ շարժվել, քանի որ ներսից ինձ կրծում էր անհասկանալի ու անեղծվածային մի զգացում: Մտածում էի Ջեմիլեի, ծնողներիս, Բեյզարի, Փաշայի ու Մուհարեմի մասին ոչ որպես մեռածների, այլ՝ երազների աշխարհում ապրողների: Աշխարհում ճշմարտություն չկա: Ես հուսահատ էի և եթե պետք է կործանվեի հուսահատությունից, դա ինձ չէր մտաբերում: Մենք թուրք ավազակների հագուստ էինք հագել, որպեսզի ավելի հեշտ մտնեինք թուրքական գյուղերն ու փարածեինք մեր քաղաքացիությունը:

Ես մտադիր էի հնարավորինս մեծ փարածք ընդգրկել և օգտագործել բոլոր միջոցները թուրքերին շփոթության մեջ գցելու համար՝ փարածելով ահաբեկող պատմություններ հայերի ու ֆրանսիացիների հզորության մասին: Քանի որ ես նրանց հետ կռվել չէի կարող, պետք է պայքարեի այնպես, որ ստիպեի նրանց երկմարել Կիլիկիայի խոշոր քաղաքների վրա հարձակումներ կատարելուց առաջ: Այս քաղաքները փաստորեն անպաշտպան էին. դրանց բնակչությունը կազմված էր հիմնականում կանանցից ու երեխաներից:

Փորձություններն ու արկածները, որոնց հանդիպում էի փրկից փրկադրվելիս, կարող են անձնական ողիսականի երկար պատմություն դառնալ, սակայն դրանք պատմական արժեք չունեն: Քանի որ ես այնքան էլ լավ պատմիչ չեմ, դա հավանաբար կծանրաբեռներ առանց այն էլ երկար պատմություն: Մակայն չեմ կարող ամբողջությամբ բաց թողնել պատմությանս այդ մասը, ուստի կպատմեմ երկու դրվագ, որոնք ինձ հանգիստ չեն փախիս և պետք է թղթին հանձնվեն:

Մի քանի շաբաթ շարունակ շրջում էինք լեռներում՝ շահելով գյուղացիների ու զինվորների վարահությունը: Մենք շատ բան իմացանք նաև հուսալքված քեմալական ուժերի և կողոպուտով զբաղված թուրքական ավազակախմբերի մասին:

Ամենուրեք մեզ հանդիպում էին վայրագությունների հետքեր: Մեզ պատահեցին ֆրանսիացի զինվորների անճանաչելիորեն այլանդակված մարմիններ: Ճամբարի խարույկի մոտ նստած՝ մենք լսում էինք բարբարոսական սահմուկեցուցիչ պատմություններ: Մենք թաղում էինք մեռելներին ու փորձում թեթևացնել մեռնողների վիճակը: Հայրենի ու խիզախ գումարփակը, որի հրամանատարն էր մայրը Միշելը, Մակեդոնիայի ռազմաճակատում բազմաթիվ մարտերում էր հաղթել: Բազանթիի (Կիլիկիա) մտրակայքում թուրքերը նրանց վրա անսպասելի գրոհել էին և ջարդի ենթարկել գումարփակի զինվորների կեսից ավելին: Ողջ մնացածները կռվելով փախել

էին թուրքական շրջափակումից և ապաստան գտել ամրոցում, որտեղ էլ պարսպարով էին հինգ շաբաթ: Մենք փորձում էինք ազատել նրանց, սակայն ամեն անգամ մեզ հետ էին մղում:

Մի գիշեր խիզախ մայր Միշելի առաջնորդությամբ նրանք թռել էին ամրոցի դարպասներից, ջարդել թուրքական պաշտպանական կառույցները և իրենց հետ փանելով երեք հարյուր վիրավոր՝ ուղևորվել արևմուտք՝ դեպի Տարսոն: Ամեն օր մեր կողքով անցնում էին քրդական ու թուրքական ավազակախմբերն ու երգում հաղթանակի երգը:

Մինչ ես Բազանթիում էի, երկու եղբայրներս՝ սերժանտ Բարսեղը և կապրալ Արամը, կռվում էին ընդամենը երեսուներկու զինվորներից բաղկացած ուժերով: Բարսեղը՝ որպես Միսիսի կամրջի հրամանավար, երեք օր շարունակ արիաբար մարտնչեց երկուհազարանոց քեմալական ուժերի դեմ, փրկեց ավելի քան հազար հայ փախստականների ու նրանց ապահով հասցրեց Ադանա:

Մի օր Տարսոն քաղաքի մտրակայքում տեղեկացանք, որ երկու հարյուրից ավելի ավազակներ պարտաստվում են կողոպտել քաղաքը և սպանել քրիստոնյա բնակիչներին: Մեր խումբը չափազանց փոքր էր նրանց դիմակայելու համար, և ես որոշեցի, խաբկանքի մարտավարություն կիրառելով, ապահովել շրջակա գյուղերի թուրք բնակիչների աջակցությունը:

Մարտիկ անունով իմ զինվորներից մեկը փրկապետում էր մահմեդականների աղոթքի՝ նամազի բոլոր նրբություններին և կարող էր վարպետորեն վերարտադրել թուրք խոջաների խոսքն ու շարժումները: Մենք նրա համար խոջայի հագուստ հայթայթեցինք և պարտաստեցինք ահաբեկող ու սպառնալիքով լի մի քարոզ, որը նա պիտի ներկայացնեք:

Մեզանից երկու օր առաջ գյուղում հայտնվեցին մեր մարդկանցից երկուսը և զգուշացրին գյուղի առաջնորդներին, որ սուրբ խոջա է գալիս: Շրջանի մզկիթը մաքրեցին ու ներսում հափուկ խորհուրդ ունեցող սրբազան գորգ փռեցին:

Շուրջ հազար անգրագետ գյուղացիներ եկան մեզ ողջունելու և պաշտամունքով համբուրելու Մարտիկի ձեռքը: Նա դանդաղ քայլում էր դեպի մզկիթը՝ գլուխը խոնարհած, դեմքի խորհրդավոր արտահայտությամբ:

Վստահ եմ, որ Մարտիկը կյանքում երբեք այդպես չէր զվարճացել: Մարտիկ հավաքվել էին մզկիթի շարքվանի մոտ՝ իրենց դեմքը, ձեռքերն ու ոտքերը լվանալու համար: Նեփո լուռ հավաքվեցին թափառաշրջիկ խոջայի շուրջ, ով պետք է լցներ նրանց հոգիները Մարգարեի ոգով: Վիճակը լարված էր, գրեթե պայթյունավտանգ, միաժամանակ և գավեշփալի: Մարտիկը արիաբար, թագավորական քայլով շարժվեց առաջ ու ամենայն լրջությամբ նստեց իր համար պարտաստված ծիսական գորգի վրա:

Ինձ զարմացրեց նրա ձայնի հստակությունն ու մաքրությունը. ես շունչ քաշեցի, երբ նա սկսեց քարոզը Ղուրանի առաջին բառերով՝ «*Բիս Միլլահ-ի Ռահման-ու Ռահիմ*»: Նրա դեմքն այլայլվեց, ու կարծես խորին սրբազան զգացմունքներով համակված՝ նա աչքերը վեր հանեց և սկսեց կարողի թափահարել ձեռքերը: Նեփո, էլ ավելի բարձր ձայնով նա հռչակեց իր առաքելությունը:

- Լսե՛ք, դուք, օհ Մուհամեդի նվիրյալներ և իմ սիրեցյալ եղբայրներ, - սկսեց նա, - լսե՛ք մեր պաշտելի առաջնորդի սրբազան ցանկությունը: Խառնակ ու նողկալի ժամանակներ են, փխտր են մեր տները, մեր երկիրը: Մահվան սև ուրվականը վտանգում է մեր սրբազան կրոնը: Մեր կառավարության անպարկեշտ առաջնորդները՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, մեր երկու միլիոն երիտասարդների կյանքը կործանելուց հետո անցել է մոռացության գիրկը: Թեև աշխարհում խաղաղություն է փրկում, սակայն այստեղ պարտերազմը դեռ շարունակվում է: Չկա գեթ մի փուն նույնիսկ ամենահեռավոր գյուղերում, որը կորցրած ջինի իր սիրելիներին: Եվ դա էլ դեռ ամենը չէ: Անհավար հայերի հանդեպ կարարած իրենց վայրագություններով մեր անառակ

առաջնորդները մեր դեմ են լարել ողջ աշխարհը: Լցված չե՛ արդյոք մեր հողը հարյուրավոր օտարերկրյա զինվորներով, ուլքեր փորձում են հնազանդեցնել մեզ: Որտե՛ր են հիմա մեր առաջնորդները՝ անհայտ ինչ-որ փեղ, ապահովության մեջ: Նրանք մեզ լքեցին ամենապարասխանապուր պահին, իրենց հետք փորան մեր գանձարանը: Նրանք նստել են օտար արևի փակ՝ պերճության մեջ, ու հաճույքներ են վայելում իրենց հարճերի հետք, մինչդեռ մենք այսօրեղ փառապում ենք: Նիմա մեկ այլ ոճրագործ հայրնվեց, մեկ այլ առաջնորդ՝ ոմն Մուսթաֆա Քեմալ, որ հավաքել է արյունախում ավազակների մեկ այլ բանակ ու ոչնչացնում է մեր գյուղերը, բռնաբարում մեր կանանց, բռնի հավաքագրում ու սփռում է անառակությամբ զբաղվել մեր կենդանի մնացած մի քանի պարանիներին ու փղամարդկանց:

Ինչպիսի՛ ահավոր իրավիճակ... Մրա վերջն ի՞նչ է լինելու: Նրանք հրահրում են ձեզ, որ սպանեք քրիստոնյաներին՝ դրախտ ընկնելու համար, մինչդեռ իրականում նրանք հարս- փուրջում են դիզում: Նրանք ձեզ նողկալի ստեր են ասում: Մեր Մուհամեդը չափազանց վշտացած է ու բարկացած, քանզի մահմեդականների ձեռքերը մինչև արմունկները ընկղմված են քրիստոնյաների արյան մեջ: Ելնենք, հավատարացյալներ, ու հրաժարվենք ծառայել բռնակալ Քեմալին: Ոչնչացնենք նրա ավազակախմբերն ու արգելենք նրանց մտնել մեր գյուղերը: Միայն այդ ձևով կարժանանանք Ալլահի օրհնությանը և կփրկենք մեր պարիվը, մեր երիտասարդներին և մեր փեղերը:

Մարտիկի քարոզը հիանալի էր: Նրա խոսքերը շարերի վրա մեծ փառավորություն գործեցին, և գյուղացիները հավաքվեցին նրա շուրջ՝ ակնածանքով երախտագիտություն հայտնելով նրա խորհրդի ու հորդորի համար:

Այդ գյուղի առաջնորդը եռանդագին երախտագիտություն հայտնեց նոր խոջային ու ցանկություն հայտնեց, որ մնանք այնպեղ: Մենք, սակայն, շրապեցինք հայցել նրա ներողամտությունը՝ պնդելով, որ խոջային ուղեկցելու ենք այլ գյու-

ղեր, որտեղ նա, քանի դեռ շար ուշ չէ, պեղք է զգուշացնի նվիրյալներին Ալլահի վերահաս ցասումի մասին:

Մենք հեռացանք՝ խոստանալով, որ քանի դեռ մութա- կայքում ենք, կօգնենք նրանց հարձակման դեպքում և նրանցից նմանարիպ խոստում ստացանք:

Գիշերը մնացինք Քոզլուֆ պանդոկում, որի փեղը հաս- փարեց այն լուրերը, որ երկու հարյուր քեմալականներ շարժ- վում են դեպի Տարսոն: Ներագայում փեղեկացանք, որ նրանք պեղք է հաջորդ օրն անցնեին այս հարվածով: Մենք սկսե- ցինք մտածել մեր սեփական ճակատագրի մասին:

Ողջ գիշեր մտորում էինք՝ ինչպես խաբել նրանց ու սփռել փախչել: Սա խելահեղ մի ձեռնարկ էր փասնվեցնողանց խմբի համար: Մեր ծրագիրն ավելի հանդուգն էր, քան փրա- մաբանական և կառուցվում էր Գուրլեն անունով նեղ կիրճի շուրջ, որով քեմալականները պեղք է անցնեին Տարսոն գնալու ճանապարհին:

Նաջորդ օրը վաղ առավորյան մենք արդեն ուրբի վրա էինք ու սպասում էինք: Ժամը իննին մութ լավեցին ձիերի սմբակների ծանր դուփյունը ու ձիավորների գռեհիկ երգը: Քիչ անց մենք նրանց ողջունում էինք եղբայրական եռանդով:

Ես ասացի, որ մենք Մուսթաֆա Քեմալի նվիրյալ հերևորդ- ներն ենք և վարձվել ենք որպես ուղեկցող ու պահապան ջոկատ՝ նրա հավատարիմ զինվորների անվտանգ անցումն այս ճանապարհով ապահովելու համար, քանի որ նախկի- նում բազմաթիվ քեմալականներ այսօրեղ հարձակման են ենթարկվել ու կողոպտվել չափազանց ակտիվ գործող դասա- լիքների ջոկատների կողմից: Ես զգուշացրի, որ չփորձեն շարունակել ճանապարհը մինչև ժամը 11⁰⁰-ը, քանզի ես մութ- դիր եմ ուսումնասիրել իրավիճակը՝ նրանց ճանապարհն ապա- հով դարձնելու համար:

Պանդոկը հյուրընկալ էր, իսկ նրանք՝ հիմար. իմ պար- մությունը նրանց համոզիչ թվաց: Սակայն այն պահին, երբ ես պարտաստվում էի իմ մարդկանց հետ հեռանալու, նրանք

հավաքվեցին մեր շուրջը՝ կարաղի թափահարելով սրերը, և մի պահ ինձ թվաց, թե մեր հանդգնությունը պարծվելու է: Նրանք, սակայն, դրանով պարզապես ցուցադրում էին իրենց խիզախությունը և հայտնում իրենց ծրագրերը՝ հռչակելով Տարսուսի բոլոր քրիստոնյա կանանց: Անասնական մոլուցքով փարված՝ նրանք պնդում էին, որ պետք է շրապել:

Նրանցից հետևապես պես մենք քշեցինք մեր ձիերը ու դիրքավորվեցինք քարքարոտ ժայռի վրա, որը նայում էր Գուրլեկի կիրճին: Ես երկու մարդ ուղարկեցի նախորդ օրն այցելած մեր գյուղը և խնդրեցի հանուն Ալլահի շրապել մեզ օգնության: Կես ժամ անց մեզ միացան թուրքական գյուղի առաջնորդն ու նրա մարդիկ: Լեռնանցքի մուտքի ու ելքի մութ փողոցներին հրացանակիրները, իսկ լեռներում դարան մրան զինվորները:

Կեսօրին կիրճում հայտնվեցին քեմալականները: Ես սպասեցի, մինչև նրանցից վերջինը մտնի կիրճ, և ազդանշան փոխեցի: Կես ժամ անց կռիվն ավարտված էր. կիրճը լցված էր մեռած ու մեռող մարդկանցով:

Հարձակման մասին լուրն արագ փարածվեց, և երկու օր հետո քեմալականների ջոկատներ ուղարկվեցին՝ հսկելու կիրճը:

Այդ բախումից հետո մենք բարձրացանք սարերն ու մեկ շարքա թաքնվեցինք այնտեղ: Հետո շարունակեցինք ճանապարհը՝ շահելով թուրքական այլ գյուղերի առաջնորդների վստահությունը, վիժեցնելով թուրքերի ծրագրերը կռվով կամ խաբեությամբ: Մենք կռվեցինք ու սպանեցինք, մինչև ուժասպառ եղանք:

Ես ձիս առաջ էի քշում որպես անտարբեր մի մարդ՝ անհեռանկար դարի համար անհույս այրվող ճրագ այս ունայնության մեջ. դա իմ կյանքն էր... Հանկարծ հասկացա, որ չունեմ առաքելություն և չունեմ երազներ...

Մեր հանդգնությունն ու վստահությունը, թե մենք նվիրյալ թուրքեր ենք, փարածվել էր ողջ լեռնաշխարհով: Երբ գյուղի

առաջնորդները փնդեկանում էին, որ մենք մուրակայքում ենք, հրավիրում էին մեզ ճաշի: Իսկ ինչու՞ ոչ: Ես համաձայնում էի. մի բան, որ երբեք չէի անի, եթե այդքան մոլորված չզգայի ինձ կյանքի ունայնության հորձանուփում: Նախկինում ես հանդուգն էի, հիմա՝ հիմար, քանի որ մեզ հյուրասիրության հրավիրած գյուղ փանող ճանապարհն անցնում էր մեկ այլ գյուղով, և երկու գյուղերն իրարից ընդամենը մի քանի մղոն էին հեռու: Իմ մարդկանց թվաց, թե մենք կարող ենք գոհացնել երկու գյուղերին էլ: Ես համաձայնեցի, սակայն պնդեցի, որ մենակ շարունակեմ ճանապարհը: Ես մահացու հոգնել էի և՛ իմ մարդկանցից, և՛ իմ ձիուց: Երագում էի մենակ մնալ: Միայն մի ավրճանակ վերցրի, մի քանի ձեռքի նոնակ ու քայլեցի առաջ:

Ճաշը փանսիրոջ հետ հիանալի էր, թուրքական սուրճը՝ թանձր, հաճելի ու հանգստավետ (մինչ այդ պահը միջադեպի մասին իմ հիշողությունները պարզապես միաձուլված են այդ օրերի միապաղաղությանը): Հանկարծ գյուղի շները սկսեցին հաչել, ու նույն պահին դուռը կարաղի բախեցին: Մեկ վայրկյանում կյանքը նոր իմաստ ստացավ: Գյուղապետը սփրթնեց ու չէր շրապում բացել դուռը: Ես վերստին դարձա կապիտան կամ պարտիզանական առաջնորդ: Տանսիրոջը հրամայեցի մնալ վերևում, իսկ ինքս ցած իջա՝ քննելու իրավիճակը:

Ես դուռը բացեցի ու փեսա երկու զինված քեմալականների: Այլ քեզ բան... սրա համար արժե՞ր ապրել: Ես շրխկացրի դուռը նրանց երեսին, կողպեցի այն, հանեցի ավրճանակս ու սլացա վերև: Այն պահին, երբ հասա սենյակ, որտեղ ճաշում էինք, նրանք սկսեցին կրակել լուսամուտներին: Ես սողացի հարակի վրայով ու նոնակ նետեցի: Մթության մեջ սրվերները նշմարեցի. նրանք շրապում էին թաքնվել ծառերի ու ժայռերի հետևում:

Գյուղապետը, նրա կինն ու երեխաները խուճապահար էին, և ես ողբի ձայներ լսեցի, որոնք կարծես մրցակցում էին գիշերով Ֆեթայի կիրճում ոռնացող վարազների հետ: Խուճա-

պի մարմնված գյուղապետը բանի պետք չէր, իսկ նրա կնոջ ճիչերն անտանելի սուր էին, հարկապես երբ ես ինձ վրա քաշեցի նրա բողերից մեկը՝ այն երկար բողերից մեկը, որ իջնում է մինչև ուրբերը, հեպո բռնեցի երեխայի ձեռքը և սլացա դեպի հեպոնամուտը: Ես կասկածեցի, որ դա ինչ-որ խարդավանք է, ուստի զգուշացրի նրան, որ եթե որևէ մեկը փորձի ծափուն հանել, երեխան կմռռնի: Կկարարեի՞ արդյոք սպառնալիքս, թե ոչ՝ չգիտեմ: Դավաճանության ահը և փրկվելու բնագղը ստիպում են մարդկանց աներևակայելի բաներ անել:

Խարկանքը, սակայն, գործեց. ինչո՞ւ կամ ինչպե՞ս՝ ասել չեմ կարող: Ես գրեթե հպվեցի քեմալականների առաջնորդին, և նա կոպտորեն հրամայեց, որ անմիջապես հեռանանք կրակագծից: Գիտեմ, որ դա հավանաբար անհավանական է հնչում, սակայն պարզ տեսնում եմ աչքերիս առջև և զգում եմ այն գիշերվա կործանիչ հանդգնությունը, երբ քայլում էի գյուղի փնտրի հեպոնի փողոցով՝ աղջնակի ձեռքն ամուր բռնած: Նավանաբար կես մղոն էինք անցել, երբ թաքնվեցի փնտրից մեկի հեպոնում, հանեցի բողս, փվեցի այն երեխայի ձեռքն ու կոպտորեն հրամայեցի նրան գնալ մտրակա փունը և դուրս չգալ այնտեղից, քանի որ ես վերադառնալու եմ մի խումբ արյունոտ զորավարի մարդկանց հետ: «Ազնիվ ժամանց» է երեխաներին վախեցնելը:

Ես վազեցի հարևան գյուղ, որտեղ գրա իմ մարդկանց՝ ձիերի մոտ կազմ-պարտաստ կանգնած: Նրանց մտախոհել էին հեռվից լավող հրացանի կրակոցները: Ես շնչակտուր պարմեցի գյուղացիներին նույն պարմությունը և աղաչեցի նրանց հանուն Ալլահի հավաքել բոլոր զինված մարդկանց ու հեպոնե մեզ, քանի որ նրանց հարևանները ենթարկվել են ավազակային հարձակման: Մենք փութով հեծնեցինք մեր ձիերը ու սլացանք: Գյուղում շրջապարեցինք քեմալականներին: Նրանք փրկվելու ոչ մի հնարավորություն չունեին: Երդվում էին Ալլահի անունով, որ մահմեդականներ են ու օրինական բանակի զինվորներ, սակայն գյուղացիների օգնությամբ մենք նրանց

սպանեցինք միանգամայն սառնասրտորեն: Ներս հավաքեցինք նրանց ձիերը, գյուղացիներին հրամայեցինք մնալ տեղում ու շարժվեցինք դեպի ձախ՝ իբր հեպոնեցի մի քանի ողջ մնացած քեմալականների: Մենք նորից թաքնվեցինք սարերում: Ես մինչ օրս չգիտեմ՝ այն գյուղապետը իսկապե՞ս մտադիր էր մարմնել ինձ, թե ոչ:

Պարտերագմը, ինչպես տեսնում եք, հերոսական արարք է: Ոմանք զոհվում են, մյուսները կենդանի են մնում, որպեսզի գրեն այդ մասին:

Ի վերջո իմ մեջ վառվող վերջին կրակը մարեց, ու ես հոգնեցի վրեժից: Մեր առաքելությունն անհույս էր, պարմությունը հաղթեց մեզ: Մեր ջանքերն ապարդյուն էին: Վերջապես ես որոշեցի մի կողմ դնել սուրս ու հրացանս: Կիլիկիան հայերի երկիրը չէր, այլ մի բլթթթացող կաթսա, որտեղ իմ ժողովրդի արյան մեջ դավեր էին եփվում:

Որոշմանս մասին տեղեկացրի խմբիս ու հարցրի՝ կցանկանան ինձ հետ գնալ Էվերեկ անունով փոքրիկ քաղաքը:

Երեք օրվա ճամփորդությունը մեզ բերեց լավ ծանոթ երկարավուն հովիտը, որը հսկում էին ձյունապար գագաթներով Էրջիաս սարերը: Ես շարունակեցի ճանապարհը՝ հագնեցնելու համար անհուն կարտը, որը չէի փորձում հասկանալ: Ես իմ սեփական կյանքում սոսկ հանդիսատես էի:

Մենք դանդաղ շարժվեցինք դեպի արևմուտք, ու երբ արևը գրեթե անհետացել էր սարերի հեպոնում, հայտնվեցինք քաղաքի մտրակայքում աճող ծառերի սրվերի փակ: Ես անցա հորս պարկանող ագարակի մտրով, որը ժամանակին լի էր մրգատու ծառերով ու բերքառատ դաշտերով: Նիմա այդտեղ միայն ամայի դաշտեր էին, այրված ու կոտրված ծառեր, որոնց մեռած ճյուղերը հուսահատ ձգվում էին դեպի մշուշապար երկինք:

Ես ձիուց իջա ու քայլեցի առաջ: Ինձ մոտեցավ մի ծեր մարդ: Նրա դեմքը ծանոթ թվաց, ու նա կարծես ճանաչեց ինձ: Վերջապես հիշեցի նրան. մեր քաղաքի այրաղացն էր

աշխարհեցնում: Նա նյարդային շարժումներով զգուշացրեց, որ գյուղ չգնանք. հիմա այն շրջապատել են թուրքերն ու քրդերը, իսկ քաղաքի հյուսիսային մասում ճամբար էր դրել քեմալականների մեծ բանակը:

Ինքս էլ չգիտեմ, թե ինչու չէի շրապում հեռանալ, թեև զգացմունքային մարդ չեմ: Ես մի մարդ էի, ում մեջ ամեն զգացմունք մարել էր:

Մթության մեջ մենք հեռացանք ու շարժվեցինք դեպի սարալանջին գտնվող անտառը, որտեղ և գիշերեցինք: Նեպո զգուշորեն ու դանդաղ վերադարձանք Ադանա: Մեր ուղևորության յուրաքանչյուր օրն ապացուցում էր, որ Կիլիկիայում հայկական հարցը վերջնականապես «լուծված» է: Ադանայում պեսանք, որ հայ բնակիչները փախչում են՝ փխուր, վախեցած, հիասթափված:

Ֆրանսիական իշխանությունների հետ ունեցած գրույցից միանգամայն պարզ դարձավ, որ իմ անձնական արկածները նրանց մեծ դժգոհություն ու անհանգստություն են պատճառում, և ինձ խորհուրդ տրվեց անհապաղ մեկնել Ամերիկա:

Ես նայեցի եղբայրներիս, ու մենք հասկացանք, որ ամեն ինչ վերջացած է:

Գիշերը նավով դուրս եկանք Ադանայից: Վերևում անամալ երկինքն էր, որտեղ մի գեղեցիկ աստղ էր շողում...

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՐՊԵՍ ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	3
ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐ.....	8
ԳԼՈՒԽ 1 ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՕՐԵՐԻՆ.....	10
ԳԼՈՒԽ 2 ՆԱՐԵՍԱԿԱՆ ՈՍԿԵ ՕՐԵՐԸ.....	17
ԳԼՈՒԽ 3 ԴԱՐԴԱՆԵԼԻ ԾՈՎԱՄԱՐՏԵՐԸ.....	28
ԳԼՈՒԽ 4 ԴԱՐԴԱՆԵԼԻՑ ՍՊԱՆԴԱՆՈՑ.....	53
ԳԼՈՒԽ 5 ՍԵՎ ԱՄՊԵՐԸ ՅՐՎՈՒՄ ԵՆ ՇՈՂՈՒՄ ԵՆ . ՍԻՐՈ ՃԱՌԱԳԱՅԹՆԵՐԸ	64
ԳԼՈՒԽ 6 ԳԱԼԻՊՈԼԻԻ ԹԵՐԱԿՂՋՈՒ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ	72
ԳԼՈՒԽ 7 ՆԱՐԵՍԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐ.....	86
ԳԼՈՒԽ 8 ԾՆՈՂՆԵՐԻՍ ՏԽՈՒՐ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ	96
ԳԼՈՒԽ 9 ՄԱԿԵԴՈՆԻԱՅԻ ԵՎ ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ	107
ԳԼՈՒԽ 10 ԱՆՍՊԱՍԵԼԻ ՆԱՆԴԻՊՈՒՄ ՈՒ ԳԱՂՏՆԻ .. ՆԱՎԱՔ.....	117
ԳԼՈՒԽ 11 ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ.....	123
ԳԼՈՒԽ 12 ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ ՆԱՆԴԻՊՈՒՄ ԵՄ ԶՐՈՋՍ.....	137
ԳԼՈՒԽ 13 ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ	147
ԳԼՈՒԽ 14 ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ	161
ԳԼՈՒԽ 15 ԱՐՅՈՒՆԱԼԻ ՎՐԻԺԱՌՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐԿԻՆ.....	175

ԳԼՈՒԽ 16 ԵՍ ՆԱՆԴԻՊՈՒՄ ԵՄ ԵՂԱՅՐՆԵՐԻՍ ԵՎ ՄԻԱՆՈՒՄ ՅՐԱՆՄԻԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԼԵԳԵՈՆԻՆ	185
ԳԼՈՒԽ 17 ԹՈՒՐԶ ՊԱՐՏԻՋԱՆՆԵՐԻ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ.....	194

9
72-82
ԿԷ

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ